

5.900.157

COLLECTIO
IVRIDICA
VNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
II.

COLLECTIO
IVRIDICA
VNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
II.

Szerkesztette: Pósan László

dup

MULTIPLEX MEDIA – DEBRECEN U. P.

Debrecen, 2002

*Debreceni Egyetem
Jog- és Államtudományi Intézete
Igazgató: Szabó Béla*

borítóterv: Petromán László (Kaméleon Dizájn)

© a szerzők, 2002
© Multiplex Media – Debrecen University Press, 2002

*Multiplex Media – Debrecen University Press
4025 Debrecen, Erzsébet u. 30.
Felelős kiadó: a Multiplex Media – DUP Kft. ügyvezetője*

Készült a Kapitális Kft. nyomdájában, Debrecenben

Tartalom

GEDEON MAGDOLNA: Az atléták helyzete a római jogban	7
PÓSAN LÁSZLÓ: Halászati jog a középkori Poroszországban	24
SZABÓ BÉLA: Baldus de Ubaldis (1327–1400), lucerna iuris. A leghíresebb consiliator halálának 600. évfordulójára	36
KARDOS SÁNDOR: A magyar katonai igazságszolgáltatás a Mohács előtti Magyarországon	60
BALOGH JUDIT: Az Általános rész kérdése és tervezetei a XIX. század végének magyar magánjogi kodifikációs elképzeléseiben	75
CSÉCSY ANDREA: A szerződészegés jogintézményének kialakulása a magyar magánjogban	93
OROSZ P. GÁBOR: A közös Európai Polgári Törvénykönyv a közös európai jogi hagyomány tükrében	111
SZABADFALVI JÓZSEF: Angolszász hatások a magyar jogbölcseleti gondolkodásban	123
LOSS SÁNDOR: Diszkrimináció, avagy a szegregáció egyik formája	156

Az atléták helyzete a római jogban

Cicero egy helyen megemlíti, hogy a *ludi circenses* testi versenyekből, azaz versenytúrából, bokszból, birkózásból és kocsiversenyből állt.¹ Ezek szerint Rómában már a császárkor előtt is rendeztek görög mintára atlétikai küzdelmeket. Livius szerint ilyen látványosságot először Kr.e. 186-ban tűztek műsorra azokon a játékokon, melyeket M. Fulvius Nobilior ajánlott fel az isteneknek az atoliai háború sikeres befejezéséért.² Tacitus szerint azonban Lucius Mummius volt az első, aki az *agonokat*³ megismertette a rómaiakkal.⁴ 186 után a forrásokban csak ritkán találkozunk az *athletae* kifejezéssel, és akkor is minden esetben másféle versenyek alkalmával léptek fel.⁵ Csak több, mint 100 évvel később, Sulla, majd Caesar idején jelennek meg újra az atlétaversenyek.

Az *agonok* a Kr.u. I. és II. sz.-ban váltak általánossá, miután Augustus – aki a régi római szokások felélesztésén fáradozott – kibővítette az atlétákat megillető privilégiumok körét,⁶ és ezzel megeremtetette az előfeltételeket az atlétika római meghonosításához.⁷ A *senatus* pedig az actiumi csata után a győztes tiszteletére négyévenként megrendezendő játékok tartását rendelte el, melyek alkalmával a Mars mezőn felállított stadionban atlétikai küzdelmek is szerepeltek a programban.⁸

Nero, aki a görög kultúrának nagy tisztelője volt, görög minta alapján vezetett be egy ünnepet 60-ban, melyen zene, testgyakorlás és lovaglás voltak a főbb műsorszámok. Ezek a játékok öt évenként kerültek megrendezésre, és Neroniának nevezték el.⁹ Domitianus 86-ban alapította a capitoliumi *agont*, melyet az olimpiai

¹ Cic. leg. 2, 38.: *Ludi publici, quoniam sunt cavea circoque divisi, sint corporum certatione, cursu, pugilatione, luctatione, curriculisque equorum usque ad certam victoriam, circo constituti.*

² Liv. 39,22

³ Az *agonisztika* fogalmának alapja az *αγων* szó, mely eredeti jelentésében gyűlést vagy gyülekezési helyet jelent. Mivel ilyen gyülekezetek alkalmával a legkülönbélebb formákban versenyeket is rendeztek, az *agon* kifejezés alatt ezeket a versenyeket is értették. E. MÄHL, *Gymnastik und Athletik im Denken der Römer*, Amsterdam, 1974, 5.

⁴ Tac. ann. 14, 21

⁵ J-P. THUILLIER, *Sport im antiken Rom*, Darmstadt, 1999, 45.

⁶ Suet. Aug. 45, 3

⁷ I. WEILER: *Der Sport bei den Völkern der Alten Welt*, Darmstadt, 1981, 269.

⁸ L. FRIEDLÄNDER, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine*, Leipzig, 1869, 344, 345.

⁹ Tac. ann. 14, 20; Suet. Nero, 12

játékokkal egyenrangúnak tekintettek.¹⁰ Ezeken a capitoliumi Iuppiter tiszteletére bemutatott játékokon szintén zenében, lovaglásban és testgyakorlásban mérték össze erejüket a versenyzők.¹¹ Habár más császárok is vezettek be *agonokat*, ezekről szinte semmit sem tudunk.

A császárkor folyamán az atléták fellépése mind gyakoribbá vált, különösen az ötödik évszázadtól, mikor az atlétikai versenyek a betiltott gladiátorjátékokat pótolták.¹² Az atlétákról, akik a cirkuszban szerepeltek, nem lehet elmondani, hogy akkora hírnévvel és olyan széleskörű privilégiumokkal rendelkeztek, mint az *aurigae* sztárjai, a kocsihajtók. Kiindulási helyzetük jogilag és szociálisan gyakran ugyanaz volt, de pénzügyeiket és jogi státuszukat tekintve nem értek el ugyanolyan eredményeket.¹³ Az atléták tisztelete azonban lassanként a színészekét és a gladiátorokét is felülmúlta és ezzel együtt a görög *agonok* is egyre inkább közkedvelté váltak. Tacitus is megemlékezik róla, hogy a nép a *magistratustól certamina Graeca* tartását követelte.¹⁴

Az atléták görög hivatásos sportolók voltak, akiket a jelentős díjak elnyerésének lehetősége csábított a versenyeken való részvételre.¹⁵ A görög földön honos atlétika Itáliában és a nyugati provinciákban mindig csak vendégjátéknak minősült, és sohasem tudott teljes egészében gyökeret eresztetni. A győzelmi listákból kitűnik, hogy az atléták, a növekvő szimpátia és a császári támogatás ellenére, mindvégig görög vagy kisázsiai származásúak voltak.¹⁶

Az atléták jogállását tekintve a jogforrásokban nem találunk egységesen kialakult álláspontot. Ez megmutatkozik a postulációs képességükre vonatkozó *responsumok*ban is. A rómaiaknál ugyanis igen fontos kérdés volt, hogy ki rendelkezik perindítási, ún. postulációs képességgel, hiszen ezen múlt, hogy valaki állami úton érvényt tudott szerezni jogainak. A *praetor* ezért pontosan meghatározta, kik indíthatnak előtte eljárást, és ez alapján három csoportot különböztetett meg:¹⁷

1. Teljesen postuálcióképtelenek azok, akik még nem töltötték be 17. életévüket és a süketek.¹⁸

2. A második csoportba azok tartoznak, akik *pro alio ne postulent*, tehát akik csak a maguk érdekében tudnak postulálni. Ilyenek pl. a nők¹⁹ és a vakok.²⁰

¹⁰ FRIEDLÄNDER, *i. m.*, 348.

¹¹ Suet. *Dom.* 4

¹² FRIEDLÄNDER, *i. m.*, 351–352.

¹³ THUILLIER, *i. m.*, 154.

¹⁴ Tac. *ann.* 14, 21

¹⁵ THUILLIER, *i. m.*, 44.

¹⁶ A. WACKE, *Athleten als Darlehensnehmer nach römischem Recht*, *Studia et Documenta Historiae et Iuris* XLIV, 1978, 440.

¹⁷ Vö. M. KASER, *Das römische zivilprozessrecht*, München, 1966, 150.

¹⁸ Ulp. D. 3,1,1,3: *Initium autem fecit praetor ab his, qui in totum prohibentur postulare. ... dum minorem annis decem et septem, ... propter casum surdum qui prorsus non audit prohibet apud se postulare.*

¹⁹ Ulp. D. 3,1,1,5: *...dum feminas prohibet pro aliis postulare.*

3. A harmadik csoportba tartoznak azok, akik magukért és a személyek egy meghatározott köre, pl. szülők, testvérek érdekében²¹ postulálhatnak. Ezeknek is két csoportja van:

- akik számára törvény állította fel az akadályt,
- és akik számára a *praetor* állapított meg korlátozást, ez a *praetori infamia* esete.

A *Digesta* pontos útmutatót ad arról, hogy kit, milyen alapon nem illet meg a perindítási képesség, valamint a főszabály alóli kivételeket is megnevezi. Az, hogy az atléták melyik csoportba tartoznak, a források szerint nem egyértelmű.

Iulianus az *edictumok*hoz írt első könyvében azt írja, hogy a *praetor* szerint infamisnak minősül, aki, mint előadó, színpadon lép fel:

Iul. D. 3,2,1,pr.: *Praetoris verba dicunt: Infamia notatur ...qui artis ludicrae pronuntiantive causa in scenam prodierit.*

Labeo szerint a *scaena* egy játékok tartása céljából emelt építmény, egy tetszés szerinti helyen, ahol valaki a nézők szórakoztatására lép fel. Ez lehet közterületen vagy magánterületen, Rómában vagy falun, de mindenképpen egy olyan helyen, ahová mindenki beléphet a látványosság végett. Pegasus és az ifjabb Nerva szerint pedig azok, akik pénzért párviadalokba bocsátkoznak, és mindenki, aki díj reményében lép színpadra, becsületcsökkenést szenved, azaz *famosus*²² lesz:

Ulp. D. 3,2,2,5: *scaena est, ut Labeo definit, quae ludorum faciendorum causa quolibet loco, ubi quis consistat moveaturque spectaculum sui praebiturus, posita sit in publico privatove vel in vico, quo quo tamen loco passim homines spectaculi causa admittantur. Eos enim, qui quaestus causa in certamina descendunt et omnes propter praemium in scaenam prodeuntes famosos esse Pegasus et Nerva filius responderunt.*

A Labeo által használt szavak – *ludi*, *spectaculum* – arra utalnak, hogy a jogtudós a *scaena* jelentését nem a színházban lévő színpadra korlátozza, hanem sokkal tágabb értelemben használja, és szerinte ide tartozik minden olyan hely, bárhol legyen is, ahol valaki azért lép fel, hogy másoknak látványossággul szolgáljon.²³

²⁰ Ulp. D. 3,1,1,5: *...dum caecum utrisque luminibus orbatum praetor repellit.*

²¹ Ulp. D. 3,1,1,11: *Deinde adicit praetor: Pro alio ne postulet praeterquam pro parente, ...fratre, sorore...*

²² Az infamiával rokon, nagyon régi kifejezés, főleg az *iniuria* egyes tényállásainál használták. M. KASER, *Infamia und ignominia in den römischen Rechtsquellen*, SZ (Rom. Abt.) 73. (1956), 227, 230.

²³ G. HORSMANN, *Die Bescholtenheit der Berufssportler im römischen Recht. Zur Bedeutung von 'artem ludicram facere' und 'in scaenam prodire' in den iuristischen Quellen*, Nikephoros 7, 1994, 219.

Előfeltétel azonban, hogy olyan helynek kell lennie, ahová kívülről nézőket engednek be, hogy az előadást megtekinthessék.²⁴ Labeo definícióját még kiegészíti Pegasus és az ifjabb Nerva *responsuma*, akik a becsületcsökkenést attól teszik függővé, hogy a fellépés *quaestus causa*, azaz nyereségért, és *propter praemium*, azaz a díj elnyeréséért történik-e. Labeo kísérlete a *scaena* jelentésének meghatározására azt sejteti, hogy legkésőbb Augustus uralkodásának idején a *praetori edictumot* a lényeges szavak speciális interpretációja révén próbálták meg kiterjeszteni. Pegasus és az ifjabb Nerva az *edictumot* a munkaszerződés szempontjából részletezte, és a becsületcsökkenést a *quaestus causa* és *propter praemium* fellépőkre korlátozták. Ezzel a finomítással az *in scaenam prodire* kifejezés pedig munkaszerződés keretében fellépőkre vonatkozik.²⁵ Ezt a jelentést bizonyítja Gaius, aki szerint, ha valaki egy munkaszerződést kötött arra, hogy *ars ludicra* keretében lép színpadra, de ennek később mégsem tesz eleget, nem lesz infámis, mert ez a tevékenység nem annyira tisztességtelen, hogy már a szándékot is büntetni kellene:

Gai. D. 3,2,3: *Qui autem operas suas locavit, ut prodiret artis ludicrae causa neque prodit, non notatur: quia non est ea res adeo turpis, ut etiam consilium puniri debeat.*

Ezen vélemények alapján pedig az atlétákat is a becsületcsökkenéssel sújtott személyek közé kell sorolnunk, hiszen *scaenán*, azaz olyan helyen versengenek egymással, ahová a nézők azért mennek, hogy megtekintsék a párviadalukat. Ha pedig Pegasus és az ifjabb Nerva definícióját vesszük alapul, szintén a becsületcsökkenetnek számítanak, mivel az atléták legfőbb célja éppen a díj elnyerése volt, hiszen ebből tartották fenn magukat, más kereső foglalkozásra nem maradt idejük.²⁶ Szerintük nemcsak azok lesznek *personae famosae*, akik *ludi publicin* vesznek részt, hanem azok is, akik *certaminán* lépnek fel, és teljesen mindegy, hogy pénzért, vagy hogy a kitűzött díjat megkapják.²⁷

Ebben a forráshelyben három proculiánus jogtudós véleménye áll, hiszen Labeo, Pegasus és az ifjabb Nerva is ezen iskola jeles képviselői voltak. Ulpianus azonban szintén az *edictumhoz* írt hatodik könyvében a sabinianusi iskola két jogtudósának – Sabinus és Cassius – véleményét is ismerteti. Szerintük az atléták a tevékenységükkel semmi esetre sem *ars ludicra* keretében lépnek fel, hanem ők a tudásukat akarják küzdelmükkel bizonyítani. És ezért az a véleményük, amely mindenki számára egyértelmű, hogy sem a *thymelici*²⁸, sem a *xystici*²⁹ nem tartoznak az *ignomiciával*³⁰ sújtott személyek közé:

²⁴ M. PENNITZ, *Zur Postulationsfähigkeit der Athleten im klassischen römischen Recht*, SZ 112, (1995) 97.

²⁵ W. D. LEBEK, *Standeswürde und Berufsverbot unter Tiberius: Das SC der Tabula Larinas*, ZPE 81, 1990, 52–53.

²⁶ WACKE, *i. m.*, 442.

²⁷ PENNITZ, *i. m.*, 98.

²⁸ A zenei *agonok* résztvevői, akik arról kapták nevüket, hogy egy *pulpitus* felett énekeltek, melynek *thymele* volt a neve: Isidor. orig. 18, 17: *thymelici erant musici scenici, qui in*

Ulp. D. 3,2,4,pr: *Athletas autem Sabinus et Cassius responderunt omnino artem ludicram non facere: virtutis enim gratia hoc facere. Et generaliter ita omnes opinantur et utile videtur, ut neque thymelici neque xystici ... ignominiosi habeantur.*

Ebből láthatjuk, hogy a sabinianusoknak más volt a véleményük, mint a procu-
lianusoknak. Szerintük az atléták fellépése nem vonható az *ars ludicra* kifejezés
körébe, és a *spectacula athletorum* nem vonható a *ludi* körébe sem.³¹ Az, hogy a
különbéle kifejezések mögött különféle látványosságok szerepelnek, már Augustus
Res gestae-jéből is kitűnik, ahol nem egyetlen szóval utal arra, hogy játékokat ren-
dezett, hanem mindegyiket külön veszi fel a felsorolásba, elkülönítve a *spectacula
athletorum*-ot a gladiátor- és állatviadalok mellett, a *ludi*-tól is.³² Ha a kifejezéseket
vesszük szemügyre, ezek szerint az atléták küzdelmei nem vonhatóak a *ludi* köré-
be; ők nem *scaenán* lépnek fel, és ebből következik, hogy *artem ludicram non
facere*, tehát nem olyan a tevékenységük, amely Labeo definíciója szerint becsület-
csökkenést vonna maga után. A sabinianusok indoklásul a *virtutis enim gratia face-
re*-t hozzák fel, azaz, hogy nem fizetségért, hanem a dicsőség végett küzdenek.
Pennitz szerint pedig a *virtutis gratia* kifejezéssel a két jogász mindenekelőtt az at-
létasport feddhetetlenségére utal, a győzelemért való versengés elvére, ahol a *virtus*
fogalom tágabb értelmében éppen a katonai erénynek felel meg. A tevékenységnek
ebből a pozitív értékeléséből, mely a színészettel teljesen ellentétben áll, természe-
tesen következik, hogy ahhoz semmilyen jogi hátrányt nem szabad kapcsolni.³³

Horsmann szerint³⁴ azonban a *virtutis causa* kifejezést a *quaestus causa*-val
kell szembeállítani, azaz az ellenszolgáltatásért és egy idegen akaratnak alávetve
való fellépést, mely kritériumok jelentős szerepet játszottak Rómában egy tevé-

*organis et lyris et citharis praecinebant. Et dicti thymelici, quod olim in orchestra stantes
cantabant super pulpitem, quod thymele vocabatur.*

²⁹ A gimnasztikai *agonok* résztvevői, akiket azokról a kiképzőiskolákról neveztek el, me-
lyekben edzettek, és amiket *ξυστοι*-nak hívtak. J. REISCH, *Athletai*, RE, II/1, 2054.

³⁰ Eleinte az *ignominia* és az *infamia* két különálló kategória volt. Az *ignominia* egy arra
hivatott szerv határozatán alapult, az *infamia* pedig a közvéleményen. A *principatus*ban
az *ignominia* összeolvadt az *infamiával* és ez a kifejezés háttérbe szorult. Mégis, mint a
példa mutatja, egyes forrásokban találkozhatunk a becsületcsökkenésnek ezzel a megje-
lölésével is. M. KASER, *Infamia und ignominia*, 223.

³¹ PENNITZ, *i. m.*, 100.

³² Mon. Ancyr. 4. 22-23 /Ed. Malc./: *Ter munus gladiatorium dedi meo nomine ... Bis ath-
letarum undique accitorum spectaculum populo praebui meo nomine ... Ludos feci meo
nomine quater, ... Venationes bestiarum Africanarum meo nomine populo dedi ... Nava-
lis proeli spectaculum populo dedi ...*

³³ PENNITZ, *i. m.*, 102.

³⁴ HORSMANN, *i. m.*, 216.

kenység megítélésénél.³⁵ Ilyen módon lépnek fel pl. azok, akik állatokkal küzdenek.³⁶ Ezért Horsmann azt a végkövetkeztetést vonja le, hogy minden fellépő, aki a tevékenységét munkaszerződés – *locatio conductio* – alapján másnak lekötve, *quaestus causa* gyakorolja, az *ars ludicra*-t űz, és ezért infamis lesz. Ebben az összefüggésben az *ars* szakmát jelent, tehát az *artem ludicram* kifejezés szakmai fellépést jelent a római *ludi* bármilyen fajtáján. Ennek alapján pedig csak azok az atléták mentesek az *infamia* alól, akik *αγωνες ιεροι*-on³⁷, azaz szent versenyeken vesznek részt. Horsmann ennél a megállapításánál azonban figyelmen kívül hagyja, hogy ezeken a küzdelmeken a dicsőséget jelentő koszorún kívül a győztesek olyan anyagi juttatásokat is szereztek, melyek bizonyos szintű jólétet biztosítottak számukra.³⁸

A szent *agonok* győzteseinek különféle lehetőségeik voltak a felemelkedésre. Először is azoknak a *hieronikok*knak³⁹ lehetett igényük városuktól különféle privilégiumokra, akik legalább egy *αγων ιερος*-on győzelmet szereztek. A tiszteletadás kifejezésének körében megillette őket a triumphusi bevonulás szülővárosukba, szoborállítás, a játékokon egy tiszteletbeli hely biztosítása. A közmegbecsülésen kívül azonban nagyvonalú, materiális javakat is garantáltak számukra. Így tiszteletbeli nyugdíjat kaptak, melyet életük végéig vagy maguk vettek igénybe, vagy másnak el is adhatták. Ezen kívül a *hieronikok* mentesek voltak az adóktól és díjaktól, továbbá a bírói hivatal ellátásától, a védelmi szolgálat alól, valamint hivatalok és egyéb, a közösség érdekében végzett tevékenység elvállalásától. A különösen sikeres atléták több város polgárjogával rendelkeztek. Ha több város számára,

³⁵ D. NÖRR, *Zur sozialen und rechtlichen Bewertung der freien Arbeit in Rom*, SZ, 82, (1965), 75.

³⁶ Ulp. D. 3,1,6: ... *et qui operas suas, ut cum bestiis depugnaret, locaverit.*

³⁷ A versenyeknél különbséget kell tenni *αγωνες ιεροι*, azaz „szent versenyek” és egyéb atlétikai küzdelmek között, mivel ezek különféle célokból kerültek megrendezésre. A „szent versenyek”-et az ökumenikus jelzővel is lehet illetni, mert azokon az egész görög-római világból szerepeltek atléták. Ezeket a küzdelmeket a pán-hellenikus versenyek – mint pl. az Olympia – mintájára rendezték, és a programjuk is a görög példaképet követte. Az ilyen versenyeken a díj egy levélkoszorú volt. THUILLIER, *i. m.*, 120.

A másik csoportja az *agonok*knak az *αγωνες θεματικοι*, melyet leginkább „díjagonoknak” fordíthatnánk, mert az atléták a díjat pénz vagy értékes tárgy formájában kapták. Ezeket a versenyeket általában helyi ünnepek keretében rendezték. Egy ilyen *agon* alkalmával elnyerhető díj összege nem volt kevés, hiszen pl. a pankrátor Aphrodisias nyerevénye 3000 drachma volt. Mivel a versenyek regionális szintűek voltak, néha kizárólag csak a városi polgárok vehettek rajta részt, és megrendezésükhöz nem volt császári engedélyre szükség, mint a szent *agonok* esetében, melynek rendezéséhez a városnak be kellett szerezni a császár engedélyét. CH. WALLNER, *Soldatenkaiser und Sport*, Frankfurt am Main, 1997, 31–32.

³⁸ WACKE, *i. m.*, 441.

³⁹ *ιερωνικης*; a szent *agonok* győztesei. M. AMELOTTI, *La posizione degli atleti di fronte al diritto romano*, SDHI 21, 1955, 149.

melynek polgárjogával rendelkeztek, győzelmet szereztek, azok mindegyike különféle pénzügyi kedvezményeket biztosított számukra.

A császár mintegy kezeskedett azért, hogy a városok ezeket a privilégiumokat az atlétáknak megadják. Győzelmi oklevelek, melyeket az ökümenikus atlétaegyesületek vezető tagjai állítottak ki, gyakran kezdődnek olyan császári iratokkal, amelyek a privilégiumokra való jogosultságot erősítik meg. Az tehát egyedül a császár mérlegelésén múlt, hogy a győztes atlétáknak adott privilégiumok tartalmát és terjedelmét kiszélesítse vagy korlátozza, beleértve, hogy adományait a *hieronikok* csoportjára szorítsa.⁴⁰

Azt, hogy ezekre az anyagi javakra mennyire számítottak az atléták, és hogy a szent versenyeken sem pusztán a dicsőség vágya hajtotta őket, Antinoupolis atlétáinak esete jól példázza: Egy fennmaradt *papyros*ból kitűnik, hogy egy egyiptomi város, Antinoupolis *hieronikjai* azért perelnek a császárnál, a legmagasabb helyen, mert már tizenöt hónapja és hét napja nem kapnak pénzt a várostól, pedig győzelmük alapján járna nekik. A 253–257-ből való *rescriptum*ban Valerianus a reklamálót a császári irattal a *praefectus Aegypti*hez, Magnius Felixhez utalja, akinek az eset kivizsgálása volt a feladata. Ha az igény jogosnak bizonyul, mind a kiesett, mind a jövőben esedékes honoráriumot ki kell fizetni. Figyelmet érdemel ebben az esetben az a tény is, hogy a császár a *hieronikokat* a *praefectus Aegypti*hez utalja. Az atléták által követelt pénz itt nyilvánvalóan a császári kasszából folyt, míg egyébként a győztes városának, ebben az esetben Antinoupolisnak kellett viselnie az ilyen költségeket. Hogy ez egy egyszeri alkalom volt-e, vagy a császárkor folyamán a győztes atlétákat megillető privilégiumok teljesítésének hatáskörében változás állt be, nyitott kérdés.⁴¹

A másik esetről az ifjabb Plinius ír.⁴² Traianus császárhoz címzett levelében arra kéri a császárt, hogy nyújtson iránymutatást abban a kérdésben, hogy az atlé-

⁴⁰ WALLNER: *i. m.*, 25–26.

⁴¹ WALLNER, *i. m.*, 132–133.

⁴² Plin. *ep.*, 10, 118, 119: C. PLINIUS TRAIANO IMPERATORI: *Athletae, domine, ea, quae pro iselasticis certaminibus constituisti, dberi sibi putant statim ex eo die, quo sunt coronati; nihil enim referre, quando sint patriam invecti, sed quando certamine vicerint, ex quo in-vehi possint. Ego contra scribo 'iselastici nomine': itaque eorum vehementer addubitem, an sit potius id tempus, quo εισηλασαν, intuendum. Iidem obsonia petunt pro eo agone, qui a te iselasticus factus est, quamvis vicerint, antequam fieret. Aiunt enim congruens esse, sicut non detur sibi pro iis certaminibus, quae esse iselastica, postquam vicerunt, desiderunt, ita pro iis dari, quae esse coeperunt. Hic quoque non mediocriter haereo, ne cuiusquam retro habeatur ratio dandumque, quod tunc, cum vincerent, non debebatur. Rogo ergo, uítudubitationem meam regere, id est beneficia tua interpretari, ipse digneris. TRAIANUS PLINIO: Iselasticum tunc primum mihi videtur incipere deberi, cum quis in civitatem suam ipse εισηλασεν. Obsonia eorum certaminum, quae iselastica esse placuit mihi, si ante iselastica non fuerunt, retro non debentur. Nec proficere pro desiderio athletarum potest, quod eorum, quae postea iselastica non lege constitui, quam quierant,*

táknak mikortól járnak a juttatások: attól a naptól fogva, amikor győztek az *iselas-ticus* versenyen,⁴³ vagy a szülővárosukba való bevonulás időpontjától. Plinius negatíván áll a kérdéshez, mert azt a véleményét fejezi ki, hogy szerinte az atlétákat akkortól illetik meg a juttatások, amikor szülővárosukba bevonultak. Ezen kívül az atléták olyan versenyekért is ellátást követelnek, melyeket a császár, győzelmüket követően nyilvánított *iselasticussá*. Szerintük ez azért lenne méltányos, mert ha azokért a versenyekért, amelyek győzelmüket követően veszítették el *iselasticus* jellegüket, semmit sem kapnak, ezért olyanokért, amelyek azóta elnyerték ezt a címet, kapják meg a juttatásokat.

A császár válasza az atléták számára itt nem olyan kedvező mint az előbbi esetben, hiszen szerinte is csak akkortól járnak a juttatások, mikor az atléták szülővárosukba bevonultak. Visszamenőleg pedig az atléták nem kapnak ellátást. Ezt azal indokolja a császár, hogy a versenyek feltételeinek megváltoztatásával azt sem kéri vissza tőlük, amit korábban megkaptak. Ez a válasz ugyan az atléták lebecsülését tükrözi, de alátámasztja, hogy joguk volt az ellátásra,⁴⁴ és ez is bizonyítja, hogy a sportolókat a szent *agonokon* megszerezhető előnyök is motiválták.

Az atléták egyik városról a másikra járván az év folyamán olyan küzdelmeken is részt vettek, melyeket a „szent versenyek” keretében rendeztek,⁴⁵ és létfenntartásuk érdekében *αγωνες θεματικοι*-on is, ahol a kitűzött magas jutalomért mérkőztek. Ezért nem lehet az atlétákat az infámia szempontjából azon az alapon kategorizálni, hogy milyen jellegű versenyen szerepeltek, mivel elég valószínűtlennek tűnik, hogy egyáltalán akadt olyan atléta, aki csak *αγωνες ιεροι*-on szerepelt volna.

Ha elismernénk, hogy az atléták tevékenysége *ars ludicra*-nak minősül, és ezáltal becsületcsökkenést szenvedtek, nemcsak a postulációs képességük vált volna korlátozottá, hanem egyéb szabályozások is érvényesültek volna rájuk: a *lex Iulia de maritandis ordinibus*, ami megtiltotta az *ingenuus*oknak, hogy házasságot kössenek velük,⁴⁶ a *lex Iulia de adulteriis coercendis*, mely szerint a megcsalt férj megölhette őket,⁴⁷ a *lex Iulia iudiciorum publicorum*, amely a *ius accusanditól*

accipere desierunt. Mutata enim condicione certaminum nihilo minus, quae ante peregerant, non revocantur.

⁴³ *Certamina iselastica*: olyan versenyek, melyek a győztes számára triumphusi bevonulást biztosítottak szülővárosukba. AMELOTI, *i. m.*, 140.

⁴⁴ AMELOTI, *i. m.*, 141.

⁴⁵ PENNITZ, *i. m.*, 102.

⁴⁶ Ulp. 13,2 : *ceteri autem ingenui prohibentur ... et quae artem ludicram fecerit.*

⁴⁷ Macer. D. 48,5,25,pr.: ... *ut liceat viro deprehensum domi suae (non etiam soci) in adulterio uxoris occider eum, ... quive artem ludicram ante fecerit in scaenam saltandi cantandive causa prodierit ...*;

fosztotta meg, aki *ars ludicran* szerepelt,⁴⁸ a *lex Iulia de vi publica et privata*, mely által erősebb védelemben részesítették őket egy római hivatalnok eljárása előtt.⁴⁹

A mi vizsgálódásaink számára azonban a következő rendelkezések az érdekesek. A *Tabula Heracleensis* törvénye a *municipium*okban a *decurio*k, *duumviro*k, *quattuorviro*k soraiból és az ezekkel járó tiszteletbeli jogokból kizárja azokat, akik *ars ludicra*-n szerepelnek.⁵⁰ A császárkorban azonban, különösen az ismert sportolók, részben még az aktív idejük alatt, de leginkább karrierjük befejezése után tagjai lettek azon város tanácsának, melynek polgárai voltak, vagy különféle hivatalnokok lettek.⁵¹ Ezeknek a privilégiumoknak csak az volt az előfeltétele, hogy egy szent *agonon* is nyerni kellett.⁵²

Diocletianus két *rescriptuma* megengedte az atlétáknak, hogy mentesüljenek a *munera civilia* alól és azon politikai kötelezettségektől a helyi közigazgatásban, amelyek a késő ókorban inkább már terhet jelentettek azok számára, akiknek ezt el kellett vállalniuk. Az egyik *rescriptum* a Codexben, a másik a lipcsei *papyrusok*-ban található. Ez egészen bizonyosan két különböző *constitutio*. Az egyiket egy magánszemélynek címezték, akinek neve Hermogenes, a másikat egy egyiptomi versenyszövetségnek, *ad synodum xysticorum et thymelicorum*, melynek székhelye Alexandriában volt. A két *rescriptum* közötti néhány különbségből kikövetkeztethetjük, hogy a Codexből mit hagytak ki. A két leirat tartalma analóg, a császár ugyanabban a kérdésben mindkét alkalommal azonosan döntött.⁵³

C. 10,54,(53): *Athletis ita demum, si per omnem aetatem certasse, coronis quoque non minus tribus certaminis sacri, in quibus vel semel Romae seu antiquae graeciae, merito coronati non aemulis corruptis ac redemptis probentur, civilium munerum tribui solet vacatio.*⁵⁴

P. Lips. 44, Col. II: *Imp. Diocletianus et Maximianus Aug. Et Constantius et Maximianus nobb. Caess. Ad synodum xysticorum et thymelicorum. Et ividem: Familiare nobis, praerogativas integras inlibatas servare quas divorum parentorum Aug. Constitutiones in suos quibusquae concedunt. Sed ne sub specie coronarum declinandí munera civilia potestas omnibus detur, ideo ad praeces vestras dato scripto declaramus ei dem a muneribus civilibus personalibus immunitatem iure competere qui per omne tempus aetatis suae*

⁴⁸ Ulp. D. 48,2,4: ... *ius accusandi ademptum est, item his, ... quive artem ludicram vel lenocinium fecerint...*

⁴⁹ D. 48,6,7: *hac lege excipiuntur, qui artem ludicram faciunt ...*

⁵⁰ FIRA I 13, Z.108. ... *quive lanistaturam artemve ludicram fecit fecerit.* Vö. KASER, *Infamilia und ignominia*, 255.

⁵¹ H. AIGNER, *Zur gesellschaftlichen Stellung von Henkern, Gladiatoren und Berufsathleten*, I. WEILER (Hg.), *Soziale Randgruppen und Aussenseiter im Altertum*, Graz, 1988, 213.

⁵² WALLNER, *i. m.*, 25.

⁵³ AMELOTTI, *i. m.*, 149.

⁵⁴ Vö.: Mod. D. 27,1,6,13: *Ulpianus libro singulari de officio praetoris tutelaris ita scribit: Athletae habent a tutela excusationem, sed qui sacris certaminibus coronati sunt.*

*certaminibus adfuisse non nova corruptela et suscriptio interveniente non minus quam aras certaminis nobilis retulerint in quibus vel urbanae victoriae vel antiquae Graeciae vel ex numine nostro comoediam certamine constitutorum no*****/a**/*necet/*****/ quae species privilegii intra personam eorum quorum i***** non huiusmodi beneticio remunerare placuit const necuit ut iustius persuasum habeant a/**/****o**/*****/**a**/**/**** huiusmodi persona /**/*/******/**

Col. III: nisi haec persona sub aemula pro sessione parentum privilegii speciem in se provocaverint.

Ezekből a *rescriptum*okból kitűnik, hogy a császár a privilégiumok megadását feltételekhez kötötte:

a) A kiváltságos személy egész életében versenyezzen, azaz mindaddig, amíg az ereje elég ahhoz, hogy atlétaként működjön.

b) Legalább három alkalommal győzzön szent játékokon, melyekből egyszer Rómában vagy Görögországban kell nyernie, azaz olyan versenyen, melyet a legnagyobb tisztelet vesz körül, ahol a versenyzők nagy létszáma miatt nehéz győzelmet aratni. A *papyros* a Rómában megszerzett győzelmet a *certamen ex numine nostro*-hoz hasonlítja, azaz olyan játékokról van szó, melyet a császár *patronatusa* alá helyeztek.

c) Az atlétának valódi győzelmet kell aratni, azaz nem olyat, amit az ellenfél megvesztegetésével szereztek.⁵⁵

Ez a rendelet is mutatja, hogy az atléták nem tartoztak a becsületcsökkenéssel sújtott személyek közé, hiszen az infamisok nem vállalhattak hivatalt, és nem lehettek *munera civilia* alanyai sem,⁵⁶ nemhogy még abban a kedvezményben részesültek volna, hogy mentesülnek ezen terhek alól.

Az, hogy az atléták nem minősültek infamisnak, leginkább mégis a Digestából tűnik ki. A Digestában ugyanis első helyen szerepel a D. 3,2,2,5 fragmentumban a főszabály, hogy mindenki, aki a Labeo által felállított definíciónak megfelel, infamisnak minősül, és ezt követi a D. 3,2,4,pr, mely a főszabály alóli kivételeket teremt meg, melyek között az atléták is szerepelnek. Ezért hiába minősül az atléták cselekménye is *ars ludicranak*, hiába lépnek fel *scaenán* és *quaestus causa*, mivel ők *virtutis causa* is küzdenek, ezért nem érvényesek rájuk sem a postulációval kapcsolatos, sem az egyéb, a becsületcsökkenést szenvedőkre vonatkozó szabályok, még akkor sem, ha mint professzionális sportolók, nemcsak a dicsőségért versenyeztek.⁵⁷ Az atléták mentesek voltak az infamiától, mivel az ő tevékenységüket elismerte a *princeps*, hiszen, mint később látni fogjuk, az atlétaegyesületeken keresztül ők is a császári kultusz hordozói voltak. Az ilyen szellemű értelmezés pedig

⁵⁵ AMELOTTI, *i. m.*, 151, 152.

⁵⁶ Jól példázza ezt a gyámság esete, ahol az elmarasztalt gyám egyik büntetése éppen az volt, hogy infámissá vált: Iul. D. 3,2,1,pr: *Infamia notatur ... qui pro ... tutelae ... suo nomine damnatus erit...*

⁵⁷ AMELOTTI, *i. m.*, 125.

összhangban áll azokkal a privilégiumokkal is, melyekben az atlétákat részesítették a későbbi idők folyamán a császári *rescriptumok*.⁵⁸

Ezek a szabályok csak azokra az atlétákra vonatkozhattak, akik római polgárok voltak. Mivel ezen sportolók többsége görög volt,⁵⁹ valamint nagy részüik a rabszolgák közül került ki⁶⁰, az a kérdés, hogy infamisnak minősültek-e vagy sem, az atlétáknak viszonylag szűk körét érintette. Az *agonokon* elérhető előnyök ellenére a római atléták száma csekély maradt,⁶¹ pedig Nero sokat fáradozott azon, hogy minél több római vegyen részt a játékokon, főleg a nemesség soraiból. Ebből a célból fürdőt és *gymnasiumot* építtetett, a senatoroknak és lovagoknak pedig olajat adományozott, hogy alkalmat adjon nekik az edzésre.⁶² Néhány feliraton, melyen bokszolók szerepelnek, olyanokat is találunk, akik a római polgárookra jellemző *tria nomina*-t viselik, azonban nem tudjuk, hogyan juthattak a római polgárjoghoz. Az kevésbé valószínű, hogy ha rabszolgák voltak, a nép a szabadon bocsátásukért demonstrált volna, mint a gladiátorok esetében, az azonban bizonyos, hogy az atléták nemcsak a kitűzött díj nagysága miatt utaztak a fővárosba egy-egy verseny alkalmával, hanem a győztesnek adományozandó polgárjog elnyerésének lehetősége is csábította őket.⁶³

Végkövetkeztetésként tehát megállapíthatjuk, hogy az a római polgár, aki foglalkozásszerűen atléta volt, nem szenvedett Rómában becsületcsökkenést, tehát minden joghátrány nélkül felléphetett a különféle *agonokon*.

Ahhoz azonban, hogy egy atléta valamilyen versenyen győzelmet érjen el, megfelelően kellett edzenie magát, egy sajátos életmódot volt kénytelen folytatni a mai hivatásos sportolókhoz hasonlóan. Mivel a sportolók általában a vagyontalánabb rétegekből kerültek ki,⁶⁴ módot kellett találniuk arra, hogy anélkül, hogy valamilyen egyéb munkát végeztek volna, megélhetésüket biztosítani tudják.

Erre a problémára kínált megoldást, hogy az atléták pénzt vettek fel kölcsön, azzal a feltétellel, hogy csak akkor kell visszafizetni, ha nyertek a versenyen, és megkapták a díjat. Ezt ahhoz az esethez hasonlítják a jogtudósok, amikor egy halásznak halászati eszközök megvételére nyújtanak kölcsönt, amit csak akkor kell visszafizetni, ha a halászat eredményes volt. A megegyezéshez nem volt szükség *stipulatio*ra, egy egyszerű *pactum* is elegendő volt:

⁵⁸ A. H. J. GREENIDGE, *Infamia*, Oxford, 1894, 125.

⁵⁹ Vö. fent, l.j.11.

⁶⁰ Vö. Ulp. D. 9,2,7,4

⁶¹ MÄHL, *i. m.*, 34.

⁶² Tac. ann. 14, 47, 2; Suet. Nero, 12, 3

⁶³ THUILLIER, *i. m.*, 51, 154.o.

⁶⁴ REISCH, *Athletai*, in: RE II/1, Stuttgart, 1913, 2055.

Scaev. D. 22,2,5: „... nec dubitabis, si piscatori erogaturo in apparatusum plirimum pecuniae dederim, ut, si cepisset, redderet; et athletae, unde se exhiberet exerceretque, ut, si vicisset redderet. :1§: „In his autem omnibus et pactum sine stipulatione ad augendam obligationem prodest.”

Ez az aleatorikus szerződés, a tengeri kölcsönnel mutat hasonlóságot, melyet szintén csak akkor kellett visszafizetni, ha a hajó, aminek útjához kölcsönt adtak, szerencsésen teljesítette küldetését. Földi a tengeri kölcsönrel kapcsolatban arra mutat rá, hogy a hajótörés kockázatát külön megállapodás hiányában a hajós viselte, tehát a kölcsönadó kockázatviselése nem volt az ügylet *naturalia negotii*-jének tekinthető.⁶⁵ A halászoknak és az atlétáknak nyújtott kölcsön esetében is külön megállapodásra volt szükség, mégpedig egy feltétel szerződésbe foglalásával.

A veszélyviselés átvételének kiegyenlítéseképpen a kölcsönadó magasabb kamatot szedhetett a szokásosnál. A forráshely kifejezetten nem beszél kamatról, azonban az „ad augendam obligationem” kifejezés, tehát hogy a *pactum* az *obligation*ban foglalt kötelezettségek súlyosbítását célozza, kamat kikötésére enged következtetni. Valószínűleg itt is, mint a tengeri kölcsön esetében, a veszélyviselés átvételének fejében a szokásosnál magasabb kamatot lehetett szedni.⁶⁶ Az a kitétel pedig, hogy *stipulatio* helyett *pactum* is elegendő az érvényes kamatkikötéshez, szintén a hitelezőt részesítette előnyben,⁶⁷ hiszen így a kamatot a főköveteléssel együtt, egy keresettel érvényesíthette. Wacke szerint ebben az esetben a kamatot nem rendszeresen, meghatározott időközönként kellett fizetni, hanem a kölcsön összegével egyidejűleg volt köteles az adós megadni, tehát egy nagyobb összeget kapott vissza a hitelező, mint amit eredetileg kölcsönadott. Ez a véleménye Amelottinak is, aki szerint a hitelező számára méltányos, ha egy ilyen bizonytalan kimenetelű ügyletnél többet kap vissza, mint amennyit adott.⁶⁸ Az is elképzelhető, hogy kikötött kamat helyett az atléta a nyereségének egy részét adta a kölcsön összegén felül a hitelezőnek. Erről azonban nem tudunk semmi bizonyosat.⁶⁹

Felmerülhet a kérdés, hogy az atléta a kölcsön visszafizetésének elkerülése miatt, esetleg szándékosan nem akart győzni a versenyen. Ennek azonban nem lett volna semmi értelme, hiszen a hosszú felkészülés és edzés után olyan nyereségért küzdöttek, mely jóval meghaladta a kölcsönként felvett pénz összegét.

⁶⁵ FÖLDI ANDRÁS, *Kereskedelmi jogintézmények a római jogban*, Bp., 1997, 193.

⁶⁶ FÖLDI, *i. m.*, 190.

⁶⁷ A kamat kikötése *stricti iuris* szerződések esetében *stipulatio* formájában történt, egyébként nem lehetett peresíteni. Mégis találunk további eseteket is, ahol egyszerű megállapodás elegendő volt az érvényes kamatkikötéshez: közösségek kamatkövetelése Paul. D. 22, 1, 30; hellén befolyás alapján, ha a kamatot adóslevélben kötik ki Mod. eod. 41, 2; gabona- vagy olajkölcsön esetében Alex., Diocl. C. 4, 32, 11; 23; és egy további hasonlóság a tengeri kölcsön és az atlétáknak nyújtott kölcsön között, hogy a tengeri kölcsön esetében sem kellett *stipulation*ban kikötni a kamatot Paul. D. 22, 2, 7. KASER, *Das römische Privatrecht*, 415.

⁶⁸ AMELOTTI, *i. m.*, 148.

⁶⁹ WACKE, *i. m.*, 444.

A pénzen kívül számos, fent említett privilégiumban részesültek, melynek haszna sokkal nagyobb volt, mint az, hogy nem fizetik vissza akár kamatostul a kölcsönt. A veszélyesebb inkább az volt, hogy az adós atléta pénzért lemondott a győzelemről az ellenfele javára.⁷⁰ Ebben az esetben pedig amellet, hogy pénzhez jutott, a kölcsönt sem kellett megadnia. Mit tehetett a hitelező, ha erre rájött, vissza tudta-e szerezni a pénzt? Azt az esetet, hogy az adós hagyta magát megvesztegetni, és ezzel a feltétel megvalósulását, azt hogy győzzön a küzdelemben, jogellenesen megakadályozta, a római jogtudósok úgy fogták fel, mintha a feltétel bekövetkezett volna, és ezért az atléta mégsem menekült meg az adósság visszafizetésétől.⁷¹

Azt gondolhatnánk, hogy a hitelező érdekében az állt, hogy az atléta vegyen részt a versenyen, győzzön, és azáltal, hogy a feltétel megvalósult, kamatostul visszakapja a pénzt. A források közt azonban találunk olyan esetet is amikor egy hitelező azért zárja be az atlétát, hogy az ne tudjon részt venni a versenyen, és ilyen módon olyan ígéret megtételére kényszerítse, hogy a kölcsönbe kapott összegnél többet fog visszafizetni. Ekkor a bíró a korábbi állapot helyreállításáról hozott ítéletet:

Ulp. D. 4,2,23,2: *Si faenerator inciviliter custodiendo athletam et a certaminibus prohibendo cavere compulerit ultra quantitatem debitae pecuniae, his probatis competens iudex rem suae aequitati restituere decernat.*

Wacke szerint azonban ebben az esetben nem olyan kölcsönről van szó, mint az előbbi forráshelyben, ahol a visszafizetés feltétele a győzelem volt, hanem egy szokványos ügyletről, ahol nem kötöttek ki ilyen feltételt. Egyes sikertelenebb atléták ugyanis nem voltak abban a helyzetben, hogy ilyen kockázat nélküli módon jussanak pénzhez. A hitelezők pedig nemcsak a kiadott pénzüket, hanem attól többet akartak viszontlátni, ezért erőszakos úton próbálták a sportolót kamatfizetési kötelezettség felvállalására rábíni.⁷²

A praetor az erőszakkal kicsikart ügyleteket nem engedte érvényre jutni, ezért a megfélemlítettnek *in integrum restitutum* nyújtott.⁷³ A forráshely bíróról beszél, ezért itt arról lehetett szó, hogy a hitelező beperelte az atlétát a magasabb összeg kifizetésére. Az alperes az erőszak hatása alatt tett nyilatkozatok teljesítése ellen általában *exceptio*val védekezhetett,⁷⁴ itt azonban a bíró a korábbi állapot visszaállítását rendelhette el. Ez pedig véleményem szerint arra utal, hogy a bezárás előtti állapotot kellett visszaállítani, tehát a hitelezőnek az eredeti kölcsönösszeget meg kellett kapnia az adóstól.

Kérdés, mi történt akkor, ha az atléta a bezárás következtében lekéste a versenyt, és így elesett az esteleges győzelemmel járó díjaktól. A szabad mozgás

⁷⁰ J. REISCH, *Athletai*, in: RE II/1, Stuttgart, 1913, 2054

⁷¹ APATHY, KLINGENBERG, STIEGLER, *Einführung in das römische Recht*, Wien, Köln, Weimar, 1994, 184.

⁷² WACKE, *i. m.*, 449.

⁷³ KASER, *Das römische Privatrecht*, 213.

⁷⁴ KASER, *Das römische Privatrecht*, 213.

biztosítása egyik alapvető tétele a római magánjognak. Így, hogy ha valakit abban akadályoznak, hogy nyilvános fürdőben fürödjék vagy színházban nyilvános páholyban üljön, vagy abban gátolnak, hogy valahol – ahol ennek egyébként nincs akadálya – tartózkodjék, egyaránt *actio iniuriarum*ra ad alapot.⁷⁵ Ezek szerint ha az atlétát bezárták és ezzel megakadályozták abban, hogy részt vegyen a versenyen, mint sértett, jogosult volt fogvatartójával szemben *actio iniuriarum*ot indítani. Mivel ez az *actio aestimatorius* jellegű, a büntetésként követelendő összegbe beszámíthatta azokat az esetleges veszteségeit, amit a versenytől való távolmaradás miatt kénytelen volt elszemvedni, hiszen a bíró az eset megvizsgálása után annyit ítélt meg, „*quantum ob eam rem aequum iudici videbitur.*”⁷⁶

Ha egyik részről sem történt semmilyen csalárdság, az atléta azonban a győzelem után mégsem fizette vissza a kölcsönt, a hitelező pedig beperelte, a végrehajtható ítélet alapján, a nyert összeget a marasztalt féltől zálogba vették a hitelező ki-elégítése végett:

Papinian. D. 42,1,40: *Commodis praemiorum, quae propter coronas sacras praestantur, condemnato placuit interdici et eam pecuniam iure pignoris in causam iudicati capi.*

Felmerülhet a kérdés, hogy vajon a hitelező a kölcsön bebiztosítása végett, már a verseny előtt az adós által megnyerhető díjon szerezhetett-e zálogjogot? Ezt a lehetőséget Alexander Severus tiltotta meg egy *rescriptum*ában:

C. 8,16,5: *Spem eorum praemiorum, quae pro coronis athletic pensitanda sunt, privata pactione pignerare minime admittendum est: et ideo nec si generale pactum de omnibus bonis pignori obligandis intervenerit, tenet.*

Miért hozta ezt a döntést a császár? Ha megnézzük a forrásokat, találunk bennük példát arra, hogy jövőbeni dolgokat is el lehet zálogosítani, így pl. még meg nem született állatkölyköt vagy rabszolgagyereket.⁷⁷ Gaius szerint pedig ami eladható, azt el is lehet zálogosítani.⁷⁸ Jövőbeni dolgokat pedig el lehetett adni, magát a puszta reményt is (*emptio spei*), mint pl. amikor egy halászat vagy madarászat eredményét előre megveszik, akkor is létrejön a vétel, ha semmit sem fognak.⁷⁹ Gaius definíciója alapján pedig ezt is el lehetett zálogosítani.

Miért nem zálogosíthatta el ugyanígy az atléta is a díj megnyerésének reményét? Wacke szerint ennek jogpolitikai indokai vannak. Az atléták ugyanis, ha nem alapíthattak előre zálogot a nyereményükön, nem is tudtak annyi kölcsönt felvenni,

⁷⁵ PÓLAY ELEMÉR, *A személyiség polgári jogi védelmének történetéhez, Iniuria-tényállások a római jogban*, Szeged, 1983, 86. Vö. D. 47,10,13,7.

⁷⁶ KASER, *Das römische Privatrecht*, 522.

⁷⁷ KASER, *Partus Ancillae*, SZ (rom. Abt.) 75, (1958), 189.

⁷⁸ Gai. D. 20,1,9,1: *Quod emptionem venditionemque recipit, etiam pignorationem recipere potest.*

⁷⁹ Pomp. D. 18,1,8,1: *quod fit, cum captum piscium vel avium ... emitur, emptio enim contrahitur, etiam si nihil inciderit, quia spei emptio est.*

nem tudtak annyira eladósodni. A jövőbeni nyereség reményét nem értékesíthették, nem játszhatták el a győzelem megvalósulása előtt. Ha ezt megtehették volna, a szükségesnél nagyobb kölcsönöket vesznek fel, melynek következtében könnyelműbb életet folytatnak, és elhanyagolják a szükséges edzést. Ezen kívül, ha az egész nyereséget már előre elzálogosítják, nincs, ami a győzelemért hajtsa őket, hiszen abból már semmi sem illette volna meg őket. A zálogalapítási tilalom egy átgondolt szociális védelmi intézkedést valósít meg, mely megakadályozza az atléták eladósodását, és a hitelezők kizsákmányolási lehetőségét. A díj a győztes atlétát személyesen kell, hogy illesse, mielőtt a végrehajtásra jogosult hitelező szükség esetén abból keresne kielégítést.⁸⁰ Amelotti szerint pedig a győzelem előtt, bármennyire is kedvezőek a kilátások, nem lehet egy ennyire bizonytalan helyzetre függő jogi helyzetet teremteni.⁸¹

Az atléták azonban nemcsak a hitelezők különféle kölcsöneinek segítségével reménykedhettek. Versenyekkel teli életüket nagyban megkönnyítette, hogy egyesületekbe tömörültek, melyek nemcsak a mérkőzések szervezésénél játszottak fontos szerepet, hanem a távoli küzdelmeken résztvevő tagjaik utaztatásáról, szállásáról is gondoskodtak.⁸² A szabad mesterségek gyakorlóinak – az orvosok, filozófusok, színészek, énekesek, muzsikusok – egyesületei mellett ugyanis az atléták és profi sportolók egyletei is kialakultak. A sportolók az egész birodalom tekintetében még főszervezettel is rendelkeztek, míg az összes többi egyesület lokális maradt, és nem ismert semmilyen összekapcsolódást egy nagyobb szervezetben.⁸³

A kisvárosokban, ahol versenyeket rendeztek, helyi *societasok* jöttek létre, melyek később regionálissá váltak, és általában egyesületbe tömörültek. Emellett a különféle versenyek alkalmával, azok számára, akik nem a város polgárai voltak, ideiglenes *societasok* alakultak, melyek az idegen atléták érdekeit képviselték a helyi szervezetekkel szemben (συνπας ξυστος).

Rómában a köztársaság utolsó idejében és a császárság kezdetén létezett egy regionális társaság (συνοδος ξυστικη περιπολιςτικη των περι τον Ηρακλεα), majd Kr.u. I. sz. közepén a Keleten működő általános szövetség feloszlott és további nagyszámú atléta telepedett le Rómában, melyek szövetsége szintén Heraklesznak lett szentelve (ιερα ξυστικη συνοδος των περι τον Ηρακλεα απο καταλυσεως εν τη βασιλιδι Ρωμη κατοικουντων).⁸⁴ Az atlétaegyesületek Kis-ázsiából Rómába való települése nem császári parancsra történt, a császárnak azonban előnyös volt, mert így jobban tudta ellenőrizni a pénzügyeiket.⁸⁵ A két terület rövid ideig párhuzamosan létezett, majd Hadrianus uralkodásának idején egyesültek (συνοδος ξυστικη των περι τον Ηρακλεα ατλητων ιερωνεικων

⁸⁰ WACKE, *i. m.*, 451–452.

⁸¹ AMELOTTI, *i. m.*, 148.

⁸² THUILLIER, *i. m.*, 51.

⁸³ Ulrich KAHRESTEDT, *Kulturgeschichte der römischen Kaiserzeit*, München, 1944, 289.

⁸⁴ AMELOTTI, *i. m.*, 132–133.

⁸⁵ H. W. PLEKET, *Some aspects of the history of the athletic guilds*, ZPE, 1973, 221.

σπαρταίνων). Ez az új társaság, mely a császárság fővárosában székel, méltán vált az atlétika világszervezetévé a császár *patronatusa* alatt, és az elnevezését is a császárokról kezdte felvenni. Virágkorát Septimus Severus alatt élte. A helyi társulások a római szekciói lettek, és a központi befolyást közvetítették a provinciákba.⁸⁶

Az atléták számára az atlétaegyesületekben való tagság hozzájutást kínált meghatározott funkciókhoz, melyek bizonyosan nagy jelentőséggel bírtak, azonban a *cursus honorum* hivatalával nem voltak összehasonlíthatóak. Az egyesületet az aktív és nyugdíjas atléták maguk igazgatták, a főtisztviselők personálunióban működtek a császári fürdők igazgatójával. Ebből arra lehet következtetni, hogy ezt a pozíciót az uralkodó császár, vagy az ő egyetértésével töltötték be. A császár határozta meg a *xystarchiákat* is, azaz általában az atléták közül életfogytig kinevezett hivatalnokokat, akik a városnak egy meghatározott vagy minden egyes ünnepén felügyeletet gyakoroltak az atléták fegyelme felett. Az atléták az erre a tisztségre való kinevezést nagy megbecsülésnek tekintették.⁸⁷

Ezen kívül az atlétaegyesület a maga igazgatóival, főpapjaival, titkáraival, levéltárosaival, pénztárosaival sportorvosaival pozitívan hatott a sportolók nyilvánosság általi megítélésében. Mivel a szervezet hasonlóan volt felépítve, mint más szakmák egyesületei vagy céhei, azt is lehet mondani, hogy az atléták által elért teljesítmények a munka és szakma eredményei voltak.⁸⁸

Az egykori sikeres atléták ezen egyesületekben különféle funkciókat vállaltak, melyek az egyleteknek két lényeges feladatából következtek:

– Az egyikhez tartozott a versenyekkel összefüggő feladatok organizálása. Ennek keretében mindenekelőtt a versenyek időpontjainak koordinálását, a győztesek regisztrálását végezték.

– Az egyesületek másik feladata, a versenyek és a császár közötti nagyon szoros kapcsolatból adódott. Az atlétaegyesület ugyanis jelentős hordozója volt a császári kultusznak: lényegében minden *agont* az éppen uralkodó *princeps* tiszteletére rendeztek. Ez, mint a privilégiumok garanciája érvényesült, mely előnyök a győztest az egyesület tagjaként illették. Az uralkodó császár neve mindig része volt a *synodus* elnevezésének, sőt gyanítható, hogy egy tag felvételénél esküt kellett tenni a császár génuszára. Az atléták egyesületét, mint egy testületet lehet felfogni, ami a sportolók akkori védőistenét és az uralkodó császárt részesítette tiszteletben.⁸⁹

Azonban nem minden atléta vált valamilyen szervezet tagjává, hanem voltak olyanok is, akik a császárkorban tehetségüket saját maguk kamatoztatták. Például voltak udvari birkózók is (*aulici luctatores*), akiket Nero úgy elkényeztetett, hogy Alexandriából hozatott homokot a számukra.⁹⁰ A palotában tartotta ezeket a sportolókat a maga gyönyörködtetésére, vagy birkózók edzésére? Kölcsönadta vagy

⁸⁶ AMELOTTI, *i. m.*, 132-133.

⁸⁷ WALLNER, *i. m.*, 26.

⁸⁸ AIGNER, *i. m.*, 214.

⁸⁹ WALLNER, *i. m.*, 29.

⁹⁰ Sueton., *Nero*, 45. 1.

bérbe adta őket hivatalnokoknak vagy magánembereknek nyilvános játékok rendezése céljából, mint ez olyan gladiátoroknál szokás, akik közvetlenül a császártól függtek? Ezek mind nyitott kérdések, a moralisták és satirikusok azonban nem hagynak kétséget afelől, hogy egyeseknek saját atlétacsapatuk volt, saját edzővel.⁹¹

A iustinianusi kodifikációba nem került bele minden, az atlétákkal kapcsolatos rendelkezés, hiányoznak az új és keresztény császárok dokumentációi is. Ha figyelembe vesszük azt a népszerűséget, melyet a cirkuszi látványosságok ebben a korszakban is élveztek, kérdésessé válik, hogy a kereszténység képes lett volna eltörölni ezeket a versenyeket.⁹² Bár az ókeresztény írók műveiben⁹³ és a *Codex Theodosianus*ban⁹⁴ is találhatunk az atlétákra vonatkozó, negatív kinyilatkoztatásokat, a császári kultusz támogatása miatt nem lehetett őket a gladiátorokkal vagy színészekkel egy megítélés alá vonni.

⁹¹ THUILLIER, *i. m.*, 154.

⁹² AMELOTTI, *i. m.*, 156.

⁹³ Tert., *spect.* 22, 2: *Etenim ipsi auctores et administratores spectaculorum quadrigarios scaenicos xysticos arenarios illos amatissimos, ..., ex eadem arte, qua magnificiunt, deponent et deminuunt, immo manifeste damnant ignominia...*

⁹⁴ Pl. C. Th. 15,7,5: *Quisquis thymelicam ex urbe venerabili inmemor honestatis abduxerit eandemque in longinqua transtulerit seu etiam intra domum propriam, ita ut voluptatibus publicis non serviat, retentarit, quinque librarum auri illatione multetur. dat. v kal. mai. Mediolano Gratiano V. et Theodosio I aa. cons.*

Halászati jog a középkori Poroszországban

A középkorban a tavakban, folyókban, sőt a tengerparton is, abból következően, hogy a hatékony tartósítási technika hiányában – a sózástól eltekintve – a zsákmány frissessége érdekében nem lehetett hosszabb időre vagy távolabb kihajózni,¹ a halászat egyaránt a tartományúri önállósághoz és hatalomhoz kapcsolódó jog volt. Halászni ezért csak az ezt engedélyező kiváltságlevél, s az abban rögzített feltételek alapján lehetett. Nem volt ez másképpen a Német Lovagrend államában, a középkori Poroszországban sem.

A Német Lovagrend számára II. Frigyes császár 1226. évi rimini bullája biztosította a porosz területek feletti széles körű tartományúri hatalmat. A császári privilégium a német egyházi fejedelmeknek adott 1220. évi kiváltságlevélben foglaltakkal azonos kiváltságokkal ruházta fel a lovagokat. A halászhelyekre, halászvizekre vonatkozóan a rimini bulla úgy rendelkezett, hogy a folyók és a tenger használata (azaz halászata) után a Rend tetszése szerint állapíthat meg adókat, úgy, ahogyan azt akarja és hasznosnak véli, mert a porosz földek és vizek minden szolgálatól és járadéktól mentesen a Rend szabad, kötöttségek nélküli tulajdonát képezik.² A területiális hatalmi jogosítványok birtokában a Német Lovagrend az 1233. évi kulmi kiváltságlevél kiadásakor rendelkezett Poroszország lakosaira vonatkozóan a halászat kérdéséről. Az oklevél egyértelműen rögzítette, hogy a halászvizek feletti tulajdonjog a lovagrendet illeti, így a halászati jog bármilyen engedélyezése sem jelentheti ezeknél a vizeknél a tulajdonos megváltozását. A Poroszországba érkezett első telepéseknek, Kulm és Thorn város polgárainak, valamint a pogány poroszok elleni harcra vállalkozó keresztieseknek a Rend flamand jog alapján tette lehetővé a halászatot. Ez azt jelentette, hogy azok a telepések, akiknek a földjénél, birtoka mellett halászatra alkalmas tó van, ott bármilyen eszközzel halászhatnak, de csak kizárólag saját szükségletre. Ennek érdekében a lovagrend megtiltotta, hogy a piaci értékesítésre is alkalmas halmennyiség kifogására szolgáló, s télen a jég alatti halászatra is alkalmazható, a forrásokban *newod*nak nevezett hálót használják: „*Si vero maior fuerit, quocumque instrumento in eo piscari voluerit ad commodum dumtaxat mense sue, preter rete, quod 'newod' dicitur, habeat liberam facultate*

¹ M.M. du JOURDIN, *Európa és a tenger*. Budapest, 1996., 179.

² *Preußisches Urkundenbuch*. hgg. R. PHILIPPI – A. SERAPHIM – M. HEIN – E. MASCHKE – H. KOEPPEN – K. CONRAD, Bde I.1. – VI.1., Königsberg – Marburg, 1882–1986. (a továbbiakban: PUB), itt: PUB I.1., Nr. 56.

tem”.³ Ez a korlátozás egyúttal a saját szükségletre történő halászatot időben is korlátozta, hiszen a tél beálltával és a vizek befagyásával ez a tevékenység lehetetlenné vált.

A kulmi adománylevél 1251. évi megújított változatába a birtok melletti vizekben saját szükségletre történő halászatot engedélyező flamand joggyakorlat mellett már a szász jogkörbe tartozó magdeburgi jog elemei is beszüremkedtek. A halászati jogot illetően ez a megújított Kulmer Handfeste azon kitételében érhető tetten, amely Kulm és Thorn városoknak egy-egy mérföld hosszúságú folyószakaszon illetve folyóparton már a Visztula-folyónál is engedélyezte a halászatot. E két város polgárai a Rodzen-tóban is halászhattak, de az 1233. évi adománylevéllel ellentétben a Visztulára és a Rodzen-tóra vonatkozóan már nem szerepelt az a megszorítás, korlátozás, hogy az érintettek csak saját szükségletre foghattak halat.⁴ Az, hogy egy folyón csak meghatározott szakaszon, hosszúságban lehet halászni, a szász jogterületről származó gyakorlat volt, melyet a *Sachsenspiegel* is tartalmaz.⁵ A halászati jog szempontjából a két oklevél közötti lényeges különbséget az jelentette, hogy az 1233. évi adománylevél csak az olyan vizeken történő halászatot szabályozta, melyek a Kulm és Thorn városoknak adott földek által voltak határolva, azaz a város birtokhatárain belül helyezkedtek el, így partjaik már a telepések birtokát képezték. Ezekben a vizekben (melyek a lovagrend tulajdonát képezték) a lovagok csak a saját szükségletre történő halászatot engedélyezték. Az 1251. évi megújított Kulmer Handfeste azonban már a Visztuláról is rendelkezett, amely hajózható folyóként egyúttal fontos közlekedési útnak is számított. Ahogyan a szárazföldi utak felett a Német Lovagrend általában fenntartotta közvetlen fennhatóságát és útbíráskodási jogát,⁶ úgy hasonlóképpen tekintett a vízi utakra is. A halászatot itt nem az alkalmazható eszközök előírásával korlátozta, hanem azáltal, hogy csak meghatározott folyószakaszra engedélyezte. Hasonló tartalmú Wehlau város 1336. évi kiváltságlevele is, amelyben Heinrich Thusemer, köngsbergi komtúr a nagymester beleegyezésével engedélyezte, hogy a város polgárai a Pregel-folyón fél mérföld hosszan halászhasanak.⁷ Preußisch-Holland város 1297. évi kiváltságlevele a Sirgau és Weisk folyócskák összefolyásánál engedte meg a lakosoknak a halászatot.⁸ Soldau 1349-es oklevele a Neide vizét jelölte meg olyan haláshelynek, melyet a lakosok használhattak.⁹ Heilsberg,¹⁰ Mehlsack,¹¹ Bischofsburg,¹²

³ PUB I.1., Nr. 105.

⁴ PUB I.1., Nr. 252.

⁵ *Sachsenspiegel – Landrecht* II., 28., § 4., hg. C.G. HOMEYER, Berlin, 1861.

⁶ PUB III.2., Nr. 427.; *Codex diplomaticus Warmiensesis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*. Bde. I–IV., hgg. C.R. WOELKY – V. RÖHRICH, Braunsberg, 1874. (a továbbiakban: CDW), itt: CDW I., Nr. 70., 96., 102.

⁷ PUB III.1., Nr. 41.

⁸ *Codex diplomaticus Prussicus. Urkunden-Sammlung zur ältern Geschichte Preussens*. Bde I–VI., hg. J. Voigt, Königsberg, 1836–1861. (a továbbiakban: CDP), itt: CDP II., Nr. 34.

⁹ CDP IV., Nr. 3.

Christburg¹³ stb. városok esetében ugyancsak hasonló tartalmú kiváltságlevelek születtek. A Sachsenspiegelben összefoglalt szász jog a sziléziei telepítésben is nagy szerepet játszott, így nem meglepő, hogy a halászati jog sok esetben az itteni területeken szintén adott folyószakaszokra vonatkozott.¹⁴ Mivel az adott folyószakaszra szóló engedélyek nem tiltották a háló használatát, s ezt a jogot általában városi testületek kapták, az adott halászó hely használatát szabályozó rendelkezések megalkotása az adott város hatáskörébe tartozott. Mivel a korabeli oklevelekben pontosan rögzítették egy-egy város adófizetési kötelezettségeit, s az adók mértékét, melyeket ingatlanok után kellett fizetni, a halászat maga, még a saját szükségletre vonatkozó korlátozások nélküli halászat sem járt adófizetési kötelezettséggel. Az ilyen kiváltságokkal rendelkező városok így a privilégiumlevelükben meghatározott halászhelyen egész évben halászhattak, a zsákmányt pedig szabadon értékesíthették is. A poroszországi piacokon eladásra kerülő édesvízi halak túlnyomó többsége minden bizonnyal ezekből a korlátozásoktól mentes, városi használatú halászvizekből származott. Alanyi jogon ugyanakkor a városi polgárok csak az 1233. évi kulmi adománylevelében foglalt korlátozások betartásával halászhattak. 1365-ben Liebmühl városa is ilyen, korlátozásoktól mentes halászati jogot kapott Werner von Rußdorf christburgi komtúrtól.¹⁵

Hasonló volt a helyzet a telepés falvak esetében is. Az oklevelek tanúsága szerint a Német Lovagrend többnyire csak a saját fogyasztás céljából történő halászatot engedélyezte a Poroszországba érkező paraszti hospeseknek, ha az oklevél egy-egy telepés közösségnek lett kiállítva, s nem személyre szóló volt. Milenz¹⁶ vagy Marienau¹⁷ falvak 1321-ben kelt kiváltságlevelei például egyértelműen úgy fogalmaznak, hogy a telepések mindannyian halászhatnak a faluhoz tartozó földek melletti vizekben, de csak saját szükségletükre, háló nélkül. Ugyanilyen kiváltságlevelben részesültek Riesenburg¹⁸ és Heiligenwalde¹⁹ lakói 1344-ben, valamint a

¹⁰ CDP II., Nr. 59.

¹¹ CDW I., Nr. 161.

¹² CDW III., Nr. 306.

¹³ CDP II., Nr. 21.

¹⁴ J. PFITZNER, *Besiedlungs-, Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Breslauer Bistumlandes* I. Teil: Bis zum Beginne der böhmischen Herrschaft. (Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft, hg. H. HIRSCH – S. STEINHERZ – O. WEBER, 18.), Reichenberg i. B., 1926., 291.

¹⁵ *Regesta Historico-Diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum, 1198–1525.*, bearb. E. JOACHIM, hg. W. HUBATSCH, Pars II.: Regesta Privilegiorum Ordinis S. Mariae Theutonicorum. Mit einem Anhang: Papst- und Konzilsurkunden, Göttingen, 1948. (a továbbiakban: Regesta II.), itt: Regesta II., Nr. 936.

¹⁶ PUB II., Nr. 359.

¹⁷ PUB II., Nr. 360.

¹⁸ Regesta II., Nr. 765.

¹⁹ Regesta II., Nr. 767.

Johannisburgban élők is 1367-ben.²⁰ A példákat természetesen még lehetne sorolni, de témánk szempontjából illusztrációként talán ennyi is elegendő. A falu határán belüli vizeken saját szükségletre történő halászat joga, ha csekély eltérésekkel is, de mindenütt az általános hospes-jogok közé tartozott a középkori Európában.²¹ Számos hasonló tartalmú forrás maradt fenn a német telepítések által ugyancsak érintett Sziléziából is, ahol szintén tiltva volt a hálóval történő halászat.²²

A telepes közösségeknek biztosított halászati jog mellett sokkal jelentősebb azoknak az okleveleknek a száma, melyek személyre szólóan adtak halászatra jogosító kiváltságokat, de itt is érvényes volt az a korlátozás, hogy a megadományozottak csak saját szükségletre, azaz háló nélkül halászhattak. Ilyen típusú, személyre szóló kiváltságleveleket a Német Lovagrend két csoport számára adományozott. Az első csoportba a német falvak telepítését végző telepítési vállalkozók, az ún. *locatorok* tartoztak, akik az általuk alapított települések örökletes előljárói, bírái, ún. *soltészek* lettek.²³ Mielenz falu 1321. évi alapító oklevele például egyértelműen rögzítette, hogy a *locator* és örökösei a telepítési feladatokkal járó fáradozásokért és kiadásokért megkapták az új falu *soltészi* tisztségét.²⁴ Rosenfelde,²⁵ Grunefeld,²⁶ vagy Arnsdorf²⁷ alapító oklevelei – s természetesen még számos egyéb oklevél is – szintén a telepítési vállalkozó és a *soltész* személyének azonosságáról szólnak. A *soltészi* tisztség és a hozzá kapcsolódó jogok tehát egyfajta „fizetség” volt a falutelepítésért. A személyre szóló, halászatot engedélyező kiváltságlevelek másik nagy csoportjába a földesúri járadékok alól mentesülő, katonai kötelezettségekkel tartozó, szolgálati birtokkal rendelkező német, porosz és szláv (lengyel illetve pomerán) nemesek, birtokosok tartoztak. Ez a réteg – mely birtokállományát, s a hozzá kapcsolódó egyéb jogok tekintetében nagyon is differenciált volt – adománybirtokukkal együtt járóan részesültek halászati jogban. Az oklevelekben többnyire mindkét esetben pontosan rögzítették, hogy a kedvezményezettek mely tavakban vagy folyóvizekben gyakorolhatták halászati kiváltságukat. 1285-ben például Konrad von Thierberg, tartományi mester (*Landmeister, provincialis magister*) meghatározta, hogy Starkenberg falu *soltésza*, Konrad, a Melno-tóban bármilyen eszközzel halászhat, kivéve a *nywatak* nevezett hálót (mely azonos a kulmi adománylevelben *newod* néven szereplő hálóval): „*item in lacu nostro Moldense sepedicto sculteto piscari ad suam coquinam cum omni recium instrumento preter*

²⁰ Regesta II., Nr. 948.

²¹ SZÜCS Jenő, *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 1993., 204.

²² J. PFITZNER, im. 291.

²³ H. PATZER, *Die deutsche bäuerliche Gemeinde im Ordensstaat Preußen*. in: Die Anfänge der Landgemeinde und ihre Wesen Bd. II. (Vorträge und Forschungen VIII.), Konstanz–Stuttgart, 1964., 156.

²⁴ PUB II., Nr. 359.

²⁵ PUB II., Nr. 118.

²⁶ PUB IV., Nr. 599.

²⁷ PUB II., Nr. 171.

rete, quod nywat dicitur, licenciam duximus concedendam".²⁸ Kuppen falu soltészja, Jacob, az Ewing-tóra vonatkozóan ugyanilyen feltételekkel nyert halászati jogot 1320-ban.²⁹ Ilyen esetekben, amikor a halászati jog nem a telepések közösségét, hanem a soltészt illette, a falu lakói még saját szükségletre sem halászhattak. Az, hogy egy-egy telepés falu esetében a halászati jog a telepések közösségét, vagy csak a soltészt illette meg, attól függött, hol alapították az új települést. Poroszország viszonylag sűrűbben lakott területein, ahol az életfeltételek már viszonylag jobbak voltak, többnyire csak a soltészok kaptak ilyen jogot. A ritkán lakott, nagy erdőségek térségébe szélesebb körű kiváltságokkal kellett ösztönözni a betelepülést, így ezeken a területeken általában a telepések együttesen részesültek halászati jogban is.

A szolgálati birtokkal rendelkező világi birtokos réteg, származásától függetlenül, ugyancsak háló nélküli, saját fogyasztásra vonatkozó halászati jogot kapott. 1333-ban például Luther von Braunschweig nagymester ilyen feltételekkel erősítette meg a porosz Skypelót 10 Hufe föld birtokában, valamint a Ruthczor és Gey-sirich tavakra érvényes halászati jogában.³⁰ 1364-ben Winrich von Kniprode nagymester hasonló tartalmú oklevelet állított ki Matthias Sachse és fia, Heinrich számára, amelyben a Weylasirs-tavon és a Gubysir-folyón engedélyezte a halászatot.³¹ Egy bizonyos Clausius és egy Fusit nevű porosz szabad a Wurowin,³² a Kobelkow testvérek és sógoruk pedig a Schen-tavon kapott halászati jogot.³³ De ugyanez a tartalom fogalmazódott meg a német Heinrich von Fischenbach,³⁴ vagy Hannus von der Heide nevére kiállított oklevelekben is,³⁵ és a sort természetesen ez esetben is hosszasan folytathatnánk.

A források túlnyomó többségében megfogalmazott korlátozó rendelkezésekkel szemben azonban néhány oklevél ezektől eltérő tartalmú. Különösen figyelemre méltó az az 1278. december 15-én kelt kiváltságlevél, amelyben a Német Lovagrend Kulmerland tartomány lengyel nemeseinek testületileg megújította privilégiumait, s ezek között azt a jogot is megadta, hogy ezek a nemesek a birtokaikon lévő vizekben hálóval is halászhatnak, azaz nem csak saját szükségletre, hanem piacra, eladásra is foghattak halat, ráadásul egész évben.³⁶ Ez a kiváltság örökíthető volt, utódaikra szintén vonatkozott. Elvértve ugyan, de magánszemélyek szabad halászatáról más alkalommal is szólnak a források.³⁷ Ez mindig különleges kedvezmény-

²⁸ PUB I.2., Nr. 459.

²⁹ Regesta II., Nr. 499.

³⁰ PUB II., Nr. 775.

³¹ Regesta II., Nr. 928.

³² Regesta II., Nr. 665.

³³ Regesta II., Nr. 809.

³⁴ Regesta II., Nr. 835.

³⁵ Regesta II., Nr. 1060.

³⁶ CDP I., Nr. 163.

³⁷ CDW I., Nr. 298.; CDW II., Nr. 8., 289., 353., 357., 405.

nek számított, s általában csak a megadómányozott életére szólt. Halálával,³⁸ vagy a birtok idegen kézre kerülésével³⁹ a halászati jog érvénytelenné vált. Ha egy fogadó vagy kocsmá falun kívül, lakott településtől távol volt, több más kedvezmény mellett a fogadóst, illetve kocsmárost általában a szabad halászat joga is megillette a környező vizekben.⁴⁰

A halászati jog szempontjából különleges helyzetben voltak a malmok, pontosabban a molnárok. Mivel alapvetően vízimalmokról volt szó, a molnár saját szükségleteire mindig rendelkezett halászati joggal, de ez kizárólag csak a malomtóra, illetve meghatározott szakaszon a be- és kifolyó patakra szorítkozott.⁴¹ 1356-ban például Johann Schindenkop, Balga komtúrja Heinrich von Girdawennek egy malmot adományozott.⁴² A malomtóra illetve annak szűkebb környékére vonatkozó halászati jog esetén azonban nem volt magától értetődő, hogy a molnárnak a kifogott halak után semmit sem kell fizetnie. Az erlandi (warmiai) püspökségből származó egyik oklevél szerint például a molnár csak abban az esetben tarthatta meg teljes egészében a zsákmányt, ha az kisebb halakból állt, de ha az nagyobb halakat tartalmazott, akkor a fogás harmadát köteles volt beszolgáltatnia a püspöknek.⁴³

A halászati jog eddig tárgyalt kérdései olyan telepes közösségekre illetve személyekre vonatkoztak, akik számára a halászat csak kiegészítő tevékenységet jelentett, tehát nem ebből éltek. Ugyanakkor a középkori Poroszországban is voltak halászattal foglalkozó, halászatból élő emberek, települések. A kimondott halászfalvak többnyire egy-egy, halászatra alkalmas víz melletti lovagrendi rendház közelében feküdtek. A „hivatásos” halászoknál valóban a halászat jelentette a megélhetés alapját, s ehhez képest minden más tevékenység (földművelés, erdőgazdaság stb.) csak másodlagos fontossággal bírt. Mindebből az is következett, hogy a halászok esetében értelmetlen lett volna a háló használatának tiltása. A halászok zsákmányuk meghatározott hányadával, vagy évi rögzített összegű pénz megfizetésével tartoztak a lovagrendnek.⁴⁴ 1273-ban a zantíri komtúr évi pénzcenzus ellenében adományozott halászati jogot.⁴⁵ Hasonló volt a helyzet Sziléziában is: Ohlau falu halászhai például 16 köteg halat voltak kötelesek adni a püspöknek, majd a 14. századtól egyre inkább elterjedt a rögzített pénzjáradék, azaz a halászat után évi 3–3,5 márkát fizettek.⁴⁶

³⁸ CDW II., Nr. 8., 289.

³⁹ CDW II., Nr. 357.

⁴⁰ CDW I., Nr. 222.

⁴¹ CDW I., Nr. 144., 165., 185.; CDW II., Nr. 234., 345.

⁴² Regesta II., Nr. 865.

⁴³ CDW I., Nr. 286.

⁴⁴ P. ERLÉN, *Europäischer Landesausbau und mittelalterliche deutsche Ostsiedlung. Ein struktureller Vergleich zwischen Südwestfrankreich, den Niederlanden und dem Ordensland Preußen. (Historische und Landeskundliche Ostmitteleuropa – Studien 9.)*, Marburg–Lahn, 1992., 207.

⁴⁵ CDP I., Nr. 160.

⁴⁶ J. PFITZNER, i.m. 291.

Abból következően, hogy a Német Lovagrend a legtöbb esetben megtiltotta a téli, jég alatti halászatra is alkalmas háló, a *newod*, vagy a *nywat* használatát, a halászati jog korlátozott volta nem csak a kifogható halmennyiségben nyilvánult meg, hanem a halászati évadot illetően is. A csak saját szükségletre történő halászati joggal rendelkező települések vagy magánszemélyek gyakorlatilag csak a jégmentes hónapokban élhettek jogukkal.

A halászati joggal megadományozottak között a halászattal, s különösen a halászvizek határával kapcsolatos kérdések gyakran okoztak vitákat, feszültségeket, sőt pereskedéseket. 1385-ben például Konrad Zöllner von Rothenstein nagymester Tromnau és Willekorn térség birtokosai, valamint a pomesániai püspök közötti vitás halászati ügyekben bíraskodott.⁴⁷ 1400-ban Konrad von Jungingen nagymester a pomesániai káptalan és Nokaria birtokosa közötti vitatott halászati kérdéseket rendezte.⁴⁸

Ahogy a tavakban, folyókban való halászati jogot, úgy a tengeri halászatához való jogot is csak külön engedély birtokában lehetett gyakorolni. A középkorban a halászati jogokat illetően az oklevelekben világosan különbséget tettek az édes- és a sós víz között. Figyelemre méltó, hogy Poroszországban ennek logikája alapján másképpen nevezték meg az alacsony sótartalmú Visztula-öblöt (*Frische-Haff*), ahová a Visztula-folyó torkollott, valamint a sokkal magasabb sótartalmú, nyílt tengert. Az előbbi *mare recens*, utóbbi pedig *mare salsum* megnevezésben szerepel a forrásokban. Schönwick város 1290. évi kiváltságlevelében például ez a tartalmi elkülönítés egyértelműen megfogalmazódik: „*conferimus – civitatis incolis perpetuam licentiam piscare in recenti mari in parte nostra. Poterunt insuper – cives in perpetuum libere – in salso mari piscari*”.⁴⁹ Amikor 1302-ben Helwig von Goldbach Landmeister az elbingi domonkosoknak halászati jogot adott a Frische-Haff vizén és a nyílt tengeren, ugyancsak a *mare recens* és a *mare salsum* kifejezéseket használta,⁵⁰ ahogyan egy 1322. évi samlandi oklevél is.⁵¹ A lovagrendi államban a szinte teljesen zárt, a nyílt tengerhez csak viszonylag szűk kijáratú csatornával kapcsolódó, s az ide ömlő folyók miatt alacsony sótartalmú öblöket nevezték *mare recens*nek. A Visztula-öböl mellett ugyanilyen besorolás alá esett a Kúr-öböl is. 1342-ben a Német Lovagrend az olivai cisztercita kolostornak és Danzig város halászáinak engedélyezte a tengeri halászatot.⁵² Az elbingi domonkosok, vagy az olivai ciszterciták, mint egyházi szervezetek, valóban kiváltsággként kapták meg a

⁴⁷ W. von BRÜNNECK, *Zur Geschichte des altpreußischen Jagd- und Fischereirechts*. in: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanische Abteilung. 1918., 127.

⁴⁸ Uo., 127.

⁴⁹ *Urkundenbuch des Bistums Samland*. hgg. C.P. WOELKY – H. MENDTHAL, Leipzig, 1891. (a továbbiakban: Saml.UB.), itt: Saml.UB., Nr. 191.

⁵⁰ CDP II., Nr. 42.

⁵¹ Regesta II., Nr. 515.

⁵² W. von BRÜNNECK, i.m. 122.

lovagrendtől a tengeri halászat jogát, a halászok azonban már nem. Az édesvízi halászzal ellentétben, mely alapvetően a rendházak szükségleteit igyekezett kielégíteni, s nem eredményezett számottevő bevételt, a tengeri halászatból jelentős jövedelme származott a lovagrendi kincstárnak. Ez jórészt a halászati engedélyek, az ún. *Keitelbriefek* kiadásából folyt be, és nem magából a kifogott halak értékesítéséből. A tengeri halászoknak évente kellett megvásárolniuk a halászati engedélyeket, melyekért viszonylag sokat, 10–12 márkát is fizettek.⁵³ A *Keitelbrief* kiváltása után a halászat minden haszna (s természetesen kockázata) már a halászokat illette, akik többnyire nem maguk értékesítették a zsákmányt, hanem vagy a Német Lovagrend tisztségviselője, vagy valamelyik kereskedő vásárolta azt fel.

A tengeri halászathoz nem csak hogy alapvetően szükség volt hálóra, más eszközzel ez gyakorlatilag lehetetlen lett volna, de a folyókban, tavakban alkalmazott hálónál (*newod*) sokkal nagyobb és erősebb kellett. A poroszországi forrásokban ezt a tengeri halászatra alkalmas hálót *sagena* megnevezésben említik a források. Az elbingi domonkosoknak adott 1302. évi kiváltságlevelél egyértelműen meghatározta, hogy a szerzetesek illetve halászaik milyen eszközzel halászhattak, s hogy abból hány darabot használhattak: „*Quod idem prior et conventus ordinis predicatorum in Elbingo et eorum successores imperpetuum in recenti mari cum una sagena et in salso mari similiter cum una sagena libere piscandi habeant facultatem*”.⁵⁴

A 14. században az északi tengereken gyorsan elterjedt a hering kifogását követő azonnali sózási eljárással történő tartósítási módszer, amit döntően a kereskedelem kiszélesedése következtében a Balti- és Északi-tengeren megjelenő jó minőségű francia és spanyol só tett lehetővé. A halászzsákmány tartósíthatóságával a tengeri halászok hosszabb időre és távolabbi vizekre is elmerészkedtek. A középkori Poroszországból például Elbing, Danzig, vagy Königsberg halászaik egészen a dániai Sund-szorosig elhajóztak heringért, ahogyan erről Philippe de Mézieres, V. Károly francia király tanácsadója is beszámolt: „*A norvég és a dán királyság között van egy egészen szűk tengerág, amely csak nagyjából egy vagy két mérföld széles... Szeptemberben és októberben a hering ezen a szoroson át vonul egyik tengerből a másikba, oly nagy tömegben, hogy az kész csoda, s ebben a két hónapban...annyi úszik le ezen a tizenöt mérföld hosszúságú tengerágon, hogy karddal lehetne vágni őket... Minden évben bárkák és hajók gyűlnek ide egész Németországból és Poroszországból a mondott hónapban..., s úgy tartják általában, hogy a hajók szám szerint negyvenezer vannak...*”⁵⁵

Az okleveles források ugyancsak megerősítik a porosz heringhalászok dániai jelenlétét.⁵⁶

⁵³ Uo. 122.

⁵⁴ CDP II., Nr.42.

⁵⁵ Idézi M.M. du JOURDIN, i.m. 181–182.

⁵⁶ *Hanserecesse*, I. Abt., Die Recesse und andere Akten der hansetage von 1256–1430., bearb. K. Koppmann, Bde. III–VIII., Leipzig, 1875–1897. (a továbbiakban: HR(1)), itt: HR(1) IV., Nr. 158.; HR(1) III., Nr. 313.

Részben a halászathoz kapcsolódott a Német Lovagrend államában a halászmesteri, az ún. *Fischmeister* tisztség. A források lovagrendi rendházaknál említik ezt a tisztséget,⁵⁷ melyet a rend valamelyik tagja töltött be. Legfontosabb feladata a rendház és a konvent hallal való ellátása volt. Eredetét tekintve tehát ez a tisztség kifejezetten a szerzetesi lovagi szervezethez kapcsolódott, s csak a 14. századtól társultak hozzá közigazgatási-állami feladatok és igazgatása alá tartozó hivatali körzet.⁵⁸ Különösen a scharfauai *Fischmeister* tisztsége számított fontosnak, mert az igazgatása alá tartozó körzet malmai, falvai, kocsmái stb. után komoly bevételek származtak. 1404-ben például Johann der Dolle halászmester 7000 márkát fizetett be a központi kincstárba.⁵⁹ Minden közhatalmi funkciója ellenére azonban a scharfauai *Fischmeister* legfontosabb feladata is a halellátás biztosítása volt. A nagymesteri udvar, azaz Marienburg halvesükségletének kielégítéséről kellett gondoskodnia. Ehhez többnyire vásárlás révén szerezte be a szükséges halmennyiséget: a porosz tengeri halászoktól gyakran az ő megbízottai vásárolták fel a sózott (esetleg szárított) heringet vagy tőkehalat. A marienburgi konyhamester 1411. évi számadáskönyvében például az olvasható, hogy „300 stocfisch und 9 _ flacfish vom fischmeyster”.⁶⁰ Egy 1403-ból származó adat szerint a *Fischmeister* 79 márkáért heringet, 20 márkáért pedig tőkehalat vásárolt.⁶¹ A rendházak ellátásához szükséges halat a *Fischmeister*ek ugyan általában vásárlás révén szereztek be, de egyúttal a Német Lovagrend magánhalászatának irányítói is voltak. Saját halászbárkákkal, hajókkal, halászeszközökkel, hálókkal rendelkeztek, és fizetett halászaik voltak.⁶² A Rend alkalmazásában álló halászok meghatározott, a halászati teljesítménytől többnyire független összegű bért kaptak (pénzben vagy egyéb természetbeni juttatás formájában), s a zsákmány egészének felhasználása, hasznosítása a Német Lovagrend – azaz a halászmester – jogkörébe tartozott. Előfordulhatott az is, hogy a raktáron lévő halkészletek lehetővé tették saját halászszákmány értékesítését. 1442-ben például a marienburgi *Fischmeister* 160 márka értékű halat vitt piacra, míg Rastenburgban 1445-ben 560 márkányi bevétel származott a haleladásból.⁶³

Jogi szempontból igen érdekes volt a *Fischmeister* helyzete. Tisztségéből, feladatából következően ő maga érintett volt a halászatban, de egyúttal az államhatalmat is megjelenítette, képviselte. A halászati ügyek miatt – ahogyan a különböző

⁵⁷ CDW IV., Nr. 368.; *Das Marienburger Ämterbuch*. hg. W. Zieseimer (a továbbiakban: MÄB), Danzig, 1916., 21., 56–59.; *Das Ausgabenbuch des Marienburger Hauskomturs für die Jahre 1410–1420*. hg. W. Zieseimer (a továbbiakban: ABM), Königsberg, 1911., 203–205.

⁵⁸ J. SARNOWSKY, *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1382–1454)*, Köln, 1993., 144.

⁵⁹ Uo. 145.

⁶⁰ MÄB, 138.

⁶¹ *Das Marienburger Konventsbuch der Jahre 1399–1412*. (a továbbiakban: MKB), hg. W. Zieseimer, Danzig, 1913., 115.

⁶² MKB, 274.; MÄB 54., 56.

⁶³ J. SARNOWSKY, i.m. 284..

birtokosok vagy paraszti közösségek stb. között is gyakran voltak vitás kérdések – a halázmester is könnyen kerülhetett abba a helyzetbe, amikor a Rend alattvalóival támadtak nézetkülönbségek. A 15. század közepén például a poroszországi rendek, azaz a világi birtokos nemesek és a városok, több alkalommal is panaszt emeltek a nagymesternél a Fischmeisterrel szemben.⁶⁴ Az, hogy a rendek a nagymesternél tettek panaszt, egyáltalán nem volt véletlen: hivatali körzetében a halázmester jelenítette meg a Német Lovagrend hatalmát és autoritását. Ő ellenőrizte a halászati szabályok és rendelkezések betartását, s különösen azt, hogy csak érvényes halászati engedély birtokában halásszanak.⁶⁵ A halászati engedélyek kiadása ugyanakkor a nagymester hatáskörébe tartozott: a marienburgi kancelláriában állították ki a Keitelbriefeket, de az értük fizetendő pénzt a halázmesternek kellett beszedni, majd egy összegben a központi kincstárba befizetni.⁶⁶ A halászati előírások betartását nem a hivatásos halászok, hanem a Fischmeister igazgatása alá tartozó körzetben korlátozott halászati kiváltságot kapott falvak vagy személyek esetében kellett figyelemmel kísérni. Egy 1453-ból származó levél szerint például az előző évben egy bizonyos Niclus Keiserwalt a halázmester figyelmeztetése ellenére jégbe vágott léknél még télen is halászott, sőt a kifogott halat piacra vitte, s el is adta.⁶⁷

A Fischmeister nemcsak hatósági és igazgatási hatalommal rendelkezett, de bíráskodási joggal is. Körzetében az ő feladata volt az alattvalók közötti halászati vagy halkereskedelmi kérdések miatt kirobban perpatvarok felett ítéletet mondani. 1444-ben például a putzigi halázmester Jurgisdorf falu soltsza és a lakosai közötti vitatott halászati kérdésekben bíráskodott.⁶⁸ Ebből a helyzetből következett, hogy egy birtokos vagy telepes, ha vitás ügye támadt a halászattal kapcsolatosan a Fischmeisterrel, aki egyúttal ezen ügyben bíróként is szerepelt volna, inkább a Rend felsőbb vezetőinél emelt panaszt, s keresett jogorvoslást. A Fischmeister bírói jogköre közrendészeti feladatokkal kapcsolódott össze, ahogyan erről a danzigi komtúr 1428 májusában írott levele tanúskodik. A komtúr arról tájékoztatta a nagymestert, hogy a putzigi Fuischmeister tengeri rablókat (kalózokat) fogott el.⁶⁹ A tengerpartnál lévő halázmesteri körzetekben a kereskedelempolitikai döntések (ki- és behozatali kvóták, export- vagy importkorlátozások, embargók stb.) betartatásával kapcsolatos teendők is a Fischmeister hatáskörébe tartoztak. Amikor például 1406-ban Poroszországban a Német Lovagrend mennyiségi korlátozást írt elő az importált

⁶⁴ *Acten der Ständetage Preußens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens.* hg. M. TOEPPEN, Bde. 5., Leipzig, 1878–1886. (a továbbiakban: ASP), itt: ASP III., Nr. 63., 285.

⁶⁵ H.A. WILLIAM, *Die Fischerei des Deutschen Ordens in Preußen bis zu Dietrich von Altenburg.* in: *Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg* 11. (1961), 78–85.

⁶⁶ J. SARNOWSKY, i.m., 149–150.

⁶⁷ Uo. 150.

⁶⁸ Uo. 150.

⁶⁹ HR(1), VIII., Nr. 401.

angol posztóra, a scharfauai Fischmeister 576 márka értékben foglalt le posztót a kvóta felett.⁷⁰

A halászmesternek, mint a Német Lovagrend helyi tisztségviselőjének, a hatáskörébe tartozó területeken joga volt – cenzus ellenében – kocsmatartást engedélyezni (amihez sok esetben bizonyos halászati jogosítványok is tartoztak). 1426-ban például Heinrich von Windhusen Fischmeister évi 3 márka cenzus fejében Tunrenothe kocsmáját Hans Nyerlichnek adta. Egy évvel később Hans Rollewagen Ysenhuten kocsmáját évi 7 márka cenzusért kapta meg.⁷¹ Igazgatási körzetének határain belül a Fischmeistert illette a sörfőzés joga, így az e területeken működő kocsmákban, fogadókban csak az általa főzetett sört lehetett kimérni, értékesíteni.⁷²

A halászathoz szükséges kisebb hajók és bárkák mellett a scharfauai és putzigi Fischmeisterek – a Német Lovagrendet képviselve – kereskedelmi célú, nagyobb hajókban is rendelkeztek tulajdoni hányaddal. Egy 1387. évi adat szerint például a scharfauai Fischmeister 30 márka értékben volt résztulajdonosa egy kereskedelmi hajónak.⁷³ 1429-ben a putzigi halászmester egy kereskedelmi hajó 75 %-át birtokolta.⁷⁴ A tengerparti területek halászmesterei így – ha nem is főtevékenységként – de részt vettek a Német Lovagrend magánkereskedelmében. Az elbingi Fischmeister 1411-ben és 1416-ban meghatározott összeg értékig olajat és halat szállított Marienburgba, a nagymesteri udvarba.⁷⁵ A drauseni halászmester 1416–1418 között rendszeresen vaját, sajtot, tojást, lisztet, malátát és természetesen halat szállított ugyancsak Marienburgba.⁷⁶ Egy 1408. évi feljegyzés szerint két scharfauai polgár 175 márka értékben angol posztót vásárolt Konrad Volkolt Fischmeistertől.⁷⁷

A tengerparton vagy folyókban megfeneklett, zátonyra futott hajók és rakományuk kimentése nemcsak a feladata, de joga is volt az adott körzet halászmestereinek, ami után ún. mentési díj illette meg őket, s ennek lefizetése után a tulajdonosok visszakaphatták kimenekített értékeiket, áruikat, rakományukat. 1439. április 10-én például Riga városa arra kérte a danzigi városi tanácsot, hogy közvetítsen a putzigi Fischmeisternek fizetendő mentési díj ügyében, mert egy rigai hajó a Visztulán megfeneklett egy homokpadon.⁷⁸ Amennyiben a szerencsétlenül járt hajó kimentett rakománya után a tulajdonosok megadott határidőn (általában egy éven) belül nem fizették meg a mentési díjat, a Fischmeister a nagymester beleegyezé-

⁷⁰ HR(I), V., Nr. 308.

⁷¹ J. SARNOWSKY, i.m., 150.

⁷² ASP II., Nr. 5.; MÄB, 58–59.

⁷³ MÄB, 54.

⁷⁴ Regesta II., Nr. 2301.

⁷⁵ ABM, 26., 203.

⁷⁶ ABM, 203–205., 231–232., 246., 295.

⁷⁷ MKB, 210.

⁷⁸ *Hansisches Urkundenbuch*, bearb. K. KUNZE, W. STEIN, K. HÖHLBAUM, H.G. von RUNDSTEDT, Bde. I–VIII., Leipzig-Weimar, 1876–1939. (a továbbiakban: HUB), itt: HUB VII,1., Nr. 451.

sével és tudtával tovább már nem őrizte, hanem lefoglalta és értékesítette a rako-
mányt.

Összességében a halászmesteri tisztség többnyire jelentős bevételi forrásokkal járt együtt, így nem meglepő, hogy a Fischmeisterek alkalomadtán kisebb-nagyobb hitelügyletekben is részt tudtak venni. Az olyan, viszonylag kisösszegű hitelek mellett, mint például az a 30 márka, amelyet a drauseni Fischmeister adott kölcsön a christburgi komtúrnak,⁷⁹ sokkal komolyabb tőkekihelyezésekben is szerepet vállaltak. A scharfaui Fischmeister például 1408-ban 600 márka kölcsönt nyújtott Thorn és Danzig városoknak.⁸⁰

Néhány forrásban a *strecfus* megnevezésben szereplő halivadékok említése szervezett édesvízi halgazdaságokat feltételez, melyek egy-egy rendházhoz tartoztak.⁸¹ A halastavaknak és az itteni haltenyésztésnek nem volt olyan külön tisztségviselője, mint a Fischmeister. A halastavak az adott rendházak vezetőinek irányítása alá tartoztak. E tavakban szigorúan tilos volt halászni, és a Német Lovagrend is csak az őszi lehalászásakor látta addigi munkája eredményét.

⁷⁹ *Das Pfennigschuldbuch der Komturei Christburg* (a továbbiakban: PSB), hg. H. WUNDER, Köln–Berlin, 1969., itt: PSB 4a I.

⁸⁰ ASP I., Nr. 399.

⁸¹ *Das große Ämterbuch des Deutschen Ordens* (a továbbiakban: GÄB), hg. W. ZIESEMER, Danzig, 1921., itt: GÄB, Register 970–971.

SZABÓ BÉLA

Baldus de Ubaldis (1327–1400), *lucerna iuris*

A leghíresebb *consiliator* halálának 600. évfordulójára

A világ jogászsága 2000-ben emlékezett meg Baldus de Ubaldis, 14. századi itáliai jogtudós halálának hatszázadik évfordulójáról. Az, hogy a megemlékezések – konferenciák, emlékkötetek formájában – világméretűek voltak és nem szorítottak csupán Itáliára, igazolják ezen régen élt jogtudós munkásságának jelentőségét és elévülhetetlenségét. Baldust azon legjelentősebb tíz jogtudós közé lehet sorolni, akik munkásságukkal meghatározóan rányomták bélyegüket Európa és azon területek jogfejlődésére, ahol a jogi gondolkodást az európai minták határozzák meg.

Az alábbiakban élete még megismerhető eseményeinek, legfontosabb munkáinak felelevenítésével és egy – a kifejezetten vele kapcsolatos elsősorban modern irodalmat átfogó – bibliográfiával emlékezünk korszakos jelentőségű alakjára.

A 14. század második felének legjelentősebb jogtudósaként Baldus a középkori jogászok második nagy nemzedékének, a kommentátorok irányzatának, „iskolájának” vezéralakjaként alkotta meg életművét, melyet a 19. századig, amíg a római jog, a joggyakorlat közvetlen és fontos alapját adta, rendkívül nagyra tartottak és melyet modern jogi problémák megoldásához is gyakran segítségül hívtak.

Köztudott tény, hogy a 12. században a iustinianusi *Digesta* kéziratának (újra)felfedezése és tudományos vizsgálatok tárgyává válása a jogtudomány „reneszánszát” eredményezte. A módszeres jogi oktatás kezdetben a *Corpus Iuris Civilis* szövegének folytatatólagos elemzéséből, magyarázó feldolgozásából, illetve értelmezést könnyítő jegyzetekkel való ellátásából (glosszálás) állt. A *Digesta* nehezen volt érthető a kor jogászái számára, mert egyedi esetekből állt össze. Feldolgozás nélkül nem volt tanulható ez a vegyesen esetjogi illetve parancsjogi joganyag. A párhuzamos helyek megkeresésével, az ellentmondások feloldásával a bolognai tanárok tették alkalmassá a kazuisztikus római jogot a tudományos és igazságszolgáltatásbeli használatra (glosszátor-iskola, 12–13. század)¹. A Bolognából indult

¹ A glosszátorokkal kapcsolatos hihetetlenül széles irodalomból az alábbi kézikönyveket emeljük ki: Franz WIEACKER, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1967², 60–63. Paul KOSCHAKER, *Europa und das römische Recht*, München, Berlin, C.H. Beck, 1966⁴, 55–86. Woldemar ENGELMANN, *Die Wiedergeburt der Rechtskultur in Italien durch die wissenschaftliche Lehre*, Leipzig, Koehlers, 1938, 42–52, 172–203. Peter WEIMAR, *Die legistische Literatur der Glossatorenzeit* = Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, hg. Helmut COING, I, Mittelalter (1100–1500): Die gelehrten Rechte und die Gesetzgebung, C.H. Beck, München, 1973.

irányzat képviselőinek felfogása szerint a szövegek megismerése és megértése volt az elsődleges. Ez azért fontos, mert a szövegben minden elgondolható jogi probléma megoldása megtalálható. Mivel az egyes kérdések eldöntéséhez számba jöhető szöveghelyek nem egy helyen voltak összegyűjtve, szükséges volt az egész anyag értése, memorizálása és alkalmazása.

A világi jog tudományával foglalkozó legisták mellé idővel felzárkóztak az egyházi jogot oktató és művelő kanonisták is, akik átvették a világi jog vizsgálati módszereit. A két sokáig különálló, önállóan zárt rendszert alkotó jogrend ugyanazokban az egyetemi városokban került oktatásra, s a késő középkor folyamán a két tudományág (*ius utrumque*) kapcsolata egyre szorosabbá vált. Az egyetemek európai elterjedésében nem kis szerepe volt a jogtudománnyal való foglalkozás korabeli divatjának. A glosszátorok tudományos eredményeire alapoztak utódaik – de egy új jogász gondolkodásmódot és munkastílust alakítottak ki –, az úgynevezett posztglosszátorok vagy kommentátorok (14-15. század).² Az új irány képviselői nem kizárólag a római jogi forrásokkal foglalkoztak, munkáikban az itáliai városok helyi jogát is feldolgozták. A professzor taníthatta ugyan a *Ńisztai* római jogot, de a fórumon a jogásznak a város státútumát, a helyi jogot kellett alkalmaznia.³ A felső- és közép-itáliai kommunák önbizalma ugyanis a 14. században jelentősen megnövekedett, társadalmi struktúrájuk megváltozott. A gyorsan fejlődő kereskedelem új feladatok elé állította a gazdasági központok politikai vezető rétegeit. A városi és céhes vezetőknek, a bíróságoknak a helyi szokások tömegét (*consuetudines*) a helyi rendeletek (*statuta*) sorát kellett ismerniük és alkalmazniuk.

Míg tehát a glosszátorok tartózkodóan viselkedtek a *statum*-joggal szemben, mivel konkurrenciát láttak benne saját „tudós” joguk számára, a 13. század végétől felnövő itáliai jogásznemzedékek már nem negligálhatták az egyes kommunák sajátos joganyagát. A kommentátorok feladata kettős volt: a *statum*-jogot kellett harmonizálniuk a legista (római jogi) forrásokkal, valamint a tudós jogokat hozzáigazítani a gyakorlat teljesen megváltozott igényeihez.⁴

131–139. Gerhard WESENER, Gunter WESENER, *Neuere deutsche Privatrechtsgeschichte im Rahmen der europäischen Rechtsentwicklung*, Wien, Köln, Graz, Böhlau, 1985⁴, 24–28. Hermann LANGE, *Römisches Recht im Mittelalter, I: Die Glossatoren*. München, C. H. Beck, 1997. Magyarul: BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában*, Budapest, Akadémiai, 1972, 31–40. RUSZOLY József, *Európa jogtörténete*, Budapest, Püski, 1997², 71–72.

² WIEACKER, *i. m.*, 80–96. KOSCHAKER, *i. m.*, 87–105. WESENER, *i. m.*, 28–39. Norbert HORN, *Die legistische Literatur der Kommentatoren und der Ausbreitung des gelehrten Rechts* = Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, hg. Helmut COING, I, Mittelalter (1100–1500): Die gelehrten Rechte und die Gesetzgebung, C.H. Beck, München, 1973, 261–266. BÓNIS, *i. m.*, 40–53. RUSZOLY, *i. m.* 72–74.

³ BÓNIS, *i. m.* 45.

⁴ WIEACKER, *i. m.*, 81.

Legfontosabb elméleti kérdésként a kommentátorok számára a római jog és a partikuláris *statutumok* illetve az egyházi jog közötti viszony merült fel. A kommunák a saját partikuláris jogukat (*ius particulare*) akarták előnyben részesíteni. A kanonisták az egyházi jog egyetemlegességéért szálltak síkra a római joggal szemben, különösen akkor, ha ez utóbbi alkalmazása bűnbe esést idézett volna elő. A legisták pedig egyedül a római jogot tartották *ius communénak*, általánosan érvényesülő (*lex generalis*) és egyedüli jognak.⁵

Az ellentétes vélemények egy fontos jogi rendező elv elfogadásában semlegesítődtek, s járultak hozzá az egyetemeken tanultak alkalmazhatóságához. Ezen elv szerint a római jog csak szubszidiáriusan érvényesült, vagyis csak kiegészítő jelleggel lépett érvénybe a partikuláris jog mellett: akkor tehát, ha a *statutum* valamilyen okból nem volt alkalmazható, például ha joghézag volt a *statutum*-ban, azaz egy bizonyos kérdést nem rendezett (*Ubi cessat statutum, habet locum ius civile*).⁶ A római jog így hézagkitöltő szerepet⁷ kapott ebben a *statutum*-elméletnek nevezett, finoman kidolgozott rendezési elvben.⁸ Ezen elv kialakulásának azonban a *statutum*-jog romanizálása lett az elsődleges eredménye, hiszen a hézagok jelentős teret engedtek a római jognak, illetve a *statutumok* esetleges új fogalmazásánál a korábban hézagkitöltő római jog bekerült a *statutum* szövegébe. A kommentátorok a helyi jogokat az egyetemeken kialakult tudományos módszerrel dolgozták fel, ugyanakkor a iustinianusi jogot közös európai joggá (*ius commune*) emelték, tevékenységük által vált a római jog valóban a nyugati világ *ratio scripta*-jává.⁹

A különböző helyi jogforrások közötti összeütközések problematikája egyébként egy nemzetközi, internacionális (intermunicipális) jog kialakulását is eredményezte. A kommentátorok munkásságának köszönhető egy új eljárásjog kidolgozása is, valamint az ő tevékenységük révén fejeződött be a longobárd hűbérjognak a római joghoz hasonulása is, és jöttek létre csaknem önálló jogágakként a büntető- és a kereskedelmi jog is.

Annak ellenére, hogy a glosszátorok felfogásától eltérően a kommentátorok sokkal inkább figyelembe vették a joggyakorlat igényeit, érdeklődésük középpont-

⁵ KOSCHAKER, *i. m.*, 89. Hans SCHLOSSER, *Grundzüge der Neueren Privatrechtsgeschichte*, Heidelberg, C.F. Müller, 1993⁷, 35.

⁶ KOSCHAKER, *i. m.*, 90.

⁷ WESENER, WESENER, *i. m.*, 30.

⁸ ENGELMANN, *i. m.*, 145–171., nagyon sok forrásidézettel. Mario SBRICCOLI, *L'interpretazione dello statuto. Contributo allo studio della funzione dei giuristi nell'età comunale*, Milano, 1969. Carl NEUMEYER, *Die gemeinrechtliche Entwicklung des internationalen Privat- und Strafrechts bis Bartolus*, I-II, München, 1901–1916. Hermann LANGE, *Die Rechtsquellenlehre in den Consilien Paul de Castros* = Aktuelle Fragen aus modernem Recht und Rechtsgeschichte. Gedächtnisschrift für Rudolf Schmidt, Berlin, 1966, 421–440. WIEACKER, *i. m.* 83. Peter G. STEIN, *Römisches Recht und Europa: Die Geschichte einer Rechtskultur*, Frankfurt am Main, Fischer, 1996, 118–19. RUSZOLY, *i. m.*, 75–76.

⁹ WIEACKER, *i. m.*, 82, 88.

jában azonban továbbra is a római jog állt. A római jog gyakorlathoz igazításának szükséglete és igénye a kommentátorok irodalmi tevékenységében öltött igazán alakot. Eszközül a különböző új irodalmi formák szolgáltak. Ilyen volt a *tractatus*, melyet az egyes jogintézményeket tárgyaló monografikus műként kell elképzelnünk, a *lecturae*, vagy *commenta*, melyek a rendelkezésre álló forrás folyamatos magyarázatát jelentik, és a jogszabály értelmének közvetítésére szolgáltak, valamint a *consilia*, azaz szakértői vélemények, melyeket aztán tanítási célból megjelentettek az azokat készítő professzorok.¹⁰ Az utóbbi két irodalmi műfajról kapták újabb keletű (tudományos) elnevezésüket az irányzat képviselői (*commentatores*, *consiliatores* [*consultores*]), mely elnevezések már kiemelik, hogy esetükben nem csak a szóelemzések és elméletek elefántcsonttornyába zárkózó professzorokkal állunk szemben, hanem szakértői tevékenységet végző, és a mindennapok jogvitáiban döntő szerepet vállaló jogászokról is. A felsőbb bírósági jogszolgáltatás Itáliára (és Európa más országaira is) jellemző hiánya ezen korszak jogásza számára rendkívül jelentős szerepet biztosított a kor jogéletében. A helyi bíróságok tevékenységének szakszerűségét biztosító és alátámasztó szakértői tevékenységükkel (*consilium sapientis*) egy egész Európában jellemzővé váló gyakorlati jogművelés, egy sajátos jogászjog¹¹ megalapozói lettek.

A római birtoktanból levezették a címer- és cégjogot, a római tulajdonból az osztott tulajdon elméletét, a római hozomány intézményéből a házastársak szerzeményi közösségének elméletét.¹²

Az eredeti római jogi forrásoktól meglehetősen messze vezető, általuk kidolgozott jogi oktatási és munkamódszer, a *mos italicus* elnevezést kapta, és ez Európa bizonyos részein a 18. századig uralkodott. Az iskola képviselőinek könyvekben terjesztett véleményei, tanai hatalmas tekintélynek örvendtek Európa szerte és meghatározó szerepet kaptak nem csak az oktatásban, hanem az ítélkezésben is. Míg Baldus korában a jelentős jogtudósok egy-egy kérdésben kifejtett egybehangzó véleménye (*communis opinio doctorum*) a szokásjog erejével bírt, addig a későbbi jogtudók szerint már a *Corpus Iuris Civilis* szövegénél is nagyobb jelentőségre tett szert.¹³ Így válhattak a kommentátorok – rossz latinságuk, kazuisztikus szemléletmódjuk és történelmietlen jogszemléletük ellenére¹⁴ – évszázadokra az európai jogi gondolkodás meghatározó tekintélyeivé, mert fogalmakat és rendszert adtak, eszméket biztosítottak nem csak a technikus jogi kérdések megoldásához, hanem a politikai gondolkodáshoz is.

¹⁰ A műfajokra lásd igen részletesen HORN, *Die legistische...*, 313–364.

¹¹ KOSCHAKER, *i. m.* 99–100.

¹² WIEACKER, *i. m.*, 84–85.

¹³ A *communis opinio*val kapcsolatos elméletek fejlődésére vö. ENGELMANN, *i. m.*, 204–227. STEIN, *i. m.* 136.

¹⁴ KOSCHAKER, *i. m.*, 93.

Baldus legendás személyiségére vezethető vissza, hogy a személyével, életével kapcsolatos adatokat már egészen korán hamisan értelmezték, félremagyarázták és a későbbi nemzedékek kritikátlanul átvették ezeket a téves adatokat.

Nevét sokféle alakban leheljük fel az évszázadok jogi irodalmában: Baldus de Ubaldis, Baldo degli Ubaldi, Baldi de Ubaldi – a legelterjedtebb névalakok. Önmagát Baldus de Perusio-nak nevezte, utalva szülővárosára Perugiaára, ahol Franciscus de Ubaldis orvosnak és az ottani egyetem tanárának fiaként született. Születésének időpontja nem tisztázott teljesen: egy régebbi tradíció alapján 1319-ben jött világra.¹⁵ Saját közlései inkább azt valószínűsítik, hogy csak 1327-ben (október 2-án) látta meg a napvilágot.¹⁶

Két fivére volt: Angelus (1328-1404) és Petrus (1335-140?), mindketten jogtudósok, akik tevékenységét azonban elhomályosította bátyjuk hírneve. Angelustól egy a római jog forrásaihoz írott kommentár és szakvélemények maradtak fenn.¹⁷

Baldus életének korai szakaszáról semmit sem tudunk, tanulmányaival kapcsolatosan is sok a bizonytalanság. Saját közléséből tudjuk, hogy perugiai tanulmányai alatt (kb. 1343-tól) kapcsolatba került Bartolus de Saxoferratoval,¹⁸ aki professzora

¹⁵ Friedrich Karl VON SAVIGNY, *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*, Heidelberg, 1850, VI, 210. Az ő nyomán: O. SCALVANTI, *Notizie e documenti sulla vita di Baldo, Angelo e Pietro degli Ubaldi* = L'Opera di Baldo, per cura dell'Università di Perugia nel V centenario dalla morte del grande giureconsulto, ed. Oscar SCALVANTI, Perugia, 1901 (Annali dell'Università di Perugia Facoltà di Giurisprudenza 10–11), 188.; George CHEVRIER, *Baldi de Ubaldi* = Dictionnaire de droit canonique, ed. Raoul NAZ, Paris, 1937, II, 39. Maria Ada BENEDETTO, *Baldo degli Ubaldi* = Novissimo Digesto Italiano, Torino, 1957, II, 204.

¹⁶ Patrick LALLY, *New Light on the Birth and Death of Baldus de Ubaldis* = The two Laws: Studies in Medieval Legal History Dedicated to Stephan Kuttner, ed. Laurent MAYALI, Stephanie A.J. TIBBETTS, Washington D.C., 1990, 209–220.

¹⁷ SAVIGNY, *i. m.*, 249–250. WEIMAR, *Baldus...*, 58. ENGELMANN, *i. m.*, 237.

¹⁸ Bartolus de Saxoferrato (1313/14–1357), Perugiában Cinus de Pistoia tanítványa, de tanult Bolognában is, ahol 1334-ben szerzett doktori címet. Előbb gyakorló jogász, majd 1339-től Pisában illetve 1442/43-tól élete végéig Perugiában oktat. Valamennyi de Ubaldis testvérnek tanára volt. A kommentátor iskola legjelentősebb és leghíresebb képviselője volt, aki rövid élete ellenére hatalmas irodalmi munkásságot hagyott hátra. A iustinianusi *Corpus* valamennyi részéhez írt kommentárokat, számtalan jogi kérdéshez rövidebb *tractatus*okat, *repetiti*okat és közel 400 szakvéleményt. A nemzetközi magánjog és a nemzetközi büntetőjog megalapítójának tekintik, s az elsők között volt a közjoggal és a nemzetközi joggal szisztematikusan foglalkozók sorában is. Sok európai egyetemen a 18. századig „Baldus alapján” oktatták a magánjogot. Vö. A. KRAUB, *Bartolus de Saxoferrato* = Deutsche und Europäische Juristen aus neun Jahrhunderten. Eine biographische Einführung in die Geschichte der Rechtswissenschaft, hg. Gerd KLEINHEYER, Jan SCHRÖDER, Heidelberg, C.F. Müller, 1996⁴, 43–47. Peter WEIMAR, *Bartolus de Saxoferrato* = Juristen: Ein biographisches Lexikon: Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert, hg. M. STOLLEIS, München, C.H. Beck, 1995, 67–68.

is volt, és saját nyilatkozata szerint is a legnagyobb hatással volt rá.¹⁹ Állítólag Baldus zavarba is hozta mesterét az egyik előadáson feltett kérdésével. Bartoluson kívül Perugiában tanárai a világi jogban Johannes Palliarensis, míg az egyházjogban Federicus Petrucci²⁰ voltak. Talán tanult Pisában is, mivel az ott tanító Franciscus de Tigrinis-t is világi jogi tanárának mondja.²¹

Filozófia és jogi képzettsége egészen kivételes kellett legyen. Angelus testvére beszámolója szerint²² már 13 éves korában készített egy világi jogi *repetitio*-t a *Centum Capuae* témájához.²³

Promócióját, doktori címe megszerzését a régi tradíció 1344-re tette. Egy valószínűbbnek tűnő elmélet szerint 1347-re vagy valamivel későbbre tehetjük az oktatási jogok elnyerésnek időpontját. Még így is nagyon fiatalon, alig húsz évesen kezdhette meg tanári pályáját.²⁴

Ha az életével kapcsolatos adatok egy része hamis is, mindenesetre bizonyos, hogy egészen fiatalon nagy sikereket ért el tudása révén.

Savigny szerint doktori címe megszerzése után Bolognában volt professzor.²⁵ Bolognai tartózkodását az újabb kutatások meglehetősen kétségessé tették, valószínűleg csak rövid látogatásról és nem tanári állás vállalásáról volt szó. Haláláig tartó tanári tevékenységét tehát inkább Perugiában kezdhette meg, ahol 1351-ben saját öccse, Angelus is tanítvány volt.²⁶

Bartolust nagyon tisztelte, ugyanakkor nem ijedt meg tanára kritizálásától sem. Mintegy tíz évig (1347–1357) egymás kollégái voltak a perugiai egyetemen²⁷ és több esetben álltak szemben egymással, mint ellenérdekű felek ügyvédjei.²⁸

¹⁹ „Sed ille, qui multum contulit meo ingenio fuit Bar. de Saxoferrato: quos longo tempore audivi et discendi studio raro me ab eis separavi”. Vö. SAVIGNY, *i. m.*, 209.

²⁰ A jelentős, „*De permutatione beneficiorum*” című munkája révén méltán híres kánonjogász életére Vö. Paolo NARDI, *Contributo alla biographia di Federico Petrucci con notizie inedite su Cino da Pistoia e Tancredi da Corneto* = *Scritti di storia del diritto offerti dagli allievi a Domenico Maffei*, ed. Mario ASCHERI, Padova, 1991 (Medioevo e umanesimo 78), 153–180. Johann Fr. Ritter v. SCHULTE, *Geschichte der Quellen und Literatur des canonischen Rechts*, Stuttgart, Enke, 1877, II, 237–238.

²¹ SAVIGNY, *i. m.*, 212. A. KRAUB, *Baldus de Ubaldis* = *Deutsche und Europäische Juristen aus neun Jahrhunderten. Eine biographische Einführung in die Geschichte der Rechtswissenschaft*, hg. Gerd KLEINHEYER, Jan SCHRÖDER, Heidelberg, C.F. Müller, 1996⁴, 40.

²² Vö. SAVIGNY, *i. m.*, 209.

²³ D. 13, 4, 8 (9), Vö. SAVIGNY, *i. m.*, 209.

²⁴ Kenneth PENNINGTON, *Baldus de Ubaldis*, *Rivista internazionale di diritto comune*, 8 (1997), 35–36. KRAUB, *i. m.*, 40. Hans PETER, *Baldus de Ubaldis* = *Handwörterbuch der deutschen Rechtsgeschichte*, hg. A. ERLER, E. KAUFMANN, Berlin, 1971, I, 285.

²⁵ SAVIGNY, *i. m.*, 214, KRAUB, *Baldus...*, 40, PETER, *uo.*, 285.

²⁶ SCALVANTI, *i. m.*, 280.

²⁷ SAVIGNY, *i. m.*, 217.

²⁸ SAVIGNY, *i. m.*, 218, KRAUB, *Baldus...*, 40.

Bartolus halála (1357) után Baldust tartották Európa egyik legtekintélyesebb jogászának.

1357-ig taníthatott szülővárosában és egyúttal a kereskedők céhének jogi képviselőjeként is tevékenykedett. Politikai feladatai is voltak és a közelet egyik fontos szereplője volt itt, mint a jogi egyetemet felügyelő öt „bölcst” egyike, illetve mint a város bírója. A todi püspök generálvikáriusaként is tevékenykedett ezen idő alatt.²⁹

1357-58-ban a pisai, 1358-64 között a firenzei egyetemen oktatott. Feleséget is az Arno-parti városból vett. Megkapta a város polgárjogát is, több jogi szakvéleménye készült firenzei ügyfelek megrendelésére.³⁰

1365 és 1376 között ismét a perugiai egyetemen oktatott. Ebben az időszakban többször követként (a pápai udvarnál és más fejedelmeknél) szolgálta szülővárosát és nagy szolgálatokat tett a közösségnek.³¹ Mint a *Tre della guerra* elnevezésű testület egyik tagja felkészítette városát egy a pápával (V. Orbán) esetlegesen kialakuló háborús konfliktusra.

1376 márciusától Pádovában vállalt professzori állást. Az itt eltöltött három évi oktató munkájáról viszonylag sok dokumentum maradt fenn. 1379 novemberében egy *Codex*- előadás keretében búcsúzott el a híres egyetemtől és a város hercegtől.³²

A padovai kitérő után ismét visszatért perugiai alma materébe és 1379 és 1390 között ismét ott tevékenykedett nemcsak, mint professzor, hanem mint az egyik legfoglalkoztatottabb követ. 1385-ben Firenzébe hívták,³³ de maradt.

1390 februárjában azonban már engedett Giangaleazzo Visconti herceg³⁴ havi 90 dukátos, rendkívül busás fizetéssel járó meghívásának a páviai egyetemre. Haláláig ott tanított jogot. A herceg házi jogásza és bíróságának ülnöke lett. Ellátta a herceg szerteágazó jogi ügyeinek vitelét. Tiszténél fogva sokat foglalkozott a feudális joggal, melynek végeredményeként itt, Páviában 1393-ban készítette le kommentárját a *Libri feudorum*hoz. Emellett ő készítette a város új *statutumát*.³⁵ Ennek ellenére 1399-ben készült végrendeletében is perugiai polgárnak vallotta magát.

Nemcsak mint tanár és szerző, hanem mint különböző városok követe és céhek jogi tanácsadója is nevet és vagyont szerzett magának.³⁶ Gyakran adott szakvéleményeket a pápáknak. Pusztán vitás *substitutió*kkal, örökös-rendelésekkel kapcsol-

²⁹ SAVIGNY, *i. m.*, 216–217.

³⁰ Torquato CUTURI, *Baldo degli Ubaldi in Firenze* = L'Opera di Baldo, per cura dell'Università di Perugia nel V centenario dalla morte del grande giureconsulto, ed. Oscar SCALVANTI, Perugia, 1901 (Annali dell'Università di Perugia Facoltà di Giurisprudenza 10–11), 365–395.

³¹ PENNINGTON, *Baldus...*, 39. CANNING, *Baldus de Ubaldis*, 2–6.

³² SAVIGNY, *i. m.*, 223.

³³ CUTURI, *i. m.*, 376.

³⁴ Bueno DE MESQUITA, *Giangaleazzo Visconti Duke of Milan (1351–1402): A Study in the Political Career of an Italian Despot*, Cambridge, 1941.

³⁵ SAVIGNY, *i. m.*, 226.

³⁶ KRAUB, *Baldus...*, 41.

latos szakvéleményeivel állítólag 15000 dukátot keresett.³⁷ Jó kapcsolatokat ápolt a római kúriával. Egykori tanítványa IX. Gergely állítólag egy egész várost ajándékozott neki. Gergely utódja VI. Orbán is pártfogásába vette, sőt többször segítségét kérte.

Biztosan két fiáról tudunk. Mindketten jogászok lettek: Johannes Zenobius *legum doctor*, míg Franciscus *utriusque iuris doctor*.³⁸

Baldus halálát állítólag ölebének harapása okozta 1400. április 28-án.³⁹ Végrendeletének értelmében az ottani ferences templomban temették el.

Hosszú, több mint öt évtizedes tanári tevékenysége alatt jogásznemzedékek tucatjait tanította. Tanítványai közé tartoztak: öccse Angelus, a kanonista Petrus Ancharanus,⁴⁰ Franciscus Zabarella,⁴¹ Paulus de Castro⁴² és Johannes de Imola.⁴³ Petrus Roger Belforte (Beaufort), a későbbi XI. Gergely pápa (1370-78) szintén tanítványa volt Perugiában.⁴⁴

A tanár-tanítvány sorozat Baldustól Paulus de Castron, ez utóbbi tanítványán, Alexander Tartagnuson, majd ennek neveltjén Jason de Maynon át, egészen a nagy humanista jogászig Andreas Alciatusig ível.⁴⁵ Közvetlen a kapcsolat tehát Bartolus és a *mos italicus* egyik legnagyobb bírálója, Alciatus között.

³⁷ SAVIGNY, *i. m.*, 229, PETER, *i. m.*, 285.

³⁸ SCALVANTI, *i. m.*, 316–317. PENNINGTON, *Baldus...*, 42.

³⁹ KRAUB, *Baldus...*, 40.

⁴⁰ Petrus de Ancharano (?–1416) Baldus perugiai tanítványa, későbbi jelentős kanonista. A bolognai, sienai és ferrarai egyetem kánonjogi professzora, Bologna és Velence *consultora*, európai hírnévű jogász, aki részt vett a konstanzi zsinaton és elsősorban *Consilium*-ainak a gyakorlati jogéletre való széleskörű hatása révén szerzett rendkívüli hírnevet magának. Vö. SCHULTE, *i. m.* 278–282.

⁴¹ Franciscus Zabarella (1360–1417) kánonjogász, firenzei püspök majd bíboros, a padovai és rövid ideig a firenzei egyetem tanára. A pisai és a konstanzi zsinat fontos résztvevője, az egyházszakadás emegszüntetésének az egyik legjelentősebb szószólója. Jelentős volt consiliatori tevékenysége egyházi kérdésekben. Vö. SCHULTE, *i. m.*, 283–285. Dieter GIRGENSOHN, *Francesco Zabarella aus Padua*, Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung, 79(1993), 232–277. Jörg MÜLLER, *Zabarella, Francesco = Juristen: Ein biographisches Lexikon: Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*, hg. M. STOLLEIS, München, C.H. Beck, 1995, 665.

⁴² Paulus de Castro (1360/62–1441) Baldus perugiai tanítványa, a *ius civile* professzora Avignonban, Sienában, Firenzében, Bolognában és Padovában. *Digesta- és Codex-kommentárjai* évszázados jelentőségűek. Jelentős szakértői tevékenységet fejtett ki. Vö. SAVIGNY, *i. m.*, 281–293, 522–528. Peter WEIMAR, *Paulus de Castro = Juristen: Ein biographisches Lexikon: Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*, hg. M. STOLLEIS, München, C.H. Beck, 1995, 477.

⁴³ Johannes (Nicoletti) de Imola (†1436) kánonjogász professzor, a *Liber Extra* első három könyvének valamint a *Digestum Infortiatum* kommentátora, jelentős *consiliator*. Vö. SAVIGNY, *i. m.*, 277–280. SCHULTE, *i. m.*, 296–298.

⁴⁴ SAVIGNY, *i. m.*, 229.

⁴⁵ HORN, *Die legistische...*, 270.

Számos magyarországi tanítványa is lehetett, de hozzávetőlegesen biztosat csak arról tudunk, hogy Padovában Kanizsai János esztergomi prépost kapcsolatban lehetett vele. Baldus ottani tanárkodása alatt ugyanis Kanizsai a jogászok egyetemének rektori tisztségét is betöltötte,⁴⁶ így személyes kapcsolata az egyetem leg-híresebb jogászprofesszorával csaknem bizonyosra vehető.⁴⁷

Baldus hosszú élete során különböző típusú jogi műveket írt. Munkásságának legfontosabb jellemzője a gyakorlati kérdések iránti érzékenység volt. Ezt mutatják a *Codex*-el és a *Libri feudorum*mal foglalkozó munkái és az egész alkotó életén végigvonuló szakvélemények (*consilia*). Ha tevékenységének számszerű eredményét tekintjük, akkor Baldus inkább legistának, mint kanonistának tartható. Ugyanakkor széles műveltsége és filozófiai képzettsége lehetővé tette, hogy mindkét nagy jogterületen új eredményeket mutasson fel.

Magánjogi munkássága

Baldus oktatói tevékenységének bizonyítékeként terjedelmes, de jórészt hiányos kommentárok maradtak fenn. Ezek mellett, illetve ezek részeként több *repetitio* hagyott hátra, melyek kifejezetten egy-egy szöveghely magyarázatául és monografikus feldolgozása illetve a hallgatókkal begyakorlása érdekében készültek.⁴⁸ A iustinianusi kodifikáció csaknem valamennyi részéhez írt kommentárokat.

A kommentárok (*commenta*) az exegetikus jogi irodalom egyik legfontosabb műfaját képezték, tulajdonképpen a jogforrások magyarázatát adó egyetemi rendes előadások (*lecturae*) írott változataiként kell elképzelnünk őket. Az előadásokon készült jegyzeteket az előadó átnézte és előkészítette a „kiadásra” vagyis a sokszorosításra, vagy maga a professzor foglalta írásba magyarázatait. Mindkét esetben a szöveg felépítése és stílusa az előadáshoz igazodott. A kommentárokból egyes

⁴⁶ 1377. nov. 16. „*Johannes de Ungaria, praepositus Strigoniensis, dominorum Ultramontanorum famosi studii Paduani rector*. Vö. VERESS Endre, *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1864)*, Budapest, Stephaneum, 1915, 3.

⁴⁷ Kanizsai János királynői káplánként éveken át tanult jogot Padovában és rektorságot is viselt ott. Később esztergomi érsek, prímás, királyi főkancellár (utóbbi, világi tisztségben 1387–1402 között), aki Zsigmond uralkodásának első évtizedeiben irányító szerepet vitt a magyar politikában. A királyt bírói funkcióiban helyettesítette, nagy szerepe volt a későbbi *specialis presentia regia* kialakításában. 1403-ban egy nemesi felkelés során Nápolyi László ellenkirályhoz csatlakozott, s emiatt elvesztette méltóságát, de kiengesztelődésük után Zsigmond király újra kegyeibe fogadta. Éveken át az ő kezében volt az ország kormányzása és megkapta a német birodalmi főkancellári címet (1411–17 között) is. Vö. BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség A mohács előtti Magyarországon*, 95, 102, 122, 143. MÁLYUSZ Elemér, *Zsigmond király központosító törekvései Magyarországon*, Történelmi Szemle, 3(1960), 166–170.

⁴⁸ Baldus *repetitioi* közül ilyen átfogó jellegű volt az eskü jogi szerepének számos oldalát megvilágító *repetitio*ja a *lex Iusiurandum*-hoz (D. 12, 2, 2).

kérdésekben mélyebb elemzések is találhatóak, mivel a tanárok a tudást elmélyíteni kívánó ismétlő előadásai szövegét (*repetitiones*) is beleépítették. Korábbi előadása szövegéhez a kéziratban a professzor az idők folyamán kiegészítéseket is fűzhetett (*additiones*) és ezek is bedolgozásra kerültek a kommentárba. A kommentárok tárgyát a jogforrások és az azokhoz készült korábbi magyarázatok képezték: *lectio textus et apparatus*.⁴⁹ A kommentárok csak nagyon ritkán tartalmazzák az adott forrás valamennyi részének magyarázatát. Savigny éppen Baldusnál emeli ki magyarázatainak hiányosságát és egyenetlenségeit.⁵⁰

Az, hogy az ilyen jellegű munkái meglehetősen hézagosan tárgyalják a forrásokat, arra tényre vezethető vissza, hogy az oktatásban – a kor szokásainak megfelelően – nem feltétlenül került sorra valamennyi anyagrész. Meglehetősen önkényesen, ötletszerűen kerültek kiválasztásra az előadandó forrásrészek. Annak ellenére így van ez, hogy Baldus több, mint ötvenéves oktatói pályafutása lehetőséget adhatott volna a világi jog forrásainak teljes kommentálásához.

A *Digestá*hoz és az *Authentica*-hoz írt kommentárjairól feltételezhetjük, hogy nem voltak széles körben ismertek.⁵¹ A iustinianusi *Codex* különböző könyveihez írt – a „*tres libri*” elnevezésű részt (a *Codex* utolsó három könyvét) is tartalmazó – magyarázatai, valamint a *Libri feudorum*hoz írt kommentárok azonban meglehetősen népszerűek lehettek, mivel sok (mintegy negyven) kéziratban maradtak fenn.⁵² Viszont a századokon keresztül neki tulajdonított *Institutio*-kommentár (*Lectura Institutionum*) nem az ő tollából származik.⁵³

A *Codex*ben megjelenő ókori *statutum*-jog elemzése (valamint az ezzel foglalkozó *consilium*ok nagy száma) hozzájárult az itáliai városok korabeli sűrű *statutum*-alkotó tevékenységének értelmezéséhez, a helyi jog és a *ius commune* közti ellentmondások tisztázásához.⁵⁴

Rendkívül sok *tractatus*t írt a magánjog különböző témaköreiben,⁵⁵ melyek teljes listájának az összeállítása a jogtörténet-tudomány egyik nagy hiányossága.

⁴⁹ HORN, *Die legistische...*, 321–326.

⁵⁰ SAVIGNY, *i. m.*, 239.

⁵¹ Ennek ellenére lásd Vincenzo COLLI, *Un testimone della 'Lectura Digesti veteris' di Baldo degli Ubaldi datato 1387*, *Ius Commune* 27(2000), 407–422.

⁵² PENNINGTON, *Baldus...*, 42. WEIMAR, *Baldus...*, 58. Vincenzo COLLI, *L'idiografo della Lectura super primo, secundo et tertio libro Codicis di Baldo degli Ubaldi*, *Ius Commune* 26(1999), 91–122. Valamennyi kommentárját kinyomtatták: Venetiis, 1577, Lugduni, 1585, Venetiis, 1615–16.

⁵³ Domenico MAFFEI, *Giuristi medievali e falsificazioni editoriali del primo cinquecento*, Frankfurt am Main, Klostermann, 1979, 29–35. Uő., *Bartolomeo da Novara (†1408), autore della 'Lectura Institutionum' attribuita a Baldo degli Ubaldi*, *Rivista di Storia del Diritto Italiano*, 63(1990) 5–22.

⁵⁴ Vö. BALDUS, *Super statutis. Regule generales statutorum eiusdem. Regule statutorum Bartholi. Contrarietates eiusdem. Questiones Alberici de Rosiate Super statutis*, Venetiis, 1501.

⁵⁵ Gyűjteményes kiadásuk: Lugduni, 1585, Venetiis, 1615.

A *tractatusok*, mint rövid munkácskák (*libellus, brevis summa* elnevezést is kaphattak), egy-egy jogilag szabályozott életviszony, jogintézmény vagy jogelv (*materia*) monografikus feldolgozásául szolgáltak,⁵⁶ legfontosabb jellemzőjük tehát az adott témához kötöttség volt. Baldus egyes *tractatusai* elején lineárisan felsorolja azokat a pontokat, kérdésköröket, melyeket tárgyalni akar, majd többkevesebb részletességgel elemzi a kérdéseket.⁵⁷

Kánonjogi munkássága

Baldus mindkét jog szakértőjeként, a világi jog (*ius civile-legalistica*) területére sorolható, említett művei mellett – ténylegesen a *ius commune* – mestereként jelentős, tisztán kánonjogi munkákat⁵⁸ is hátrahagyott.⁵⁹

Életének utolsó tíz évében kommentárokat írt a IX. Gergely (1227–1241) *decretalis*-ainak (*Collectio decretalium Gregorii IX*, korábbi elnevezésével a *Liber Extra*)⁶⁰ – minden idők legelterjedtebb és legterjedelmesebb pápai ügylevél gyűjteménye – I-III. könyvéhez⁶¹. Emellett a *Liber Sextus*hoz,⁶² VIII. Bonifác (1294–1303) *decretalis*-gyűjteményéhez és az annak végén található *Regulae iuris* jogelv-gyűjteményhez⁶³ írt kommentárokat. Az utolsó hivatalos nagy pápai ügylevél összeállításához, V. Kelemen pápa (1305-1314) *Clementinae*-ihez kapcsolódó

⁵⁶ Példának okáért BALDUS, *Tractatus de constituto*, illetve Uő., *Tractatus de pactis*, Uő., *Tractatus de sindicatu officialium*, Uő., *Tractatus de statutis*. 11 tractatusát kinyomatták egy 16. századi nagy gyűjteményben. *Tractatus universi iuris*, Venetiis, 1583–1584. Egyik tractatusának modern kiadására lásd BALDI *Repetitio super lege 'cunctos populos'* = *Tractatus duo de vi ac potestate statutorum*, ed. Eduard Maurits M. MEIJERS, Haarlem, 1939.

⁵⁷ Vö. Norbert HORN, *Die legistische...*, 342–344.

⁵⁸ A középkor kánonjog irodalmára többek között SCHULTE, *i. m.*, valamint Knut Wolfgang NÖRR, *Die kanonistische Literatur* = *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte*, hg. Helmut Coing, I, *Mittelalter (1100–1500): Die gelehrten Rechte und die Gesetzgebung*, C.H. Beck, München, 1973, 365–382. Magyarul: ERDŐ Péter, *Az egyházjog forrásai: Történeti bevezetés*, Budapest, Szent István Társulat, 1998,

⁵⁹ SAVIGNY, *i. m.*, 243.

⁶⁰ Vö. ERDŐ, *Az egyházjog...*, 188–193.

⁶¹ BALDI *Lectura super Decretalibus*, Venetiis, 1500, Venetiis, 1495, Mediolanensis, 1476–1478, Venetiis, 1491, Lugduni, 1551, Venetiis, 1595. Vö. PENNINGTON, *Baldus...*, 45. WEIMAR, *i. m.*, 58.

⁶² BALDI *Lectura super Sexto Decretalium*. (Kéziratokban)

⁶³ BALDI *De regulis iuris* (Kéziratokban). Erre és az előzőre vö. ERDŐ, *Az egyházjog...*, 197–200.

előadásjegyzetei⁶⁴ szintén fennmaradtak csakúgy, mint IV. Ince pápa (1243–1254) *decretalis*-kommentárjának *margaritájához* készített mutatója.⁶⁵

Baldus élete az avignoni pápaság idejére esett. XI. Gergely, a volt tanítvány, vissza akarta vinni a pápai udvart Rómába, de túl korán meghalt, és így a bíborosok testülete egy olasz és egy francia frakcióra bomlott szét. Baldus mindig azt a nézetét hangoztatta, hogy a pápai udvarnak Rómában a helye, amely mutatja, hogy kora gyermekeként már egy bizonyos nemzetérzés is hatalmába kerítette. Ennek tudható be, hogy jogi szakvéleményeivel (1378-Padova, 1380-Róma) támogatva VI. Orbán pápát a francia kardinálisok által támogatott VII. Kelemennel szemben.⁶⁶

A közjog körébe sorolható munkái

A *Libri feudorumhoz*,⁶⁷ ehhez a 12. században keletkezett hűbérjoggal foglalkozó magángyűjteményhez írt kommentárja (*Liber super usibus feudorum*)⁶⁸ szintén előadásainak kéziratoként készült. Ezen forrásról Baldus Paviában legalább négy alkalommal adott elő. A paviai tartózkodásának első harmadában írott munka egyik legfontosabb művének tekinthető.⁶⁹ *Consiliumai*, szakvéleményei tanúsága szerint életének utolsó húsz évében élénk érdeklődést mutatott a hűbérjogi problémák iránt.⁷⁰ Ezen tevékenységét koronázta meg ezzel a munkájával.

A hűbérjog ezen nagy kommentárjának végére az 1183-as konstanzi békéről (*Acta pacis Constantiae*) készített *glossa*-apparátusa került. A lombard városoknak jogszolgáltatásuk szabályozása jogát biztosító béke szövegét ezen *glossákkal* együtt utóbb – 1482-től – felvették a *Corpus Iuris Civilis* glosszált nyomtatott kiadásába is.⁷¹

⁶⁴ BALDI *Lectura super Clementinis* (Kéziratokban). Vö. ERDŐ, *i. m.*, 200–202.

⁶⁵ A *Margarita seu repertorium in commentario Innocentii IV* vagy más megjelöléssel *Repertorium super Innocentium compilatum et additionatum* nyomtatásban is az utókorra maradt, melyek közül a fontosabbak: Lugduni, 1525, Francofurti ad Moenum, 1570. Venetiis, 1570, 1578, Lugduni, 1578; Taurini, 1581.

⁶⁶ SCHULTE, *i. m.*, 276–277.

⁶⁷ Peter WEIMAR, *Die Handschriften des Liber feudorum und seiner Glossen*, Rivista internazionale di diritto commune, 1(1990) 31–98. Uő., *Die legistische Literatur der Glossatorenzeit* = Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, hg. Helmut Coing, I, Mittelalter (1100–1500): Die gelehrten Rechte und die Gesetzgebung, C.H. Beck, München, 1973, 166–168.

⁶⁸ Több kéziratban és nyomtatott kiadásban. Először Romae, 1474. Vö. Cristina DANUSSO, *Ricerche sulla Lectura Feudorum di Baldo degli Ubaldi*, Milano, 1991. Vincenzo COLLI, *L'esemplare di dedica e la tradizione del testo della 'Lectura super usibus feudorum' di Baldo degli Ubaldi*, Ius Commune 27(2000), 69–117.

⁶⁹ SAVIGNY, *i. m.*, 241.

⁷⁰ PENNINGTON, *Baldus...*, 50.

⁷¹ SAVIGNY, *i. m.*, 242–243.

Perjogi munkái

Perjoggal foglalkozó munkái közül kiemelkedő a Guilelmus Durantis (†1296) *Speculum iudiciale*jához⁷² készített kiegészítések (*Additiones ad Speculum Guillelmi Duranti*).⁷³ Durantis munkája az európai jogi irodalom alapvető munkái közé sorolandó, mivel a 13. század végéig mindent tartalmaz, amit az eljárásjoggal kapcsolatban tanítottak.⁷⁴ Az *additio* a kommentár mellett a kor exegetikus irodalmának legfontosabb műfaja volt: egy jogi szöveghez, sokszor más szerzők jelentős műveihöz írt magyarázat az eredeti szöveg mellé a margón vagy a szöveg végén elhelyezve. Az alapmunka egyes pontjait kiragadva fűz megjegyzéseket az adott szövegrészhez. A kommentároktól abban különbözik, hogy az *additio* térben sokkal jobban kötődik az eredeti szöveghez és szakmailag is jobban kapcsolódik a magyarázott munkához. Az *additio*ók egyik legjobb példája éppen Baldus ezen munkája.⁷⁵

A sokáig perjogi munkái közé sorolt *Practica*-t (*Practica judiciaria*)⁷⁶ az utóbbi évek kutatásai alapján más szerzőnek kell tulajdonítanunk.

Szakértői tevékenysége

Kommentárjainál is fontosabb szerepet töltenek be – valamennyi jogterületet érintő – *consilium*ai, mely tudományos „műfajnak”⁷⁷ ő lett a kiteljesítője.

A *consilium* nem volt más, mint egy jogtanár bizonyos gyakorlati kérdéssel kapcsolatos tudományos szakvéleménye. Ezen irodalmi műfajon keresztül valósult meg a római jog végleges hozzáidomítása a kor igényeihez.⁷⁸ A kommentátorok

⁷² Knut Wolfgang NÖRR, *Die Literatur zum gemeinen Zivilprozess* = Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, hg. Helmut Coing, I, Mittelalter (1100–1500): Die gelehrten Rechte und die Gesetzgebung, C.H. Beck, München, 1973, 394. SCHULTE, *i. m.*, 148–152. J. MÜLLER, *Durantis Guilelmus* = Juristen: Ein biographisches Lexikon: Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert, hg. M. STOLLEIS, München, C.H. Beck, 1995, 184.

⁷³ Nyomtatásban többek között: Lugduni, 1563.

⁷⁴ Vincenzo COLLI, *L'apografo dello Speculum iudiciale di Guillaume Durand*, *Ius Commune* 23(1996), 271–280.

⁷⁵ HORN, *Die legistische...*, 332.

⁷⁶ Baldus szerzőségét még elfogadja Savigny, *i. m.*, 245, bár már a ma elfogadott lehetőséget is felveti. A szerző a mai álláspont szerint Tancredus de Corneto volt. Vö. Arrigo SOLMI, *Di un' opera attribuita a Baldo* = A. S., *Contributi alla storia del diritto commune*, Roma, 1937, 417–450.

⁷⁷ Vö. Guido KISCH, *Consilia: Eine Bibliographie der juristischen Konsiliensammlungen*, Basel, Stuttgart, 1970, 11–16.

⁷⁸ STEIN, *i. m.*, 121. Vö. Mario ASCHERI, *Analecta manoscritta consiliare (1285–1354)*, *Bulletin of Medieval Canon Law*, 15(1985), 61–94. Uő., *I consilia dei giuristi medievali*, Siena, 1982.

idején – Savigny szavaival – „szinte üzemszerűen”⁷⁹ kerültek ki az ilyen vélemények a jogtudósok kezei alól. Tudományos értékük és a joggyakorlat alakításában elfoglalt szerepük miatt a *consilium*, a későközépkor talán legfontosabb jogirodalmi formájának tekinthető. A felek vagy a bíróság által kért, „megrendelt” *consiliumok* tárgya egy jogeset volt, melyet a szakértőnek az iratok tanulmányozása után kellett elkészítenie. Ritkábban lehetett egyetlen jogkérdés megvilágítása is tárgya a szakvéleménynek. A jogi megoldás mellett általános volt a döntés indokolását is megfogalmazni, sőt egyes városi *statutumok* ezt kötelezővé is tették. A *consiliumok*ban a korábbi jogtudósok tanai és döntései mindig nagy teret kapnak.⁸⁰

A szakvélemények révén a legisztika, a római jog tudománya, közvetlen hatást gyakorolhatott a joggyakorlatra és ezáltal a *ius commune* tartós érvényesülését biztosította,⁸¹ ismeretük nélkül nem is lehet igazából felmérni Baldus igazi jelentőségét az európai *ius commune* fejlődésében.

Baldus hozzávetőleg 2800 *consiliuma*⁸² révén a római jog valamennyi részével foglalkozott, s a tisztán magán és gazdasági jogi kérdések mellett politikai kérdésekben is véleményt nyilvánított, mint például a nagy nyugati egyházszakadás (1305/9–1376) kapcsán, midőn 1378-ban és 1380-ban VI. Orbán⁸³ pápa mellé állt, megválasztásának érvényességét támogató szakvéleményével (*De schismate*).⁸⁴

Consiliumaival sok esetben új területekre lépett, új jelenségeket és kérdéseket vizsgált. Bizonyos értelemben a váltójog, a kereskedelmi társaságok joga és a jogtudomány története Baldusban láthatják alapítójukat.

Bartolushoz hasonlóan a „nemzetközi magánjog” alapjaival (Bartolushoz hasonlóan) is foglalkozott, számos *consiliumában* is előkerülnek ide kapcsolható kérdések.⁸⁵ A kor jogéletében – és így a jogtudományban is – az észak-itáliai kereskedővárosok kereskedelmi és kollíziós jogi problémái nagy szerepet játszottak.

Baldus két véleményében (1381 és 1395) a váltójoggal foglalkozott és ezzel teljesen új jogterületet fedezett fel. A kánonjog kamattilalmát több, mint 70 szakértői véleményben elemezte. Ezekben alapvetően elfogadja a tilalmat, de munkáiban nem kárhoztatja a kamattilalom megkerülésére tett kísérleteket, mivel azok a kereskedelmi forgalom gyakorlati igényeinek igencsak megfeleleltek.

⁷⁹ SAVIGNY, *i. m.*, 470.

⁸⁰ Vincenzo COLLI, *I libri consiliorum. Note sulla formazione e diffusione delle raccolte di consilia dei giuristi dei secoli XIV–XV* = *Consilia im späten Mittelalter: Zum historischen Aussagewert einer Quellengattung*, hg. I. BAUMGÄRTNER, Sigmaringen, Jan Thorbecke, 1995, 225–235.

⁸¹ N. HORN, *Die legistische...*, 337.340.

⁸² WIEMAR, *Baldus...*, 58. szerint 2500 *consilium*. PETER, *i. m.*, 285 szerint számuk 2800-ra tehető.

⁸³ WEIMAR, *i. m.*, 58 tévesen V. Orbánt ír.

⁸⁴ O. SCALVANTI, *i. m.*, 320. PENNINGTON, *Baldus...*, 38.

⁸⁵ G. BONOLIS, *Questioni di diritto internazionale in alcuni consigli inediti di Baldo degli Ubaldi*, Pisa, 1908. Eduard Maurits MEIJERS, *Tractatus duo de vi et potestate statutorum. I: Baldi repetitio super lege 'Cunctos populos'*, Harlem. 1939.

A büntető és büntető eljárásjog területén is számos szakvélemény tanúskodik Baldus szakmai hozzáértéséről. Jellegzetességük az enyhítésre való hajlam és a korban szokatlan humanizmus. Csak rendkívül kivételes esetben méltányolta például a kínzás alkalmazását. Többen a „régii Itália legnagyobb büntetőjogásának” tartják, aki a szubjektív vétkesség tanának fejlődése szempontjából nagyon fontos munkákat készített és emellett döntő szerepet játszott a szubjektív tényálláselemek elkülönítésében is.⁸⁶

Jóval több *consiliumot* készített, mint például Bartolus. Munkásságának legfontosabb részét teszik ki ezek a szakvélemények. Egyes számítások szerint életének utolsó húsz évében átlag négy és fél naponta készített el egy jogi szakvéleményt.⁸⁷ *Consiliumai* számos kéziratban maradtak fenn. Az azokat tartalmazó kódexek legfontosabbjai a Bibliotheca Vaticana Barberini-gyűjteményében,⁸⁸ a chicagói egyetem könyvtárában, az ún. Regenstein könyvtárban⁸⁹ található. Kisebb jelentőségű kéziratokat szinte Európa minden jelentősebb könyvtárában találhatunk.⁹⁰ Számbavételükre az utóbbi évtizedekben jelentős erőfeszítések történtek.⁹¹

Baldus szakvéleményei után természetesen – mint azt a kéziratok nagy száma mutatja – rendkívül nagy volt a kereslet.⁹² Így a könyvnyomtatás megjelenésével hamarosan felmerült a *consiliumok* gyűjteménye kiadásának ötlete. A 15. század nyolcvanas-kilencvenes éveinek fordulóján egyszerre három könyvkiadó is üzletet látott a *consiliumok* kiadásában: Bresciában, Velencében és (az előző kettőtől jelentős mértékben eltérve és 500 új *consiliumot* kínálva) Milánóban jelentek meg a Baldus korából származó kéziratokra támaszkodó ősnymtatványok.⁹³ A nyomta-

⁸⁶ Hermann Ulrich KANTOROWICZ, *Baldus of Ubaldi and the Subjective Theory of Guilt* = H. U. K., *Rechtshistorische Schriften*, hg. H. COING, G. IMMEL, Karlsruhe, 1970, 299–309.

⁸⁷ Giancarlo VALLONE, *La raccolta Barberini dei »Consilia« originali di Baldo*, *Rivista di storia del diritto italiano*, 62(1989) 137–180.

⁸⁸ VALLONE, *uo.* Vincenzo COLLI, *Collezioni d'autore di Baldo degli Ubaldi nel MS Biblioteca Apostolica Vaticana, Barb. lat. 1398*, *Ius Commune* 25(1998), 323–346.

⁸⁹ Thomas IZBICKI, Julius KIRSHNER, *Consilia of Baldus of Perugia in the Regenstein library of the University of Chicago*, *Bulletin of Medieval Canon Law*, 15(1985), 95–115.

⁹⁰ Vö. Gero DOLEZALEK, *Verzeichnis der Handschriften zum römischen Recht bis 1600*, Frankfurt am Main, 1972. I–III.

⁹¹ Ezek közül a legkiterjedtebb Vincenzo Collinak, a Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte munkatársának munkája, ami Baldus munkáinak teljes repertóriumának összeállítását célozza. Vö. Vincenzo COLLI, *Incipitario computerizzato dei Consilia di Baldo degli Ubaldi*, Frankfurt am Main, Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte, 1990 [Komputer-adatbázis].

⁹² Vö. Vincenzo COLLI, *Consilia dei giuristi medievali e produzione libraria*, in: *Legal Consulting in the Civil Law Tradition*, hg. M. ASCHERI, I. BAUMGÄRTNER, J. KIRSHNER, Berkeley, 1999 (Studies in comparative legal history. A Robbins Collection Publication), 173–225.

⁹³ PENNINGTON, *Baldus...*, 56–57.

tott kiadásokban öt könyvre vannak osztva, valószínűleg Baldus saját koncepciójára visszavezethetően,⁹⁴ bár ennek bizonyítása ma már nem lehetséges. Az *incunabulák* (az 1500 előtti őnyomatványok) eltérő számú *consiliumot* tartalmaznak, de teljes számuk 2518. A 16. századi kiadások a legteljesebb milánói kiadást követék.⁹⁵ 1602-ben Velencében jelent meg egy újabb összeállítás: Baldus szakvéleményeinek „hat könyve”.⁹⁶ Az ebben megjelenő újabb véleményeknek csak töredéke származik azonban Baldustól (a 129-ből valószínűleg csak 29).⁹⁷

A kommentátorok korszakának más képviselőivel szemben Baldus kitűnt történeti és filozófiai érdeklődésével is. Elveszett írásában „*De commemoratione famosissimorum doctorum in utroque iure*” a jogi iskolák történetével foglalkozott és ezzel az elsők közé tartozott, akik a jog történetiségét tudatosították és tudományosan feldolgozták.⁹⁸

Munkásságában nagy szerepet kapott a filozófia. Írásaiban gondolatokat találunk Arisztotelész, Cicero, Seneca, Albertus Magnus, Aquinói Tamás és mások műveiből.⁹⁹ A megelőző és kortárs jogi írókhoz viszonyítva sokkal gyakrabban és intenzívebben használja Arisztotelész műveit, s él a befejezett Arisztotelész recepció által kínált lehetőséggel, hogy egyre nagyobb mértékben tudományos tekintélyként aknázza ki az ókori filozófust a jogtudomány számára, és ezzel jogi autoritássá emelje.¹⁰⁰

Nagyon gyakran döntött el jogi kérdéseket filozófiai megfontolások alapján, ahelyett, hogy a törvényszövegre hivatkozna. Filozófiai jártasságát egyértelműen nem a jogi irodalomból merítette, hiszen Arisztotelész idézetei mindig pontosak, szemben logikai ismereteivel, melyek bizonyíthatóan másodkézből – megelőző jogászok írásaiból – kerültek átvételre. Baldus – a filozófiai művek folyamatos tanulmányozása révén – szinte újra felfedezte Arisztotelészt a jogtudomány számára, s így nem véletlenül nevezi őt az utókor „a filozófia fejedelmének a középkor jogászai között”.¹⁰¹ Nagy hatással volt rá Arisztotelész méltányosság-tana, melynek révén jelentős haladást ért el az „*aequitas*” elméleti hasznosítása terén.¹⁰²

⁹⁴ SAVIGNY, *i. m.*, 244.

⁹⁵ Elmondható, hogy a nyomtatott gyűjteményben megjelent nem minden vélemény származik egyértelműen Baldustól, ami érthető is, hiszen az egyes szerzők szakvéleményeinek gyűjteménye sok esetben, csak hosszú idővel a szerző halála után kerültek a gyakorlat számára összegyűjtésre. *Consiliumainak* nyomtatott kiadásait a teljesség igénye nélkül veszi számba KISCH, *i. m.* 42.

⁹⁶ *Volumen sextum consiliorum sive responsorum*. Venetiae, 1602.

⁹⁷ VALLONE, *i. m.*, 102.

⁹⁸ KRAUB, *Baldus...*, 41.

⁹⁹ Norbert HORN, *Philosophie in der Jurisprudenz der Kommentatoren: Baldus philosophus*, *Ius commune*, 1(1967) 104–149.

¹⁰⁰ HORN, *Philosophie...*, 146–147.

¹⁰¹ HORN, *Philosophie...*, 132–134.

¹⁰² Vö. Norbert HORN, *Aequitas in den Lehren des Baldus*, Köln, Graz, Böhlau, 1968.

Arisztotelész etikai művei és politikája¹⁰³ kimutathatóan nagy szerepet kaptak Baldus gondolkodásában és ez irányú ismeretei új, és gyakorlatban is alkalmazható dogmatikai megoldások kialakításához vezethettek.

Munkamódszere inkább gyakorlati irányultságú és kevésbe rendszerező volt, előtérben mindig a megoldandó probléma állt. A problémák alapos és átfogó kidolgozásával azonban nagy szolgálatokat tett mind a világi, mind a kánonjog továbbfejlődésének.

Baldust az utókor jogászai és jogtörténészei gyakran kritizálták is. Szemére vették hibás idézeteit, történelmietlen munkamódszerét, spekulatív hajlamát és rossz latinságát. Továbbá rováására írták azt is, hogy hajlik a témától való elkalandozásra és a döntő momentumokban nagyon szűkszavúan fogalmaz. Ezek a szemrehányások a későbbiekben valamennyi kommentátorral szemben felszínre kerültek, de megmagyarázzák azt a tényt is, hogy Baldus soha sem érte el tanára Bartolus hírnevét. Ennek másik okát adhatják azok az ellentmondások, amelyek a gyakorlati követelményeknek eleget tevő szakvéleményei és az elméleti munkáiban megfogalmazott nézetek között kimutathatók.¹⁰⁴

Egyébként Baldus munkáinak első nyomtatott kiadásai – csakúgy, mint Bartoluséi – a 15. század hetvenes éveiben jelentek meg először. Baldus 1500 előtt nyomtatott művei 170 címet ölelnek fel, ami a teljes korabeli itáliai könyvtermelés 5 %-át, valamint az Itáliában előállított jogi *incunabulák* 10 %-át tette ki. A szakvélemény-gyűjtemények első három változatának 2518 *consiliuma* az összes 1500 előtt kinyomtatott jogi szakvélemény több, mint egy negyedét tették ki.¹⁰⁵ Ez is mutatja műveinek hihetetlen keresettségét. És ez nem csak Itáliára, hanem egész Európára jellemző és a 16. században csak fokozódott. Természetesen időről időre olyan munkák is megjelentek akár kéziratban, akár nyomtatásban a neve alatt, melyek esetében Baldus szerzősége igencsak kétséges.

Baldus személyes és tudománytörténeti sorsa, hogy már életében és azután sem kerülhette el az összehasonlítást tanárával, a pusztán 43 éves korában meghalt Bartolussal, a legnagyobb tekintetű kommentátorral. Bartolus valamennyi követőjén túltett kimeríthetetlen munkabíráásával és a későbbi korokra gyakorolt hatásával. Baldust – akinek hatását kevésbé átfogónak tekintik – többen azonban eredetibb gondolkodásúnak és élesebb eszűnek tartják.¹⁰⁶ Az oktatásban és gyakorlati jogéletben szerzett több tapasztalata és érettsége révén Baldus sok esetben meghaladta Bartolus eredményeit, akinek tanaihoz egyébként kezdetben ragaszkodott. Egyes részkérdésekben nem csak kiegészítette, továbbvitte vagy sikeresen cáfolta Bartolus tanait, hanem nagyon sok új gondolatot is megfogalmazott. Baldus egyéni véleményei az utókor oktatásában és szakértői tevékenységében jelentősebb hatást

¹⁰³ Joseph CANNING, *The political thought of Baldus de Ubaldis*, Cambridge, 1988.

¹⁰⁴ KRAUB, *Baldus...*, 42.

¹⁰⁵ Vincenzo COLLI, *Incunabula operum Baldi de Ubaldis*, Ius Commune 26(1999), 241–297. Az *incunabulák* teljes jegyzékével.

¹⁰⁶ WIEACKER, *i. m.*, 84.

gyakoroltak, mint Bartoluséi, annak ellenére, hogy a bírák továbbra is először Bartolus műveiben kerestek megoldást problémáikra. De míg Bartolus *consilium*ait nagyon ritkán említik a következő nemzedékek, addig Baldus szakvéleményei mind az oktatásban, mind a gyakorlati jogászok között mindennapos iránymutatásul szolgáltak.¹⁰⁷ Baldus jelentősége leginkább abban van, hogy egészében uralta, ismerte a teljes hatályos jogot: a római jogot és kánonjogot, a *statutumok* jogát és a közös jogot (*ius commune*). Ezen tudása és nagy gyakorlati tapasztalata lehetővé tette Baldus számára, hogy önállóan és eredetien továbbfejlessze Bartolus és a többi kommentátor tanait, úgy mint ahogy az ő művét tovább fejlesztették a 15. században tanítványa Paulus de Castro és mások.

Baldus a jogtudományban rendkívül nagy tekintélynek örvendett és örvend. Jogi nézetei nagy súllyal estek latba a joggyakorlatban és a jogtudományban („*sententia tamen Baldi sequenda est propter ejus auctoritatem*”).¹⁰⁸ 1449-től Hispániában Bartolus és tanai – a törvény hallgatása esetén – kötelező erővel bírtak.¹⁰⁹ A Német Birodalomban a 16. században elfogadott álláspont volt, hogy Bartolus és Baldus tanai „*non minus ius faciunt quam principum constitutiones*”.¹¹⁰

Bartolus mellett tehát Baldus volt a legjelentősebb képviselője a kommentátorok irányzatának, bár az utókor szerint mégsem helyezhető egy szintre tanárával.¹¹¹ Kettőjüket együtt többször jelölik *lumina et lucernae* valamint *magistri veritatis* elnevezéssel.¹¹² Bartolus, Baldus és a többi kommentátor a legnagyobb szolgálatot azzal tették, hogy tevékenységük révén létrejött egy szintézis a longobárd jog, az észak-itáliai városok *statutumai*, a kánonjog és a római jog anyaga között. Részben jogteremtőnek is tekinthető,¹¹³ a különböző jogforrásokat figyelembe vevő munkájuk révén válhatott a római jog a joggyakorlat alapjává. A római jog „kincseit” ezzel koruk jogának részévé tették, a magánjog terén Itália jogegysége felé léptek el és lehetővé tették, hogy az általuk feldolgozott jog egy „*ius commune*-vá” váljon, melynek hatása aztán messze Itália határain túl is döntő szerepet kapott.¹¹⁴

¹⁰⁷ ENGELMANN, *i. m.*, 236–237.

¹⁰⁸ „Baldus véleményét követni kell tekintélye miatt” – írta Fulgosius (†1427) a 15. században. Idézi ENGELMANN, *i. m.*, 237.

¹⁰⁹ KRAUB, *Baldus...*, 42.

¹¹⁰ „Nem kevésbé tekintendőek jognak, mint a császári rendeletek”. Idézi KOSCHAKER, *i. m.*, 105

¹¹¹ SAVIGNY, *i. m.*, 230.

¹¹² WIEACKER, *i. m.*, 88.

¹¹³ WESENBERG és WESENER, szerint „Bartolus und Baldus übt in Wahrheit eine kryptolegislatorische Tätigkeit aus”, vagyis a két jogtudós tulajdonképpen burkolt törvényhozói tevékenységet folytatott. Vö. *i. m.*, 35.

¹¹⁴ Paul KOSCHAKER, *i. m.*, 93. KRAUB, *Baldus...*, 42.

Modern munkák Baldusról, munkásságáról

Életrajzok és összefoglaló értékelések

- Maria Ada BENEDETTO, *Baldo degli Ubaldi* = Novissimo Digesto Italiano, Torino, 1957, II, 204–207.
- Enrico BESTA, *Baldo degli Ubaldi*, Bollettino della Regia Deputazione di storia patria per l'Umbria, 46(1949), 140–153.
- Enrici BESTA, *Baldo e la storia letteraria del diritto*, Perugia, 1900.
- George CHEVRIER, *Baldi de Ubaldi* = Dictionnaire de droit canonique, ed. Raoul NAZ, Paris, 1937, II, 39–51.
- Vincenzo COLLI, *Incunabula operum Baldi de Ubaldis*, Ius Commune 26(1999), 241–297.
- Torquato CUTURI, *Baldo degli Ubaldi in Firenze* = L'Opera di Baldo, per cura dell'Università di Perugia nel V centenario dalla morte del grande giureconsulto, ed. Oscar SCALVANTI, Perugia, 1901 (Annali dell'Università di Perugia Facoltà di Giurisprudenza 10–11), 365–395.
- Giuseppe ERMINI, *Storia dell'Università di Perugia*, Firenze, 1971⁸, 146–149.
- Giuseppe ERMINI, *Baldo degli Ubaldi* = Enciclopedia cattolica, 1949, II, 738.
- James GORDLEY, *The Achievement of Baldus de Ubaldis (132?–1400)*, Zeitschrift für Europäisches Privatrecht, (2000), 820–836.
- Paolo GROSSI, *L'ordine giuridico medievale*, Roma–Bari, 1995, 147.
- A. KRAUB, *Baldus de Ubaldis* = Deutsche und Europäische Juristen aus neun Jahrhunderten. Eine biographische Einführung in die Geschichte der Rechtswissenschaft, hg. Gerd KLEINHEYER, Jan SCHRÖDER, Heidelberg, 1996⁴, 40–43.
- L'Opera di Baldo, per cura dell'Università di Perugia nel V centenario dalla morte del grande giureconsulto*, ed. Oscar SCALVANTI, Perugia, 1901 (Annali dell'Università di Perugia Facoltà di Giurisprudenza 10–11).
- Patrick LALLY, *New light on the birth and death of Baldus de Ubaldis* = The two laws. Studies in medieval legal history dedicated to Stephan Kuttner, ed. L. MAYALI, Stephanie A.J. TIBBETTS, Washington, 1990, 209–220.
- Paolo NARDI, *Contributo alla biographia di Federico Petrucci con notizie inedite su Cino da Pistoia e Tancredi da Corneto* = Scritti di storia del diritto offerti dagli allievi a Domenico Maffei, ed. Mario ASCHERI, Padova, 1991 (Medioevo e umanesimo 78), 153–180.
- Kenneth PENNINGTON, *Baldus de Ubaldis*, Rivista internazionale di diritto comune, 8 (1997), 35–61. [<http://www.maxwell.syr.edu/MAXPAGES/faculty/penningk/BALDBIO.html>]
- Hans PETER, *Baldus de Ubaldis* = Handwörterbuch der deutschen Rechtsgeschichte, hg. A. ERLER, E. KAUFMANN, Berlin, 1971, I, 285–286.
- V. N. RIZZO, *Baldo degli Ubaldi*, Annuario di diritto internazionale, (1966), 359–370.
- Friedrich Karl VON SAVIGNY, *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*, Heidelberg, 1850, VI, 208–248.
- O. SCALVANTI, *Notizie e documenti sulla vita di Baldo, Angelo e Pietro degli Ubaldi* = L'Opera di Baldo, per cura dell'Università di Perugia nel V centenario dalla morte

- del grande giureconsulto, ed. Oscar SCALVANTI, Perugia, 1901 (Annali dell'Università di Perugia Facoltà di Giurisprudenza 10–11), 181–359.
- Icilio TARDUCCI, *Il tempo di Baldo e lo spirito della sua scuola* = L'Opera di Baldo, per cura dell'Università di Perugia nel V centenario dalla morte del grande giureconsulto, ed. Oscar SCALVANTI, Perugia, 1901 (Annali dell'Università di Perugia Facoltà di Giurisprudenza 10–11), 409–466.
- J.A.WAHL, *Immortality and inalienability: Baldus de Ubaldis*, Mediaeval Studies, 32 (1970), 308–328;
- Rudolf WEIGAND, *Baldo degli Obaldi*, = Lexikon für Theologie und Kirche, Freiburg/Breisgau, 1993³, I, 1366.
- Peter WEIMAR, *Baldus de Ubaldis* = Juristen: Ein biographisches Lexikon: Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert, hg. M. STOLLEIS, München, 1995, 58–59.

Közjoggal foglalkozó munkái

- Vincenzo COLLI, *L'esemplare di dedica e la tradizione del testo della 'Lectura super usus feudorum' di Baldo degli Ubaldi*, Ius Commune 27(2000), 69–117.
- Cristina DANUSSO, *Ricerche sulla Lectura Feudorum di Baldo degli Ubaldi*, Milano, 1991.
- Gero DOLEZALEK, *I commentari di Odofredo e Baldo alla Pace di Costanza (1183)* = Atti del Convegno internazionale tenuto a Milano e Piacenza, 27–30 aprile 1983, Bologna, 1985, 59–75.
- Max GUTZWILLER, *Aus den Anfängen des zwischenstaatlichen Erbrechts: Ein Gutachten des Petrus Baldus de Ubaldis im Jahre 1375* = Zum schweizerischen Erbrecht, Festschrift zum 70 Geburtstag von Prof. Dr. Peter Tuor, Zürich, 1946, 145–178.
- Hermann Ulrich KANTOROWICZ, *Baldus of Ubaldi and the Subjective Theory of Guilt* = H. U. K., Rechtshistorische Schriften, hg. H. COING, G. IMMEL, Karlsruhe, 1970, 299–309.
- Walter ULLMANN, *Baldus' conception of law*, Law Quarterly Review, 58(1942), 386–399.
- V. VALENTINI, *Il tractatus de tabellionibus di Baldo degli Ubaldi, già attribuito a Bartolo da Sassoferrato nonché a Gozzadino de' Gozzadini*, Studi urbinati, (1965–66), 1–167.

A magánjogi munkásság értékelése

- Helmut COING, *Simulatio und Fraus in der Lehre des Bartolus und Baldus*, Festschrift für Paul Koschaker, Weimar, 1938, III, 402–419.
- Vincenzo COLLI, *Un testimone della 'Lectura Digesti veteris' di Baldo degli Ubaldi datato 1387*, Ius Commune 27(2000), 407–422.
- Vincenzo COLLI, *L'idiografo della Lectura super primo, secundo et tertio libro Codicis di Baldo degli Ubaldi*, Ius Commune 26(1999), 91–122.
- M. GARCÍA GARRIDO, *Contributo di Baldo alla teoria della „possessio civilissima”* = Studi in onore di G. Grosso, Torino, 1968, II, 241–248.
- Thomas IZBICKI, Jacques A. PLUSS, *Two fourteenth-century opinions on dowries, paraphernalia and non-dotal goods*, Bulletin of Medieval Canon Law, 9(1979), 65–77.
- Eduard Maurits MEIJERS, *Balde et le droit international privé* = E. M. M., Études d'histoire du droit, ed. Robert FEENSTRA, H.F.W.D. FISCHER, IV, Leiden, 1966, 132–141.

- Vito PIERGIOVANNI, *Un trattatello sui mercanti di Baldo degli Ubaldi* = Scritti di storia del diritto offerti dagli allievi a Domenico Maffei, ed. Mario ASCHERI, Padova, 1991, 235–254.
- D. QUAGLIONI, *«Inter Iudeos et Christianos commertia sunt permissa». «Questione ebraica» e usura in Baldo degli Ubaldi c.1327–1400: Aspetti e problemi della presenza ebraica nell'Italia centro-settentrionale secoli XIV–XV*, Quaderni dell'Istituto di scienze storiche dell'Università di Roma 2, (1983), 273–305.
- G. VISMARA, *I patti successori nella dottrina di Baldo* = Studi in onore di B. Biondi, Milano, 1965, III, 39–123.

Kánonjogi munkásságáról

- A. BERNAL PALACIOS, *Repertorios del comentario de Inocencio IV a las Decretales de Gregorio IX*, Escritos del vedat, 17(1987), 159–160.
- Vincenzo COLLI, *Baldus de Ubaldis (1327–1400) as canonist*, Proceedings San Diego, Città del Vaticano, 1992. (Monumenta iuris canonici, serie C, 9).
- S. FODALE, *Baldo degli Ubaldi difensore di Urbano VI e signore di Biscina*, Quaderni medievali, 17(1984), 73–85.
- Thomas IZBICKI, *Notes on late medieval jurists: II. Baldus on the Sext*, Bulletin of Medieval Canon Law, 4(1974), 53–54.
- Stephan KUTTNER, *The Apostillae of Johannes Andreae on the Clementines* = Études d'histoire du droit canonique dédiées à Gabriel Le Bras, Paris, 1965, I, 195–201.
- Patrick J. LALLY, *Baldus de Ubaldis on the Liber Sextus and De regulis iuris: Text and Commentary*, Diss. University of Chicago, 1992.
- Kenneth PENNINGTON, *The Prince and the Law 1200–1600: Sovereignty and Rights in the Western Legal Tradition*, Berkeley, Los Angeles, 1993, 219–220.
- Johann Fr. Ritter v. SCHULTE, *Geschichte der Quellen und Literatur des canonischen Rechts*, Stuttgart, 1877, II, 275–277.
- Domenico MAFFEI, *La biblioteca di Gimignano Inghirami e la «Lectura Clementinarum» di Simone de Borsano*, Proceedings Strasbourg, Città del Vaticano, 1971 (Monumenta iuris canonici, serie C, 4), 227–228.
- Vito PIERGIOVANNI, *La «peregrinatio bona» dei mercanti medievali: a proposito di un commento di Baldo degli Ubaldi a X 1.34*, Zetschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte Kanonistische Abteilung, 74(1988), 348–356.
- J. PORTEMER, *Recherches sur les Differentiae iuris civilis et canonici au temps du droit classique de l'Église*, Paris, 1946, 70–78.
- Jacques A. PLUSS, *Baldus de Ubaldis of Perugia on Dowry Law*, Diss. University of Chicago, 1983.
- Walter ULLMANN, *Origins of the Great Schism*, London, 1948, 143–60.
- J.A. WAHL, *Baldus de Ubaldis: A Study in Reluctant Conciliarism*, Manuscripta, 18(1974), 21–29.

Consiliumairól összefoglalóan

- Adriana CAMPITELLI, Filippo LIOTTA, *Notizia del Ms. Vat. Lat. 8069*, *Annali di storia del diritto*, 5/6(1961–62), 387–406.
- Vincenzo COLLI, *Il Cod. 351 della Biblioteca capitolare „Feliniana” di Lucca: Editori quattrocenteschi e Libri consiliorum di Baldo degli Ubaldi (1327–1400)* = Scritti di storia del diritto offerti dagli allievi a Domenico Maffei, ed. Mario ASCHERI, Padova, Antenore, 1991 (Medioevo e umanesimo 78), 235–282.
- Vincenzo COLLI, *Collezioni d'autore di Baldo degli Ubaldi nel MS Biblioteca Apostolica Vaticana, Barb. lat. 1398*, *Ius Commune* 25(1998), 323–346.
- Vincenzo COLLI, *I libri consiliorum. Note sulla formazione e diffusione delle raccolte di consilia dei giuristi dei secoli XIV–XV* = *Consilia im späten Mittelalter. Zum historischen Aussagewert einer Quellengattung*, hg. I. BAUMGÄRTNER, Sigmaringen, 1995, 225–235.
- F. FIUMI, *Alcune ricerche sui manoscritti delle opere di Baldo degli Ubaldi nelle principali biblioteche d'Italia* = *L'Opera di Baldo*, per cura dell'Università di Perugia nel V centenario dalla morte del grande giureconsulto, ed. O. SCALVANTI, Perugia, 1901 (Annali dell'Università di Perugia Facoltà di Giurisprudenza 10–11), 397–406.
- I codici del Collegio di Spagna di Bologna*, ed. Domenico MAFFEI, Ennio CORTESE, Antonio GRACIA Y GARCIA, Celestino PIANA, Guido ROSSI, Milano, Orbis Academicus, 1992.
- Thomas IZBICKI, Julius KIRSHNER, *Consilia of Baldus of Perugia in the Regenstein library of the University of Chicago*, *Bulletin of Medieval Canon Law*, 15(1985), 95–115.
- Hermann LANGE, *Die Consilien des Baldus de Ubaldis*, Steiner, Wiesbaden, 1974 (Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse der Akademie der Wissenschaften und der Literatur 12).
- Hermann LANGE, *Die Consilien des Baldus de Ubaldis +1400*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, 12 (1973), 3–47.
- Kenneth PENNINGTON, *The Consilia of Baldus de Ubaldis*, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 56(1988), 85–92.
- Kenneth PENNINGTON, *Allegationes, Solutiones, and Dubitationes: Baldus de Ubaldis' Revisions of his Consilia* = *Die Kunst der Disputation: Probleme der Rechtsauslegung und Rechtsanwendung im 13. und 14. Jahrhundert*, hg. Manlio BELLOMO, München, 1997 (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 38), 29–72.
- Jolande RUMMER, *A fourteenth-century legal opinion*, *Quarterly Journal of the Library of Congress*, 25(1968), 179–193.
- Giancarlo VALLONE, *La raccolta Barberini dei »Consilia« originali di Baldo*, *Rivista di storia del diritto italiano*, 62(1989) 137–180.

Egyes consiliumai

- Guido BONOLIS, *Due consigli inediti de Baldo degli Ubaldi*, *Diritto commerciale*, 21(1903), 641–672, 833–866.
- Guido BONOLIS, *Su alcuni consigli inediti di Baldo*, *Atti del Congresso internazionale di Scienze storiche*, 9(1903), 213–215.

- Guido BONOLIS, *Questioni di diritto internazionale in alcuni consigli inediti di Baldo degli Ubaldi: Testo e commento*, Pisa, 1908.
- Guido BONOLIS, *La condizione degli oblati secondo un consiglio inedito di Baldo degli Ubaldi* = Studi storici e giuridici dedicati ed offerti a Frederico Ciccaglione, Catania, I, 274–310.
- Thomas IZBICKI, »Ars imitatur naturam«: a consilium of Baldus on naturalization in Florence, *Viator*, 5(1974), 289–331.
- Kenneth PENNINGTON, *The Authority of the Prince in a Consilium of Baldus de Ubaldis* = Studia in honorem Eminentissimi Cardinalis Alfonsi M. Stickler, ed. Rosalio Iosepho CARD. CASTILLO LARA, Roma, Libreria Ateneo Salesiano, 1992 (Studia et Textus Historiae Iuris Canonici 7), 483–515.
- Vito PIERGIOVANNI, *Diritto e potere a Genova alla fine del Trecento: a proposito di tre 'Consigli' di Baldo degli Ubaldi* = La storia dei Genovesi, Atti di Convegno di studi sui ceti dirigenti nelle istituzioni della Repubblica di Genova, Genova 15–17 aprile 1986, Genova, 1987, 49–62.
- Jacques A. PLUSS, *Reading Case Law Historically, A Consilium of Baldus de Ubaldis on Widows and Dowries*, *American Journal of Legal History*, 30(1986), 241–265.
- Jacques A. PLUSS, *Baldus de Ubaldis of Perugia on dominium over Dotal property*, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 52(1984), 399–412.

Filozófiai műveltségéről

- Norbert HORN, *Philosophie in der Jurisprudenz der Kommentatoren: Baldus philosophus, Ius commune*, 1(1967) 104–149.
- Norbert HORN, *Aequitas in den Lehren des Baldus*, Köln–Graz, 1968 (Forschungen zur neueren Privatrechtsgeschichte 11).

A politikai, államelméleti életmű értékelése

- C.H. BEZEMER recenziója *J. Canning, The political thought of Baldus de Ubaldis* c. művéről, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 59(1991), 162–166.
- Joseph CANNING, *The political thought of Baldus de Ubaldis*, Cambridge, 1987 (Cambridge studies in medieval life and thought 4.6).
- Joseph CANNING, *The Corporation in the political thought of the Italian jurists of the thirteenth and fourteenth centuries*, *History of Political Thought*, 1(1980), 9–32.
- Joseph CANNING, *A fourteenth-century contribution to the theory of citizenship in the thought of Baldus de Ubaldis* = Authority and Power: Studies on Medieval Law and Government Presented to Walter Ullmann on his Seventieth Birthday, Cambridge, 1980, 197–212.
- Joseph CANNING, *Ideas of the state in thirteenth and fourteenth-century Commentators on the Roman law*, *Transactions of the Royal Historical Society*, 5th series, 33(1983), 1–27.
- C. CURCIO, *La politica di Baldo*, *Rivista internazionale di filosofia del diritto*, 17(1937), 113–139.
- Thomas IZBICKI, recenziója *J. Canning, The political thought of Baldus de Ubaldis* c. művéről, *The Journal of Ecclesiastical History*, 40(1989), 418–421.

- Thomas IZBICKI, *Between nature and culture: an opinion of Baldus of Perugia on Venetian citizenship as second nature*, *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 9(1979), 179–208.
- D. QUAGLIONI, *Un „Tractatus de Tyranno”: il commento di Baldo degli Ubaldi 1327?–1400 alla lex Decernimus, C. De sacrosanctis ecclesiis C.1.2.16*, *Il pensiero politico*, 13(1980), 64–77.
- J.A. WAHL, *Baldus de Ubaldis and the foundations of the nation-state*, *Manuscripta*, 21 (1977) 80–96.
- J.A. WAHL, *Baldus de Ubaldis' concept of state: A study in fourteenth-century legal theory*, Diss.University of St. Louis, 1968.

Tévesen neki tulajdonított munkákról

- Arrigo SOLMI, *Di un' opera attribuita a Baldo*, *Archivio giuridico* 67(1901), 401–434.
- Domenico MAFFEI, *Giuristi medievali e falsificazioni editoriali del primo cinquecento*, 1979, 27–34, 71–74.
- Domenico MAFFEI, *Giuristi medievali e falsificazioni editoriali del primo cinquecento: l'acopo de Belvisio in Provenza?* Frankfurt, 1979, (*Ius Commune Sonderheft: Texte und Monografien* 10), 26–33, 71–74 és Appendix IV: *Su alcuni nodi della biografia di Baldo degli Ubaldi*.
- Domenico MAFFEI, *Bartolomeo da Novara (+1408), autore della 'lectura Institutionum' attribuita a Baldo degli Ubaldi*, *Rivista di Storia del Diritto Italiani*, 63(1990), 5–22.

A magyar katonai igazságszolgáltatás a Mohács előtti Magyarországon

A magyar hadsereg büntetőjoga és igazságszolgáltatása a IX-X. században

A honfoglalás időszakára vonatkozóan kevés korabeli írásos emlék áll rendelkezésünkre, bár idegen, főként bizánci kútfők tartalmaznak némi adatot a magyarokra vonatkozóan. Ezek közül is kiemelkedő jelentőségű VI. Bölcs Leó császár (886–911) *A hadi taktikáról* című műve, valamint fia, Bíborbanszületett Konstantin császár (911–959) *De Administrando Imperio* című munkája. Azonban e források sem tekinthetők teljes mértékben hitelesnek.¹

A hazai források közül kiemelkedik Anonymus *Gesta Hungarorum*, Kézai Simon *Képes Krónikája*, a csíki székely krónika. Ezek azonban későbbi korban születtek. A korszakra vonatkozóan csak a nép ajkán élő regékből, legendákból szereztek tudomást, másrészt keletkezésük korának ideológiai alapján nyugodnak. Tehát e források sem fogadhatóak el fenntartások nélkül, mégis kiindulási alapul szolgálhatnak a kor igazságszolgáltatásának ábrázolására.

E korszakban nem találunk olyan írásos joganyagot, amely az egyes büntető cselekményeket meghatározná, illetve amely az egyes büntetések kiszabását szabályozná. A jog ekkor még csak a társadalomban jelentkező szokásként él,² és ez nincs másként a büntetőjog, a büntető eljárásjog terén sem.

Ekkor még nagy jelentőséget tulajdonítottak azoknak a cselekményeknek, amelyeket az ősmagyar társadalom kisebb vagy nagyobb egységei, a család, a nemzetség, a törzs illetve a törzsszövetség ellen követtek el. Az elkövetőkre a legsúlyosabb büntetést mérték:³

„e nép bűnöseit főnökeik kegyetlen és súlyos büntetésekkel lakoltatják.”

A törzsszövetség célja nem volt más, mint a hét törzs katonai erejének, hadainak egyesítése. Ennek révén létrejött a magyar nép hadserege. Ebből következően a törzsszövetséget létrehozó szerződések illetve a vérszerződések elsősorban katonai rendelkezésekre vonatkoznak. Ezt Anonymus *Gesta Hungarorum* is alátámasztani látszik, bár hitelességét fenntartásokkal kell fogadnunk. Az Anonymus által

¹ GYÓRFFY László, *A katonai büntetőjog bölcselete és alkotmányozó története*, 104.

² STIPTA István, *A magyar bírósági rendszer története*, Debrecen, 1997, 15

³ VI. BÖLCS Leó, *A hadi taktikáról*.

meghatározott vérszerződés szövegében az ősi katonai büntetőjog szabályait találjuk:

„Az eskü negyedik szakasza így hangzott: Hogyha valaki utódaik közül hűtlen lenne a vezér személyéhez, vagy egyenletlenséget szítana a vezér és rokonai között, a bűnösnek vére omoljon, amint az ő vériük omlott az esküben, melyet Álmos vezérnek tettek. Az eskü ötödik szakasza így hangzott: Hogyha valaki Álmos vezér és a többi fejedelmi személyek utódai közül az esküvel kötött megállapodásokat meg akarná szegni, örök átok sújtsa.”⁴

A korai magyar katonai igazságszolgáltatás

A fent idézett szerződés negyedik szakasza a hűtlenség első meghatározását adja meg számunkra. A hűtlenség fogalmába azon cselekmények tartoztak, amelyek a fejedelem személye, illetve amelyek a fejedelem és rokonai, a törzsfők közti harmónia megbontására irányulnak. E cselekmények büntetőjogi következménye a halál, azonban végrehajtásának módjáról Anonymus nem ír.

A vérszerződés ötödik szakasza az egész szerződésre vonatkozóan határozza meg a megsértésének szankcióját. Itt egy új büntetési nemet határoz meg Anonymus, ez pedig a kiátkozás.

Ezután ki kell térni arra, hogy a katonai igazságszolgáltatást kik és hogyan gyakorolták. Itt ugyancsak a korabeli bizánci kútfőkre kell hagyatkoznunk.

Bölcs Leó császár A hadi taktikáról című munkájában azt írja, hogy:

„a vezetők kemény és keserves büntetést állnak ki az előljárók részéről.”⁵

Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a magyar társadalom legkisebb egységének, a családnak a vezetője, a családfő is rendelkezett bizonyos fokú büntetőbírói hatalommal. Ennek terjedelme feltehetően a családi keretet nem léphette túl. Valószínűsíthetően ez a bírói jogkör hatványozottabb mértékben érvényesült a háborúk, hadjáratok idején.

A nemzetségfők ugyancsak rendelkeztek bizonyos fokú bíraskodás és fenyítési jogosultsággal.

A vérszerződés előtt a törzs volt a legnagyobb politikai és társadalmi egység. A vérszerződés megkötésével azonban a törzsek nem veszítették el teljesen önállóságukat, ezután is fenn kellett maradnia a törzsfők tekintélyének, amelynek katonai erő, fegyveres kíséret, valamint bíraskodás útján szereztek érvényt.

A néppé egyesülés után a fejedelemnek kellett a legfőbb bírának is lenni, hiszen ebben a korban a hadvezérséggel járó jogosultságok és a legfőbb bírói rész

⁴ ANONYMUS, *Gesta Hungarorum*, 6., 83., Paizs Dezső fordítása.

⁵ CZIÁKY Ferenc, *A magyar katonai büntető és fegyelmi jog ezeréves története*, Budapest, 1924, 14.

minden társadalomban egy kézben egyesült.⁶ Azonban, hogy a kettős fejedelemség intézményeit átvevő magyar népnek a gyula vagy a kende volt-e a legfőbb bírója, nem tudni. A Konstantin által említett gyula és harka a bírói tisztelet látja el, és választás útján töltik be e tisztségeket. Azonban az is lehetséges, hogy a legfőbb bíró a kende volt, és a gyula, valamint a harka a fejedelem bíraskodási hatalmának volt a megszemélyesítője.

904 után már nem jelent problémát annak meghatározása, hogy ki lehetett a legfőbb bíró. A kettős fejedelemség megszűnésével már csak egy személy állt a törzsszövetség élén. Így kétségtelenül ő töltötte be a legfőbb bíró tiszteletét is.

E korban különleges katonai bírói szervezetről és eljárásról nincsenek adataink. Ere minden valószínűleg nem is volt szükség, hiszen a magyar nép valamennyi tagja szerepet vállalt a katonáskodásban serdült korától haláláig. Ebből az a következtetés is levonható, hogy akik békeidőben bíraskodtak és a fenyegetési jogot gyakorolták, ugyanazok ítélezhettek a hadra kelt seregeknél is.

A magyar hadak fegyelmét feltehetően e tisztségek igazságszolgáltatása révén lehetett fenntartani a kereszténység felvételét megelőző korban.

A katonai igazságszolgáltatás szervezet az Árpád-házi királyok uralkodásának időszakában

Nincsenek adataink arra nézve, hogy ebben a korban külön katonai büntetőeljárás, illetve külön katonai bírói szervezet lett volna, pedig a vármegyei haderő állandó katonaságnak tekinthető..

A legfőbb bíró ebben a korban a király volt: a királyi felségjogok az igazságszolgáltatás területén is érvényesültek. Ebben a korban a törvényhozás, a végrehajtás és az igazságszolgáltatás elkülönüléséről még nem beszélhetünk, hiszen ez csak a XVIII. század vívmánya.

Ezen időszakban a köztudatban élt az a felfogás, amely a törzsszövetség kora óta alapelveként érvényesült, hogy a szabad magyar harcos felett csak a király ítélezhet. A királyi vármegyerendszer felbomlása után a király ítélezett a *milesek*-ből kinövő nemesek felett. A nemes és a *miles* (katona) szavak azonos jogi tartalommal bírtak, így a király ítélezése egyfajta katonai igazságszolgáltatást is magában foglalt. Ebben az időben a királyt a hadsereg felett megillető hadúri jog és a bírói felsőbbbségi jog egy kézben egyesült. A király a nemes felett a *curiában* és az időszakonként szokásos törvénynapokon ítélezett. A király ítélezését a királyi tanács segítette, melyben a püspöki kar és az ispánok foglaltak helyet. E szervezet nemcsak az igazságszolgáltatásban, hanem a kormányzás egész területén segítette a királyt. Az uralkodónak minden döntésében illett kikérnie legfőbb támaszainak

⁶ STIPTA, *i. m.*, 15.

véleményét. A királyt a koronázás folytán bizonyos előjogok illették meg, azonban az ebből származó hatalom később sem volt abszolút.

Az Aranybulla 8. cikke kimondta, hogy a nemesek fej- és vagyonvesztésre irányuló pereit a király személyes bírósága elé tartoznak. Mivel a hűtlenség és a honvédelmi kötelezettség megsértése fej- és jószágvesztést vont maga után, így itt már a korai katonai büntetőjog kialakulásának csírája figyelhető meg.

Mivel a király utazó életmódot folytatott, a királyi ítékezés sem volt helyhez kötve. Könyves Kálmán (1096-1116) Dekrétoimának Első Könyvében a 37. fejezet *A megyén való királyi törvényszolgáltatásról* szól:

„Akármely ispán megyéjébe ránduljon a király, ottan két megyei bíró kísérje, és ezek igazítsák el emberséges módon a nép között való egyenetlenségeket...”

Később a király megnövekedett elfoglaltsága folytán bírói kötelezettségének nem tudott eleget tenni. Ezért létrejöttek olyan főtisztségek, amelyek a bírói funkció gyakorlásában a királyt személyesítették, illetve helyettesítették. Ilyenek voltak: a nádorispán (*comes palatinus*), később röviden a nádor (*palatinus*), az országbíró (*iudex curiae regiae*), a tárnokmester (*magister tavernicorum*) és a királyi személynök (*personalis*). E tisztségek viselői bírói fórumukat a királyi kúriában tartották.⁷

A leghamarabb a nádori tisztség alakult ki. A nádor már kezdettől fogva a királyi tanács vezető személyisége volt az esztergomi érsek mellett. A nádor a királyi jelenét bíróságnak (*praesentia regia*) volt vezetője. Mindazon ügyekben ítélezhetett, amelyekben korábban a király ült törvényt. Azonban egyes ügyek eldöntését a király későbbiekben is saját kezében akarta tartani. A hatalmaskodás, a hűtlenség és a királyi főhatalmat érintő ügyekben továbbra is a király járt el személyesen, tanácsával együtt.⁸

A nádor jogkörének szabályozása az 1222. évi világi aranybulla 8. cikkében található meg:

„A nádorispán minden ember dolgában, ki országunkbeli, különbség nélkül ítéljen.

1.§ De nemesek perét, ha fejük vesztébe vagy birtokuk veszedelmébe jár, a király hire nélkül el ne végezhesse.

2.§ Helyettes bírakat pedig ne tartson, hanem ha egyet a maga udvarában.”

Az országbíró a XIII. század folyamán lett a királyi jelenlet bíróságának (*praesentia regia*) vezetője, átvéve a bíraskodás jogát a nádortól. Az aranybulla 9. cikke a következőképp szabályozta az országbíró jogkörét:

⁷ HAJNIK Imre, *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád és vegeyházi királyok alatt*, Budapest, 1899, pasim.

⁸ Vö.: FRANKL Vilmos, *A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti kifejlődése*, Buda-Pest, 1863.

„Országunk bírja, míg a curián leend, mindeneket ítélhessen és a curián indult pert akárhol elvégezhesse.

1.§ De mikor az ő jószágában lakik, akkor poroslót ne bocsásson és a peres feleket meg ne idézhesse.”

A király feladatainak növekedése nemcsak a fent említett tisztségek kialakulásához vezetett, hanem az igazságszolgáltatás decentralizációját is megvalósította azzal, hogy bíráskodási jogkörrel ruházta fel az ispánokat is. Mivel ők voltak a királyi haderő vármegyei parancsnokai, így joggal feltételezhetjük, hogy a várjobbágyok, a várkatonaság bűnügyeiben is ők bíráskodtak, valamint iurisdictiojuk kiterjedt a várnépre is. Az ispán ítélete ellen a királyhoz lehetett fellebbezni.⁹

Már Szent István is büntette azt, ha valaki nyilvánvalóan alaptalanul vette igénybe ezt a jogorvoslatot:

„Ha ki a vitézek közül megvetvén az ítéletet, a mit ő ispánja ítelt, feljebb a királyhoz viszi ügyét, hogy az ispán hamis bírónak láttassék: tíz arany pénzzel legyen adózója az ő ispánjának”¹⁰

Az is előfordulhatott, hogy a vitás ügy több ispán, illetve az ispán és alárendeltjei között támadt. Ennek szabályozása Könyves Kálmán nevéhez fűződik, amely az ispánok torzsalkodásának megelőzésére irányult:

„Ha ispán ispánnal vagy a maga népével czivódik, tehát a zsinat bölcsessége vagy a szomszéd ispán ítéljen közöttük.”¹¹

Ilyenkor a jogvita eldöntésénél az egyház is szerepet kapott.

A XIII. századra az ispán jogköre szűkült, hatalma csökkent, ebben a királyi vármegyrendszer felbomlásának is szerepe volt. A királyi serviensek, a későbbi nemesek, az Aranybulla rendelkezései folytán kikerültek az ispán jogszolgáltatása alól. Az 5. cikkely ugyanis az ispánok igazságszolgáltatási hatáskörét helyezte új alapokra:

„A megyés ispán a nemesek jószágán ítéletet ne tegyen, hanem pénzt vagy tizedet illét a dolog.

1.§ A megyei várispánok egyáltalában senkit ne ítéljenek, hanem csak a magok vára népét.

2.§ A lopókat és latrokat ítéljék meg a király falus-alispánjai, de ugyanazon megye ispánja széke előtt.”

A XIII. század végére a királyi vármegyrendszerből kinövő vármegye a nemesség autonóm öngazgatásává vált, jöllehet az ispánt továbbra is a király nevezte

⁹ Részletesen: VÁCZY Péter, *A magyar igazságszolgáltatás szervezete a XI-XII. században*, Miskolc, 1930.

¹⁰ *Szent István Király Dekrétomainak Második Könyve*, 43. fejezet, in: *Corpus Iuris Hungarici I. kötet (1000-1526)*

¹¹ *Kálmán Király Dekrétomainak Első Könyve*, 13. fejezet: az ispánok törvénytévő hatalmáról a zsinaton. in: *Corpus Iuris Hungarici I. kötet (1000-1526)*

ki.¹² A nemesek a vármegye feletti irányítással az igazságszolgáltatás terén is jogokat nyertek. A megyei ispánok bíraskodásáról szóló 1291. évi V. tc. ezt a jogot biztosította a vármegyei nemességnek, amely az ispán jogkörének további szűküléséhez vezetett:

„Úgyszintén a megyei ispánok vagy alispánok jelenléte elé senkit se lehessen a káptalanok vagy konventek tanúbizonysága nélkül idézni, s a (megyei) ispán ne merészljen ítéletet hozni vagy bíraskodni a négy választott nemes nélkül.”

Ezzel a törvénycikk a vármegyei nemesi bíraskodás jogi szabályozását adta meg.

A törvénycikk még említést tesz az alispánról is. Az alispán az ispán familiárisai közül került ki. Ennek a tisztségnek az életre hívását az indokolta, hogy az ispánok már nem csak egy megye vezetői voltak, hatalmuk más – gyakran távoli – megyékre is kiterjedt. Másrészt az ispánok a királyi tanácsban való részvételük következtében nem tartózkodtak a vármegyében. Az ítélezés, illetve az igazgatás folytonosságának fenntartása indokolta e tisztség létrehozását.

A XIII. századra a főurak magánhadserégének kialakulása is változást hozott az ítélezésben. A főurakat ettől kezdve báróknak nevezték, amely nem azonos a XVI-XVII. században kialakult örökletes főnemesi címmel. A bárók fiai kezdték úgy érezni, hogy velük született joguk, hogy örököljék apáik helyét a királyi tanácsban és részüket a hatalomban. A nemességen belül kialakulóban volt tehát egy vékony főnemesi réteg.

Hatalmuk fenntartása érdekében erős kíséretet hoztak létre. A modern történetírás ezt, a kíséretnek egy sajátos, késő középkori formáját familiaritásnak nevezte el. A nemes familiáris szabad akaratából szegődött olyan úrnak szolgálatába, aki társadalmilag magasan felette állt. Tagja lett az úr háztartásának, és többnyire egy asztalnál étkezett vele. Teljes ellátást és egyéb kialakított juttatást kapott urától, amelynek fejében hűséggel tartozott neki, és állandó szolgálatára volt kötelezve. Békeidőben részt vett az úr állandó kíséretében, háborúban oldalán, zászlaja alatt küzdött. Részt vállalt ura birtokainak igazgatásában, behajtotta jövedelmeit. Azonban mivel a familiárisok jogállása teljesen azonos volt a személyükben szabad nemesekével, így tetteikért sem uruk törvényszéke, hanem a királyi bíróság előtt tartoztak felelni. Éppen ebből kifolyólag az úr törvényszékén helyettesként eljárhatott, ítélezhetett a báró hatalma alatt álló népek fölött.

A hazánkban letelepedett Ispotályos és Templomos, majd a Német Lovagrend a Szentszék alárendeltségében tevékenykedett. Élükön a Szentszéktől függő nagymesterek álltak. A nagymester irányította mind békében – bár erre náluk ritkán került sor –, mind háborúban a lovagrendet. Ezen jogosultság magában foglalta, foglalhatta a rend tagjai feletti ítélezést is. Végső fokon a pápának állt jogában

¹² KRISTÓ Gyula, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Budapest, 1988, és Uő, *A tizenegyedik század története*, Budapest, 1999, 65-66.

bíraskodni felettük. Európa királyainak a lovagrendek feletti ítélkezése korlátozott volt, bár ez ellen több uralkodó is harcba szállt.

A szabad királyi városok a király részére kötelezően kiállított nehézfegyverzetű katonákon túl saját védelmükre is állítottak őrséget. A városfalak között élő polgárság kivívta azt a jogot, hogy különös fajta szabad embernek tekintsék, akire sem a parasztság feudális kötöttségei, sem a nemesség hűbéri szokásai nem vonatkoztak. A városoknak az a foka, amelyet politikai jogok szerzésében elértek, igen különböző volt, de mindegyikük bizonyos fokú bíraskodási és közigazgatási autonómiára tett szert a XIII. században Európa szerte, így Magyarországon is. Sajátos jogi szigeteket alkottak, amelyeken belül a környezet törvényei nem érvényesültek. A városok vezető testülete a polgármesterből és a mellé választott tanácsosokból állt, határoztak a város törvényeiről és sorsáról.¹³

Magyarországon a városoknak önálló bírói szervezete volt, melynek élén a főbíró (*iudex supremus*) állt. Eltérő volt hatáskörük, szervezetük, eljárási rendjük. Fellebbezési fórumuk a tárnokmester (*iudex Tavernicorum*). A tárnokmester csak 1378-tól kapott külön szervezetet a királyi kúrián belül. A városok által kiállított őrség felett ítélkezést ezen bírósági szervezetek gyakorolták.¹⁴

A katonai segédnépek közül a tatárjárás előtt a székelyeknek volt a legnagyobb jelentőségük. Egy részük a nyugati határvédelemben teljesített szolgálatot Pozsony, Mosón és Sopron vármegye területén. A nagyobb részük viszont a Körösök és a Berettyó völgyét szállta meg, és majd csak a XII. században telepedtek meg a mai lakóhelyükön, a Kelet-Kárpátok előterében. Náluk a vagyoni differenciálódás csak később indult meg, így igazságszolgáltatásul az Árpádok alatti, ősi magyar törzsszövetségi igazságszolgáltatáshoz hasonlíthatott.

A tatárjárás után az ország védelmében még egy katonai segédnép, a kun játszott nagy szerepet. Társadalmuk a XIII. század folyamán a magyar törzsi társadalomhoz állt közel. A kunok nemzetségei élén a bej vagy *bij* állt.¹⁵ A nemzetségfők vezették nemzetségük tagjait a harcban, ebből következően jogszolgáltatási hatalmuk is volt, amelynek terjedelmét nem ismerjük. A kunok fellebbezési fóruma – mivel a király vezérlete alatt állottak – az uralkodó volt, azonban hamarosan a nádor bíraskodása alá kerültek.

Az Árpádok büntető eljárásában a szóbeliség a közvetlenség és a tárgyalási elv érvényesülése figyelhető meg.¹⁶ A felek az ítélkező fórum előtt megjelenve, szóban adták elő panaszukat és terjesztették elő bizonyítékaikat. A kor bizonyítási eszközei között a tanú, az eskü, az istenítéletek és az okiratok szerepeltek. A büntető ügyekben ezek közül az istenítéletnek volt a legnagyobb a szerepe, legerjedtebb fajtája a tűz- és vízpróba, valamint a bajvívás volt.

¹³ STIPTA, *i. m.*, 39.

¹⁴ Erről részletesen: SZENTPÉTERY Imre, *A tárnoki ítélőszék kialakulása*, Századok, 1934.

¹⁵ *Magyarország Hadtörténete* I. kötet, 48.

¹⁶ CZIÁKY, *i. m.*, 18.

Az Árpád-házi királyaink idejében az általános büntetőjogban kétféle büntetési rendszer fejlődött ki. Az egyik rendszer alapját az a nézet képezte, hogy a kisebb társadalmi veszélyességű bűncselekmények megtorlását átengedték a sértett magánbosszújának, vagy pedig ez alól a bűnös bizonyos váltság megfizetése esetén mentesülhetett. Ez a felfogás a bűncselekmények üldözését a sértett magánügyének tekintette. A másik elv azon bűncselekményeknél érvényesült, amelyek a közrendet és a közbékét érintették. Ezek a bűncselekmények „közbüntettként” foghatók fel. Ebben az esetben a bűnöst az államhatalom által üldözték. A katonai bűncselekmények is ebbe a körbe tartoztak. Hadbahívásra meg nem jelenés, ütközetből megszökés, gyávaság, vezér elleni engedetlenség, hűtlenség és hatalmaskodás mind-mind közbüntett volt, amelyet fej- és vagyonvesztéssel toroltak meg.¹⁷ Emellett azonban nemcsak az elkövetőt büntették, hanem annak családját is kiközösítették a nemzetségből. Hosszú évszázadoknak kellett eltelnie ahhoz, hogy a büntetési rendszer odáig enyhüljön, hogy a büntetés csak a terheltet sújtsa.

Az Árpádok igazságszolgáltatása tehát igen tarka képet mutatott. Ebben a korban még nem jogvégzett személyek töltötték be a bírói tisztségeket, hanem olyanok, akik igen gyakran még írni, olvasni sem tudtak.

A magyar katonai igazságszolgáltatás szervezete

I. Mátyás uralkodása idején

Mivel Mátyás uralkodásáig a magyar hadsereg nem volt állandó jellegű, elkülönült katonai igazságszolgáltatási rendszer sem létezett. A katonák által elkövetett bűncselekménynek is a rendes állami bírói szervek útján lett megítélve. A rendes bírói szervezet a XV. századra már teljes hierarchikus tagozódást mutatott.

A hierarchia legeljén az úriszék állt. Ez a szervezet ítélkezett a földesurak birtokain községeiben élő jobbágyok felett, valamint a jobbágy módjára élő szabadok felett. Az úriszék rendszerint a földesúrból, a szolgabíróból és egy esküdtből állott. Ezt a bírói fórumot Nagy Lajos 1351. évi dekrétuma, valamint az 1405. évi I. dekrétum 5. cikkelye és az 1406. évi dekrétum 10. cikkelye szabályozza.¹⁸

A földesurak egy része még a pallosjogot (*ius gladii*) is megkapta királyi kiváltsággként. A nemesek úriszékeiken minden jobbágy felett ítélkezettek és ennek keretében akár halálos ítéletet is hozhattak. Ez pedig arra enged következtetni, hogy a *ius gladii*-val rendelkező nemesurak a hadjáratok során az általuk vezetett bandériumnak tagjai, illetve később – a telekkatonaság korában – az úriszék szabályai alapján intézkedtek.

¹⁷ Uo., 19.

¹⁸ STIPTA, i. m., 45-47.

Mátyás igazságszolgáltatási reformja következtében vált állandóvá a magyar bírósági szervezet második foka, a vármegyei törvényszék. Az 1464. évi XXI. tc. szól arról, hogy a

„törvényszéket a régi szokás szerint minden vármegyében kell tartani”.

Továbbá, hogy

„az országunk minden vármegyéjében tartsanak köztörvényszéket, a különben is, tudniillik régi időtől fogva bevett szokás szerint.”

Hatáskörük a vármegye határán nem terjedt túl, személyi hatáskörét tekintve pedig a vármegyében lakó összes nemes ügye e bírói fórum elé tartozott. Csak az „örökös és szabad grófok” nyertek privilégiumot a királytól, hogy ügyükben az uralkodó döntsön. Ezen törvényszék elnökei a várispán jogutódjai, a főispánok voltak. Tagjai között megtaláljuk az alispánt, a szolgabírákat és a vármegye közgyűlése által választott esküdteket (*homo regius*) is.¹⁹

Mivel a vármegyék a katonáskodás területén is fontos szerepet töltek be – hiszen a nemesi felkelés a Szent Istváni jogintézményre épült – a vármegyei haderő katonái által elkövetett bűncselekmények felett, mint katonai ítélszék, a vármegyei törvényszékek ítéleztek. Azonban a fontosabb bűncselekmények esetében a tényállás tisztázása érdekében folytatott vizsgálatok eredményét a királlyal közölni kellett. Ezért az 1486. évi I. törvénycikk – amely egyebek mellett a nádori törvényszéket is eltörölte – így rendelkezik:

„1.§ Mindamellett azonban, nehogy úgy tűnjék fel, mintha ezáltal a gonosztevőknek a büntettek elkövetésére szabadságot adtunk és engedték volna, elrendeltük, hogy ha valamely vármegye valamikor észre venné, hogy a latrok, tolvajok, gyilkosok, gyújtogatók, hamisítók és más e féle gonosztevők háborgatják és látná hogy az ilyen gonosztevők ott elszaporodnak: a királyi felség az illető vármegye kérésére köteles beleegyezni és azt felhatalmazni arra, hogy őket az ispánnal kinyomozhassa és kiirthassa.”

Emellett a városoknak is megmaradt a még XIII. század második felétől eredő királyi privilégiuma az igazságszolgáltatás tekintetében. A városi autonóm bíróságokat is a katonai igazságszolgáltatás szervei közé sorolhatjuk, hiszen ebben a korban a várfallal körülvett városok erős őrséggel rendelkeztek. Az őrség tagjainak bűncselekményeit ezek a fórumok bírálták el. Szervezetük igen eltérő volt, függött a királyi privilégiumtól illetve az anyavárostól is, amelyekről a privilégiumok tartalma eredt.

E törvényszékektől panasz esetén a királyi udvarban működő bíróságokhoz vezetett az igazságszolgáltatás útja. Ezek álltak a középkori Magyar Királyság bírósági szervezetének élén. Ezeket működésük rendje alapján oktavális törvényszékeknek is nevezték.²⁰

¹⁹ CZIÁKY, *i. m.*, 25.

²⁰ *Uo.*, 25.

Ezen fórumok üléseit bizonyos ünnepnapokat követő időszakban tartották. Ezen a király vagy nevében helyettesei: a nádor, az országbíró, személynök, vagy a tárnokmester gyakorolta az igazságszolgáltatás feladatát. Ezek voltak a középkori Magyarország legfőbb méltóságai. A királyi kúriákban tartott törvénykezéseken hivataluknál fogva az alnádor, alországbíró, erdélyi vajda, horvát bán is jelen volt.

A nádor továbbra is a király általános helyetteseként ítélkezhetett minden ügyben. Ezt az 1405. évi V. tc. is szabályozta:

„Azután, valamint országunknak régi szokás szerint, melyet eddigelé megdicsőült királyi elődeink és mi is megtartottunk a nádor, a megyei ispánok és más, bárói tisztséget vagy méltóságot viselők a gyűlésekben és köztörvényszékek bármely tolvajt, rablót, valamint egyéb ott levelesített és kiszolgáltattott gonosztevőket elítélni, elmarasztalni, megbüntetni és levelesíteni szoktak”

A nádor ítélkezési jogáról a legátfogóbb képet a Mátyás által végrehajtott igazságszolgáltatási reform kapcsán született 1485-ös törvénycikkek adják meg. Az ún. nádori cikkek IX. cikkelye szerint a nádor volt – a király után – az ország legfőbb bírója:

„Kilenczedszer: a nádor az ő tiszténél fogva köteles bármely országglakót a panaszlok kérésére akár birtokjogok, akár hatalmaskodások tárgyában törvénybe idézni.

1.§ És e részben akkora hatalma joghatósága és méltósága van, a melynél nagyobb, de még csak ahhoz hasonló is, a királyi méltóság kivételével, egyáltalán semmi igazságszolgáltatónak sincsen.

2.§ Az ország más bírái ugyanis régi szabálynál és megállapodásnál fogva csakis hatalmaskodások és nem birtokjogok dolgában rendelhetnek el intézkedéseket vagy perbehívásokat és hozhatnak ítéleteket.

3.§ Azután meg, azoknak kiket a nádor előtt marasztalnak törvény útján bírságokban vagy más törvénykezési terhekben, az ilyen terheket a királyi felség nem annyira a maga rendes, mint inkább korlátlan hatalmánál és méltóságánál fogva engedheti el, mindazon által ezt nem kell megtennie, mert a nádor ezekről a bírságokról mindenkor saját akarata szerint rendelkezhetik.

4. § Ellenben másoknak, kiket a többi bírák előtt marasztalnak el, a királyi felség e terheket rendes hatalmánál fogva mindenkor szabadon és egyenesen elengedheti.”

Mint az idézett jogszabályhelyből (3. §) kitűnik, a nádor ítélkezési jogához kegyelmezési jog is igen széleskörűen kapcsolódott. Felette csak a király állt, az ország második embere volt.

A királyi hadnak továbbra is fontos részét képezték a kunok. A kunok legfőbb bírójává tette a nádort a korabeli jogalkotás. Ezt az 1485. évi XI. tc. is szabályozta:

„Tizenegyedszer: a nádor tiszténél fogva, egész Kunország felett bíraskodik és a kunoknak örökös ispánja s bírója.

1.§ A kiktől eme tisztségéért és fáradságáért évenként három ezer aranyat kell kapnia, a mint ez Lajos és más királyi elődök leveleiből nyilván kitűnik.”

Emellett a nádor a Magyar Korona fennhatósága alá tartozó Dalmácia legfőbb bírása is volt. Erről szintén a nádori cikkek rendelkeznek:

„Tizenkettedszer: egész Dalmáciának a nádor bírói hatalma alatt kell lennie és jövedelmül ott bizonyos szigetei vannak.”

Tehát a fent idézett törvénycikkekből is kitűnik, hogy a nádornak az igazságszolgáltatás terén igen nagy hatásköre volt. Azonban 1486-ban, a *Decretum maius* körében született egy törvénycikk, amely a nádor hatáskörét némileg, legalábbis a vidéki igazságszolgáltatás körében, korlátozta, s ezzel a nádort visszaterelte a központi bíróságok körébe:

„Mindenekelőtt végeztük és határoztuk hogy a köz- vagy nádori törvényszék eltörrendő, s jövőre soha semmi időben nem szabad azt megtartani.”²¹

A városok fellebbviteli fóruma továbbra is a tárnokmester volt. A tárnokmester 1378-tól külön szervezetet kapott a királyi kúrián belül, ezt tárnokszéknek, *sedes tavernicalis*-nak nevezték.²² Munkájában a városok polgárai is részt vettek. Az ítéltetés a későbbiekben már a városok külön jogrendszere alapján történt. Mátyás igazságszolgáltatási reformja következtében további jogszolgáltató fórum állt a városok felett, ez a személynöki szék volt.

Ebben a korban is töretlenül élt az az ősi szokásjogi alapelv, hogy az ország legfőbb bírása a király. Az örökös grófok felett törvényt csak a király ülhetett. Azonban a király sem ítélezhetett egyedül, bizonyos bűncselekmények elkövetőit csak tanácsban büntethette meg:

„1.§ A kik a nemesek várait, házait vagy lakásait, melyekben ezek személyesen laknak, megtámadják, ha e házakban valakit sebzés nélkül megvernek, megölnék vagy vagyonától megfosztanak.

2.§ Továbbá a kik leveleket vagy okiratokat erőszakosan elvisznek.

3.§ továbbá a gyujtogatók és olyan idegen embereknek a behozói, a kik itt fosztogatnak, a király méltósága és törvényes vagy közoltalmat biztosító levél ellen támadnak, a melyet közönségesen szabad menedéknek vagy Glééth-nek nevezünk.

4.§ Továbbá a nemesek gyilkosai és a kik a nemeseket elfogják s az elfogottakat letartóztatják, ugyszintén a kik a nemeseket megsebesítik, különösen az olyanokat, a kik országgyűlésre, nyolczados törvényszékre vagy a vármegyeszékre mennek vagy ott vannak.

5.§ Továbbá akik az egyházba való betöréssel, valakinek egész faluját feldulják.

6.§ Továbbá a kik szüzeket erőszakosan megszeplősítenek vagy tisztességes asszonyokat elcsábítanak.

²¹ 1486: I. tc.

²² ENGEL Pál, *Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig*, 2. kiadás, Budapest, 1990, 328.

7.§ Ezek megannyian a király személyes jelenléte elébe idézhetők perbe, hosszabb vagy rövidebb határidőre, a helyeknek távolságához képest, a honnan a perbehívásnak történnie kell ...

10.§ És, mivel az az ítélet szilárdabb melyet többek véleménye támogat, az ilyen ügyek elítélésében részt kell venniök azoknak a főpapoknak és báróknak, a kik ép akkor a király úr kuriájában jelen vannak.²³

Az 1464:III. tc. kimondta, hogy a hűtlenség vétkében, a főpapok és bárók tanácsa nélkül, senkit se kell elmarasztalni:

„Ezenkívül, hogy mi, az ország főpapjainak és báróinak tanácsa nélkül, az országglakosok közül senkit se marasztalhassunk el hűtlenség vétkében vagy bűnében.”

Mátyás korából származó jogforrásaink említést tesznek egy sajátos bírói fórumról, a vitézi ítélőszékről (*curia militaris*). Ez azonban még nem tekinthető tisztán katonai bíróságnak, hanem mintegy őst képezte a Magyar Királyi Honvédség keretében 1873-ban felállított tiszti becsületbíróságoknak. Ezt a fórumot a korban még élő lovagi felfogás hívta életre, annak szokásjogi alapjain nőtt ki. Az 1486. évi XVIII. törvénycikk 3. és 6.§-aiban találunk róla először jogforrásainkban említést. E bírói fórum szabályozását a II. Ulászló király (1490-1516) korában született 1492. évi XXXVII. törvénycikk is tartalmazta. E jogforrásokból viszont már az tűnik ki, hogy az említett bírói szerv már korábban is létezett, és ekkorra már ki-forrottak tekinthető.

E bíróságoknak állandó szervezete nem volt, hanem konkrét esetek elbírálása céljából, ad hoc ültek össze. Székhelyük a királyi udvarban volt. A vitézi ítélőszéket a király, kivételesen helyettese, az országbíró, mint *comes curiae*, akadályoztatása esetében a király által kijelölt főúr tartotta. Hiába, hogy a király nem járt el személyesen, az idézés mindig a király elé szólt, és az ítéletet nevében hozták. Joghatósága kezdetben csak az udvarban szolgálatot teljesítő vitézekre és lovagokra terjedt ki. Később már minden nemes kérvényezhette, hogy ügyét e különleges bíróság ítélje meg. Ezzel fokozatosan általános bírói szervvé vált.

Hatásköre a következő esetekre terjedt ki:

1. olyan ígéretekből származó követelésekre, amelyeket hit, becsület és emberség lekötésével tettek meg, valamint az adott szó ellenére vagy menlevéllel vállalt ígéret megszegésével elkövetett fosztogatásokra,

2. a szóbeli vagy írásbeli becsületsértésekre,

3. a tanúk nélküli kölcsön, tanúk nélküli rablás, továbbá valamely titkos közlésekre alapított igényekre.²⁴

De mivel ez a bíróság nem volt kizárólagos hatáskörrel felruházva, így a sértettek szabadon választhattak, hogy ezen, vagy esetleg másik rendes fórum előtt érvenyesítik jogaikat.

²³ 1462:I. tc.

²⁴ CZIÁKY, i. m., 28.

A tárgyalás a szóbeliség elve alapján zajlott. A sértett előszóval adta elő igényét. Amennyiben a másik fél a tárgyaláson nem jelent meg, úgy távollétében ún. makacssági ítéletet hoztak. Azonban a távolmaradt fél késedelmét igazolással kimenthette, de ezzel párhuzamosan bizonyítania kellett, hogy az idézésre életének nyilvánvaló halálos veszedelme miatt nem jelent meg, illetve hogy az idézésről őt hozzátartozói önhibáján kívül nem értesítették.

Ha az alperes a tárgyaláson megjelent, a felperes keresetéről nyilatkozott, úgy az ügyet már más bírói fórum elé nem lehetett áttenni, és a kereset visszavonásának sem volt helye.

A bizonyítási teher azt a felet terhelte, aki állított valamit. A bizonyítási eszközök között fontos szerepet töltött be a bajvívás, amelyet Mátyás 1486. évi XVIII. cikkelyével a rendes bíróságok eljárása tekintetében kizárt:

„6.§ A mely esetekben az ilyen párbajt meg lehet ugyan ítélni, de nem a törvénszéken, hanem a királyi felség katonai curiájában; mert köztudomású dolog, hogy (a mint említettük) az ilyen fajta ítélet erre és nem a törvénszékre tartozik.”

Emellett a bizonyítás módja tele volt formalizmussal, amennyiben a felperes igényének előadásában úrnak szólította az alperest, úgy a bíró köteles volt őt minden további eljárás nélkül pervesztesnek nyilvánítani. Pervesztességgel sújtották azt is, aki állításai közül akár csak egyet is nem tudott bizonyítani. A bajvívást csak a bíró rendelhette el. Ha valamelyik fél a bíró rendelkezésének bevárása nélkül hívta ki párbajra a másikat, nyomban pervesztessé vált.

Az ítélet súlyos volt a pervesztes félre: nemcsak a per tárgyává tett követelést ítélték oda a másik félnek, hanem az egyéni becsületét is örök időkre elvesztette. Ez pedig nemcsak a jószágaitól való megfosztását vonta maga után, hanem társadalmi jogait is elvesztette. Panasszal többé senki elé nem léphetett, ellene viszont vádlóként mindenki felszólalhatott. Élete végéig rongyos ruhában, fedetlen fővel, kenderkötéllel a nyakában és mezítláb kellett járnia.

A korabeli jogforrások egyetlen kivételt engedtek. Ha a pert szóbeli vagy írásbeli becsületsértés miatt indították és az alperes a felperes keresetének előterjesztése után nyomban kijelentette, hogy a felperest becsüli és őt meg nem sértette. Ilyenkor a bíró a pert megszüntette.

Az ítélet már csak azért is súlyos volt, mert az ellen a jogorvoslat lehetőségét is kizárták.

Hogy e különbíróság meddig maradhatott fenn, arról nincsenek adataink. Azonban az már biztos, hogy az 1723-as bírósági szervezeti reform során a becsülettel kapcsolatos ügyek a rendes bíróságok hatáskörébe kerültek.

Az, hogy 1301-től 1526-ig terjedő időszakban a bírácoknak milyen társadalmi presztízszük volt, a korabeli jogforrásokból egyértelműen kiderül. Az 1435. évi I. tc. szerint az ország rendes bírácainak esküt is kellett tenniük:

„Ugyanis először, hogy minden aggályos gyanut, mely országunk bírái és igazságszolgáltatói ellenében ezek kedvezése, gyűlölsége miatt avagy bármi

módon támadhatna, mindenkinek szívéből gyökeresen kiirtsunk és eltávolítottunk:

1.§ Elhatároztuk, hogy nevezett országunk összes bírái és igazságszolgáltatói együtt és egyenkint úgy az egyháziak, mint a világiak, a kiket tudniillik nádorrá, a királyi udvar bírójává, királyi tárnokmesterré, királyi kancellárrá vagy alkancellárrá, a most nevezett bírák ítélőmestereivé vagy helyetteseivé, valamint az ő törvényszékük bírójává, az erdélyi részek vajdájává, székelyek ispánjává, Dalmát- és Horvátországok bánjává, Szlavonia bánjává, macsói bánná, ugyszintén bármely megye ispánjává és szolgabirójává fognak megválasztani vagy megtenni; nemkülönbén ezeknek bírósági helyettesei, az ő helyökbe kirendeltek és a táblabírák e törvény- és igazságszolgáltatási tisztükbe és hivatalukba való beiktatásuk alkalmával, a jövőre örök időben királyi felségük vagy kirendeltjeinek kezébe mindenkor az alább következő szavakba foglalt esküt kötelesek letenni, tudniillik ekképen:

2.§ Én N esküszöm az Istenre és az Isten szent anyjára, szűz Máriára, minden szentekre és Isten kiválasztottjaira, hogy minden előttem perlekedőnek, együtt és egyenkint, a személynek, tudniillik gazdagnak és szegénynek, megválogatása nélkül és minden kérelmet, jutalmat, kedvezést, szeretetet meg gyűlölséget hátratéva és távollartva, tehetségemhez képest igaz és való törvényt és igazságot fogok tenni, a mint tudniillik azt az Isten és a boldogságos szűz Mária és a mi Urunk Jézus Krisztusnak ez éltető keresztje."

A bírák személyét is védeni kívánta a törvény, hogy igazságos ítélet meghozatalában őket senki se gátolja, illetve befolyásolja:

„A kik az ítélőmestert, alnádort, bánt, albánt, ispánt vagy alispánt vagy az országnak más rendes bíróját a törvényszék tartásának idején vagy különben is ok nélkül megverik, meggyilkolják vagy elfogják, azok ennek törvényes bebizonyítása után örök hütlenség vétkén s ennek büntetésén maradjanak.”²⁵

Az igazságos döntés megszületése érdekében a bírák összeférhetetlenségét is szabályozták az 1471. évi XIV. cikkelyben:

„Továbbá, hogy az ítélőmesterek a szokott büntetés alatt, mindenkinek szolgáltassanak igazságot.

1.§ És se ők, se ülnökeik ne lehessenek ügyvédek.”

Az eljárások fontos eleme volt az idézés kibocsátása. Azokban az ügyekben, melyekben a király illetve az országos bírák ítélkeznek, csak az országbíró és a nádor pecsétjével lehetett kibocsátani az idézést. Ezt az 1478. évi XII. tc. szabályozta:

„Továbbá, mindazokban az ügyekben, a melyekben előbb a királyi felség és az ország főpap urai és bárói meg előkelői határoztak, a rövid perbehívásokat úgy a nádornak, mint Báthori István országbírónak, valamint a királyi felség személyes jelenlétének pecsétjei alatt lehessen kiadni és elbírálni.

²⁵ 1464. évi XIX. törvénycikk

1.§ És hogy ugy a nyolczados mint a rövid törvényszékek biráskodása alkalmával a főtisztelendő kalocsai érsek urnak, valamint a nagyságos nádor és Báthori István országbiró uraknak, nemkülönb a biráskodás és ítélkezés czéljából most a jelen országgyűlésen megválasztott főpapoknak báróknak vagy legalább ezek fele részének mindenkor jelen kell lenniök és minden ügyet, legalább a fontosabbakat, ezeknek jelenlétében és ezek tanácsával kell eldönteni."

Az 1464. évi V. tc. 4.§-a is szabályozta az idézés kibocsátását:

„4.§ a mely értesítés mellett való idézések országunk minden rendes bírójának pecsétje alatt kelhetnek."

A korabeli jogforrások tanúsága szerint a rendes bíróságok még az oktávák idején sem működtek állandóan: az „ítélkezési szünet” már ebben a korban is „ismert” volt. Azonban ez az ítélkezési ciklus tartama alatt csak háborús körülmények esetében következhetett be:

„Továbbá a legközelebb felkelő hadseregünk lefegyverkezésig minden nyolczados törvényszék tartását, és ugy az egyházi mint világi bíróság előtt való törvénykezést be kell szüntetni.

1.§ A jelen hadsereg lefegyverkezése után pedig, vagy ha ennek a hadseregnek nem kellene fölkelnie, minden nyolczados törvényszéket, nevezetesen a közvetlenül következő szent György napit, mind végig meg kell tartani."

Hasonlóan rendelkezett az 1464. évi V. tc. is:

„Jövőre mind a négy nyolczados törvényszéket évenként meg kell tartani: kivéve azt az esetet, ha az összes országglakosok általános felkelésben találnak részt venni.

1. § És ha mi az ország különös dolgaival és ügyeivel Budán kívül foglalatoskodnánk is, a nyolczados törvényszéket nem kell elhalasztani."

A fent vázoltakból tehát megállapítható, hogy a bírói szervezet a vizsgált időszak teljes tartama alatt igen szerteágazó volt, a katonai biráskodás önálló szervezeti keretek között még nem jelent meg, hanem betagozódott a rendes bírói fórumok rendszerébe.

Az Általános rész kérdése és tervezetei a XIX. század végének magyar magánjogi kodifikációs elképzeléseiben¹

„Munkálatok helyes véghezvitelének első feltétele, alaposan átgondolni a megoldandó feladatot; és mentől fontosabb a feladat, mentől nehezebb a megoldás, annál szükségesebb, amazt szabatosan meghatározni, emezt tervszerűleg megállapítani, eleve, a munkálat zsinórmértékéül. ... Az emberi szellemerő egyik legnagyobb és egyszersmind legnehezebb feladványa a törvénykészítés. Igaz, csak fogalmazás az egész: de az egyéni s társadalmi élet legbecsesebb érdekei függenek a fogalmazványtól...” – e szavakkal kezdte Hoffmann Pál az általa készített törvénytervezet általános indokolását 1871-ben.² Szavai azt mutatják, mennyire fontos, nagy feladat volt a korabeli jogászság számára a magánjogi kódex oly régen várt és – ugyan csak deklaratív módon és az elvi igényt megfogalmazva, az elkészítéshez viszont gyakorlati vezérfonalat nem adva – már az 1848:XV. törvénycikkben kifejezésre juttatott megvalósítása.

1. Az általános rész és a kódex rendszere

Minden kodifikációs folyamat legelső kérdése az alapelvek tisztázása: milyen szerkezetben lehet illetve kell kidolgozni a napirenden levő új jogszabályt. A megalkotandó magyar magánjogi törvénykönyv tartalmi jellemzői közül talán a legnagyobb vitát a szerkezet megalkotása, s ezzel együtt az általános rész szükségessége vagy mellőzése váltotta ki.

A magánjogot a hagyományos felfogásnak megfelelően a jogászok – Magyarországon is – három részre osztották. A felosztás a római jogon és elsősorban azon alapult, hogy ez a jogág egyrészt vagyoni, másrészt személyi kérdéseket tárgyal. Így különbséget tettek *tiszta személyi jogi*, *vegyes jogi* és *tiszta vagyoni jogi* rész között, kialakítva a klasszikus 'személyek - dolgok - kötelmek' felosztást. A kódex megalkotása előtti jogszabályok áttekintése során láthatjuk, hogy ez a hagyományos felosztás a magyar jogban a *személyi jog - vagyoni jog - vagyoni védelem*

¹ A tanulmány az OTKA F022910 számú kutatási program támogatásával jött létre.

² HOFFMANN Pál, *Általános indokok a m. k. igazságügyminiszter megbízásából Dr. Hoffmann Pál egyet. jogtan. úr által kidolgozott magánjogi törvénykönyv (Általános rész) tervezetéhez*, Jogtudományi Közlöny, 6 (1871), 223.

triászában nyilvánult meg, és a magánjogi tárgyúaknak mondott illetve e körben nyilvántartott jogszabályok az elv betartása okából vegyesen tartalmaztak magánjogi, büntetőjogi és perjogi elemeket is anélkül, hogy módszeresen különválasztották, lehatárolták volna a magánjog tárgyát.³

A XIX. század közepének pandektajogi irodalmában merült fel ezzel szemben az az elméleti felvetés,⁴ hogy a magánjog körébe tartozó szabályok csoportosítására nem felel meg a fenti felosztás, hanem új, fejlettebb meghatározást, „rendszer” kell felállítani.⁵ Kétségtelen, hogy a magánjog körébe részben családi, részben vagyoni viszonyok tartoznak, de e főszabály alól vannak kivételek. Az öröklési jog például tárgyánál fogva vagyoni jellegű, de alapját elsősorban a személyi (családi, vérségen alapuló) viszonyok adják, s ennél fogva az sem az egyik, sem a másik részben nem helyezhető el. Ennél fogva egy logikus rendszerben külön, a kettő után kell szerepelnie. A XIX. század végének kodifikációs munkái⁶ ezt az új felfogást követték, és az újabb törvénykönyvekben helyet kapott az önálló öröklési jog, és egyes törvénykönyvekben egy külön „általános rész” is.

Az önálló általános rész célja és feladata az új elmélet kidolgozói és gyakorlati megvalósítói, a német BGB készítői szerint az, hogy *levonja, a különös szabályokból az általánosan érvényes rendelkezéseket*, azaz *deduktív* módszerrel állítson elő olyan *absztrakt* normákat, amelyek minden különös részi tényállásban egyaránt alkalmazhatók. Ez a megközelítés jellemző volt a XIX. századi német jogtudományra, amely – eképpen is deklarálva a szakítást a megelőző század (azaz mindenekelőtt a porosz Allgemeines Landrecht) kazuisztikus szabályozási rendszerével – *átfogó elvekben* kívánt gondolkodni, az általánosból, mint egészéből levezethető konkrét normát akart (deduktív gondolkodást), nem pedig az egyes részletekből,

³ Uo., 234.

⁴ Franz WIEACKER, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, Göttingen, 1967², 228., megjegyezve, hogy a korai felvetés után, amely az exegetikus módszerrel dolgozó eddigi jogászai felfogást gyökeresen átalakította, a tant teljes egészében csak az *usus modernus* követően, az észjogi irányzat képviselői fejtették ki.

⁵ Program- és mértékadó e kérdésben Friedrich Carl von SAVIGNY, *Vom Beruf unserer Zeit zur Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, Heidelberg, 1814¹, 1840³, stb.; valamint UÓ., *System des heutigen römischen Rechts* (I–VIII. kötet 1839–1849) című munkája, melyekben bővebben kifejti a *rendszer* kérdését. Savigny azzal érvelt, hogy szubjektív személyi jog nem létezik, hanem a személyiség csak az egyéb jogok előfeltétele, amiért is a személyekről és a személyek különböző állapotáról az általános részben kell rendelkezni. *System* I, 335. és köv. Erre alapítva elméletét Joseph UNGER élesen bírálta az osztrák Általános Polgári Törvénykönyv személyi jogi részét, és érvelt az önálló általános rész szükségessége mellett. *System des österreichischen allgemeinen Privatrechts*, I, Leipzig, 1856, 223–224. Ezt a pandektista premisszát és a „rendszerképző” szemléletet vette (ma is megszívlelendő) kritikai bírálat alá SZÁSZY-SCHWARZ Gusztáv *Rendszer és kommentár* című tanulmányában = SZ-S.G., Parerga: Vegyes jogi dolgozatok, Bp., 1912., VIII. 415–425.

⁶ Mint pl. a szász polgári törvénykönyv (1863) és a BGB (1896)

normákból apránként összeálló, építkező egészet.⁷ A szerkesztőknek tehát ezeket kellett összefoglalniuk és logikus rendszerbe szerkeszteniük.

Az e megfontolásból önállóan kialakítandó rész kérdése a magyar kodifikációs törekvések során is a német minta alapján vetődött fel, s talált – igaz, csak átmeneti időre – elfogadásra. A korai polgári magánjogi kodifikációs periódusban született egyik első definícióban e kritériumoknak és a pandektista felfogásnak megfelelő – bár még vegyes, nem kikristályosodott – tartalommal jelent meg az általános rész fogalma: „Az általános rész feladata a magánpolgári törvények hatályba léptének kezdetét, tartamát, azoknak terjedelmét, alkalmazását, s illetőleg magyarázatát előrebocsátva azon általános ismeretek, elvek és szabályoknak meghatározása és kimondása, melyek a külön főrészekben előforduló jogintézetek és jogviszonyok tárgyait megismertetik, a jogviszonyok felfogását könnyítik, egyszersmind amennyiben azáltal, hogy a jogviszonyok nagy részén mintegy keresztülvonuló, vagy jelentkező mozzanatokot képeznek, azoknak az illető helyeken különben szükségképp megkívántató ismétlését elhárítják.”⁸

Hoffmann az általa készített általános részhez fűzött indokolásában említi, hogy a korábbi magánjogi irodalomban és törvényhozásokban ilyen rész nem fordult elő, hanem rövid bevezető után közvetlenül az egyes külön jogintézmények tárgyalása következett.⁹ A szerző maga az általános rész szükségességét azzal indokolta, hogy abban azokat a szabályokat kell összefoglalni, amelyek nemcsak egyes jogintézményekre, hanem a törvénykönyvben foglalt „valamennyire, vagy legalább többre” vonatkoznak, azaz azokat, amelyek egy általános rész hiányában vagy *többször ismétlendők* lennének, vagy – ha a jogszabályszerkesztő a minduntalan ismétléseket el akarná kerülni és a szakaszt csak egyszer, valamely általa megfelelőnek talált résznél szerepeltetni – eredeti szerepüket elveszítve, csak részben érvényesülhetnének.¹⁰ Az általános rész szükségességét igazolja továbbá az a körülmény is, hogy a korábbi, a kodifikációs folyamat idején is hatályban levő magyar magánjog éppen az általános részbe tartozó kérdéseket szabályozta a leghiányosabban, és ezeket a tudományos szakirodalom sem fejtette még ki kellőképpen.

Hoffmann Pál emellett azt is megemlíti indokolásképpen, hogy azok a kódexek (vagy javaslatok), amelyek elsősorban a német jogtudomány hatása alatt álló

⁷ Tekintettel arra, hogy ez a gondolkodás inkább elméleti, mint történeti, mondhatta egyébként SZÁSZY-SCHWARZ, hogy tévedés az iskolát „történeti” iskolának nevezni, inkább „német bölceleti” iskola lenne helyes. *Rendszer és kommentár, i. m.*, 417.

⁸ SUHAYDA János, *Tanulmányok a polgári magánjogi codificatio terén*, Jogtudományi Közlöny, I (1866), 629.

⁹ A Code civil bevezetése pl. mindössze hat, a zürichi magánjogi javaslaté hét, az osztrák polgári törvénykönyvé 14 cikkből áll, és általában ezek sem a polgári jog egészére vonatkozó elveket tartalmazzak, tehát nem az általános rész megalkotásának valódi indokál szolgáló szerepet töltenek be, hanem összefoglaló szabályokat adnak a törvénykönyv hatályáról, más jogforrásokhoz való viszonyáról, stb.

¹⁰ A szerző éppen ebben a szellemben kárhoztatja azokat a törvénykönyveket, amelyek ilyen általános résszel nem rendelkeznek. HOFFMANN Pál, *Általános indokok...*, i. m. 234.

területén születtek, egyrészt az erős – és legalább szubszidiáriusan még mindenütt érvényesülő – római jogi hagyományokra, másrészt a fejlett német jogtudomány eredményeire támaszkodhattak, ezzel szemben a XIX. századi magyar jogfejlődésnek mind az egyik, mind a másik gyökere messze elmarad a némettől, és a kor jogtudományától sem várható reális, hogy a közeli jövőben megfelelhessen a feladatának és biztos támaszt jelentő értelmezéseket adhatna a jogalkalmazók kezébe. Mindezek alapján – a szerző szerint – a XIX. században készülő jogszabályok esetén tehát a jogalkotóra vár az a feladat, hogy a törvénykönyvben feldolgozandó életviszonyok összegzéséből absztrakt, általánosan, a kódex egészében érvényesülő jogelveket vonjon le, és ezeket az általános részben foglalja össze.

Amint ez a Hoffmann-féle tervezetre érkezett számos bíráló véleményből is kitetszik, a XIX. század '70-es éveinek elején a jogászi közvélemény – kevés kivételtől eltekintve – meg volt győződve az összefoglaló jellegű általános rész szükségességéről.¹¹ A szerkezet felállításában ez újszerű elemet adott, és megteremtette annak lehetőségét, hogy a munkában a tudomány eredményei is szerephez jussanak – ezt több kritikai vélemény is a Hoffmann Pál által készített tervezet legnagyobb pozitívumaként jelölte meg. Nem véletlen tehát, hogy amikor – a Hoffmann-féle munka később részletesen tárgyalandó – elvetése után 1873-ban ismét napirendre került a készítendő kódex általános elveinek megvitatása¹² és az új tervezetek elkészítése, az elméleti és gyakorlati szakemberekből álló szakbizottság továbbra is irányadóul jelölte meg a pandektajogi rendszert, és ismét adtak megbízást egy önálló általános rész kidolgozására.

¹¹ Pártolta az általános rész tervét többek között SUHAYDA János, *Tanulmányok a polgári magánjogi codificatio terén*, Jogtudományi Közlöny, 1 (1866), 593–596. ill. 629–633.; SÁGHY Gyula, *Általános magánjogi törvénykönyvnek tervezete Magyarország számára*, Jogtudományi Közlöny, 6 (1871), 235–240.; ZLINSZKY Imre, *A magyar magánjogi törvénykönyv tervezetének első (általános) része*, Jogtudományi Közlöny, 6 (1871), 271–272.; RENTMEISTER Antal, *A magánjogi codificatióról*, Jogtudományi Közlöny, 7 (1872), 111–114, 117–120, stb., de a gyakorlati jogtudomány képviselői is, mint ez az ítélőtábla által beküldött véleményekből is kitűnik. Erre utal GYÖRY Elek megjegyzése is, amely szerint mind a marosvásárhelyi, mind a pesti ítélőtábla bőséges és mélyreható indokolással és új javaslatokkal megerősített véleményt küldött az igazságügyi minisztériumba. GYÖRY Elek, *Az általános magyar magánjogi törvénykönyv tervezete: Általános indokok*, Bp., 1880, 25–26. A levéltári anyag e részének minden valószínűség szerinti megsemmisülése miatt azonban ezek az értékelések ma már nem lelhetők fel.

¹² Alább, 3. pont

2. Az első kísérlet: Hoffmann Pál tervezete (1871)

Az 1867-es kiegyezés által megteremtett, stabilizált közjogi alapokon – az 1848. évi XV. törvénycikk rendelkezései szerint – késedelem nélkül megindult a magánjogi kodifikációs tevékenység. 1866-ban az országgyűlés felállított egy kodifikációs bizottságot, amely ugyanezen év május 25. és 28. napjain tartott ülésein egy albizottmányt küldött ki abból a célból, hogy állítsa fel a kódexszerkesztés munkálatainak eljárási rendjét.¹³ Az 1867. február 20-i királyi rendelettel¹⁴ felállított magyar felelős minisztérium igazságügyi tárcája élére az uralkodó Horvát Boldizsár szombathelyi képviselőt nevezte ki. Az általa vezetett igazságügyi minisztériumban *Törvényelőkészítő osztály* működött, amelynek már az 1869. július 22-i értekezletén megvitatták a kódexalkotás lehetőségét és megállapították a készíten-dő polgári törvénykönyv tervezetére vonatkozó általános kérdéseket.¹⁵ Hoffmann Pál egyetemi tanárt, a római jog első modern hazai professzorát, aki előbb a kassai, majd a pozsonyi jogakadémián oktatott, utóbb a pesti egyetem professzora lett, az igazságügyminiszter a fenti minisztériumi osztály állásfoglalása alapján kérte fel¹⁶ a törvénykönyv – illetve annak általános része¹⁷ – kidolgozására. Hoffmann¹⁸ munkásságában nagyrészt a *történeti jogi iskola* Savigny és Puchta által képviselt irányzata tükröződött, és ez határozta meg az általános rész kérdésében elfoglalt álláspontját is.

Horvát Boldizsár fentebb említett célkitűzésének megvalósítására, a magánjogi kodifikáció anyagi feltételeinek biztosítására az 1870. évre az országgyűléstől ötvenezer forintot követelt.¹⁹ Beszédében kifejtette, hogy az eredményes munkához

¹³ ÖKRÖSS Bálint, *Codificatio*, Jogtudományi Közlöny, 2 (1867), 345.

¹⁴ Magyarország Törvények és Rendeletek Tára I (1867), Pest, 1868, 22–23.

¹⁵ *Magyar Magánjog*, szerk. FODOR Ármin, Bp., s.a. 11.

¹⁶ A „felkérés” nem miniszteri rendelet formájában történt. Valószínűleg levélben került rá sor, amely azonban az igazságügyi minisztérium levéltári anyagával együtt valószínűleg elpusztult, az Országos Levéltárban nem lelhető fel.

¹⁷ Azt, hogy a megbízás terjedelmével a korabeli katedra és praxis sem volt teljesen tisztában, igazolja SÁGHY Gyula közbevetett megjegyzése, amely szerint csak *feltételezi*, hogy „az általános rész tervezetének szerzője a többi részek kidolgozásával is megbíztatik”. SÁGHY Gyula, *Általános magánjogi törvénykönyvnek tervezete Magyarország számára*, Jogtudományi Közlöny, 6 (1871), 240.

¹⁸ Hoffmann munkásságáról és megítéléséről bővebben HAMZA Gábor, *Hoffmann Pál = Magyar jogtudósok I*, szerk. HAMZA Gábor, Bp., 1999, 52–60.; SZABÓ Imre, *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*, Bp., 1980, 188–189.; *Magyar Jogi Lexikon*, fő-szerk. MÁRKUS Dezső, IV, Bp., 1903, 172.

¹⁹ Ezt az összeget meg is kapta, de – a kortársak tanúsága szerint – a miniszterelnök kezelésére bízva. Tény, hogy az 1870. évi költségvetésben (1870:XI. törvénycikk) „Codificatio-nális munkálatokra” az igazságügyi minisztérium fejezetében szerepel 15.000,- Ft rendkívüli kiadás, a miniszterelnöki fejezetben azonban nincs ilyen kiemelés. Az 1870. évi

kodifikációs bizottság megszervezésére van szükség, amely majd – az igazságügy-miniszter irányítása és vezetése alatti önálló központi szervként – a magánjogi törvénykönyvet elkészíti. A miniszter kitért arra is, hogy e bizottság feladata lenne a más szaktárcáktól származó törvényjavaslatok alaki szempontból, illetve a jogalkotás egységének biztosítása (az „egyöntetű jogi törvényhozás”) érdekében történő megvizsgálása is.

A kodifikációs bizottság felállításának elhúzódása, illetve a felmerülő egyéb feladatokkal történő megbízása miatt azonban a tervezetet az igazságügyi miniszter – a bizottsági struktúrát (legalábbis ideiglenesen) félretéve – *egy szerkesztő* munkája által kívánta megvalósítani. Hoffmann Pál professzor tehát az igazságügyi miniszter *személyes megbízásából* készítette el tervezetét.

A szerzőnek egy hazánkban teljesen újnak számító feladattal kellett megbirkóznia: *önálló* törvénykönyvet kellett készítenie és – a törvényelőkészítő osztály említett értekezlete által megszabott iránymutatás alapján – szabad belátása szerint kidolgozni ennek szerkezetét.

Munkáját számtalan körülmény nehezítette. A feladatot legnehezebbé az tette (egyben ez adta a mű jelentőségét is), hogy az általános részben összefoglalt kérdésekkel nálunk a tudomány még egyáltalán nem foglalkozott.²⁰ Ennek hatására alakított a ki a szerző azt az álláspontját, hogy a készítendő törvénytervezetbe a szabályozandó életviszonyok mind szélesebb körét kell felvenni azért, hogy a munka minél bővebb *anyagot biztosítson a* majdani *végleges szöveghez*. Ez azonban azt jelentette, hogy a törvénykönyv szerkesztésénél vezérfonalul használt alapelvet (azaz, hogy csak olyan cikkelyek kerüljenek be, amelyek normatív jellegűek) részben feladta, és apró részletekre is kitérve igyekezett megszerkeszteni munkáját. (Az anyag tartalmi pozitívumai mellett azonban éppen ez a törekvése váltotta ki a legélesebb kritikát.)

A szerzőnek a fogalmazás és a szerkesztés során szembesülnie kellett azzal a ténnyel, hogy az 1848:XV. törvénycikkben deklarált cél eléréséhez a hazai jogforrásoknak csak nagyon kis szeletét, mindössze a jogfejlődés utolsó kb. negyven évének eredményeit használhatja²¹. A megelőző jogi normák ugyanis középkorias jellegűek voltak, amelyekben keveredtek a közjogi és a magánjogi szabályok, a jogegyenlőtlenség elvén alapultak, és egészen más gazdasági igények figyelembevételével születtek, mint amelyek megoldása illetve jogi rendezése a megbízás idején a készítendő kódex feladata volt. A XIX. század végének polgári magánjogi kódexében ellenben csakis a *jogegyenlőség* alapján, kizárólag az anyagi magánjogot átfogó *jogági* törvényhozás keretében, a *szerződés szabadságának* elveit

törvények Gyűjteménye, Pest, 1870, 80. Ebből adódóan csak következtetni lehet rá, hogy esetleg a miniszterelnök ún. rendelkezési alapjába lehet beépítve.

²⁰ A szerző által készített Általános indokok mellett ezt emeli ki a kortárs professzor is. RENTMEISTER Antal, *A magánjogi codificatióról, i. m.*, 127.

²¹ HOFFMANN, *Általános indokok...*, i. m. 231.

kibontó normákat lehetett összefoglalni, hiszen ez elégítette ki a korabeli kívánalmakat, a gazdaság igényeit.

Mindezek figyelembevételével a Hoffmann által felhasználható normák három fő kútfőből származhattak: 1) a főként szokásjogi eredetű (Tripartitum és más szokásjogi gyűjtemények), csekély részben a rendi korszakban törvényekbe foglalt, tradicionális magyar jogszabályok, amelyeket azonban – az előbb említett kettős jellegük miatt – a szerkesztőnek csak óvatosan, kellő körültekintéssel szabad kezelnie; 2) az osztrák jogrendszer maradványai, azaz azok a magánjogi (és telekkönyvi) szabályok, amelyeket az 1861-es Ideigelenes Törvénykezési Szabályok rendelkezései szerint hatályban levőnek kell tekinteni; végül 3) egyes, az előzőeket kiegészítő udvari kancelláriai rendeletek. Mindez nehezen összeállítható, hatalmas, ugyanakkor nagyrészt elavult jogszabályhalmaz volt, melyet a szerzőnek ki kellett egészíteni a felsőbbíróságok ítélezési gyakorlata által kialakított hézagpótló szabályokkal, valamint a tudomány eredményeivel.²² További megoldandó problémát okozott a szerkesztés során a rendszer kérdése, a törvénykönyvbe tartozó illetve az abból mellőzendő szabályozási körök meghatározása, végezetül hatalmas nehézséget jelentett a magyar szakmai nyelv fejletlensége is.

Mindezeket Hoffmann Pál akként kísérelte meg kezelni, hogy a korábban készült külföldi kódexeket (ALR, Code civil, Optk, zürichi ptk., szász ptk.) vette mintául. Ezek – mint az általános indokokban írta – nem annyira tartalmilag kerültek bele a magyar tervezetbe, inkább „a felvételre már egyébként igazolt szabványok formulázásának mintái” lettek.²³

Hoffmann általános részi tervezete első ízben 1871. március 15-én jelent meg nyomtatásban,²⁴ s a közzétételt a szerző a Jogtudományi Közlöny hasábjain is megismételte.

A tervezet jellemzői közül kiemelendő, hogy a szerző a pandektajog rendszerét *feltétel nélkül* fogadta el, hivatkozva Gustav Hugo és Savigny tekintélyére, valamint a szász és zürichi kódexekre, mint a rendszer gyakorlati alkalmazhatóságának bizonyítékaira, és ezek alapján arra, „mivelhogy [az] a jogintézmények és jog-

²² Uo., 232. A korábban mondottakból következően felhasználni elsősorban nem a magyar, hanem a külföldi (német, közelebbről a pandektista) magánjogtudomány eredményeit lehetett.

²³ Ezt a korábban érintett hiányok miatt természetesen lehetetlen volt maradéktalanul megvalósítani. Anélkül, hogy ezzel a szerzőnek – a kodifikáció későbbi periódusaiban működő jogtudósok által egyébként is nagyban (és álláspontom szerint méltatlanul) csökkentett – érdemeit elvitatnánk, meg kell jegyezni, hogy a tervezet szerkezetében egyértelműen átvette a szász törvénykönyvnek, mint a szerző által legjobbnak ítéltnek a szerkezetét, de tartalmi elemei közül is bőségesen merített.

²⁴ A munka hivatalos kiadása: *Általános magánjogi törvénykönyvnek tervezet Magyarország számára I. Közlemény. – Általános rész*, Kiadja a magyar királyi igazságügyminisztérium, Pest, 1871.

viszonyok természetsszerű összefüggéséből van merítve s tehát csakugyan ezek organismusát fejezi ki, nemcsak helyes, hanem éppen az egyedül helyes”.²⁵

A tervezet célkitűzése az *alapelvek* felállítására volt, a szabályozási kör tekintetében a szerző a következőkben vontta meg a határt: I. rész: a tárgyi magánjogról („a magánjogi szabványokról”, azaz a magánjog forrásairól, a törvény érvényéről és hatályáról, stb.), II. rész: a személyekről, III. rész: a dolgokról, IV. rész: az alanyi jogokról, és V. rész: a „cselekvényekről” (amely rész nagyjából a jogügyletek tanát foglalja magában).²⁶ A 255 §-nyi általános rész a korabeli kódexekkel történő összehasonlításban is soknak tűnik,²⁷ az összeállítást mégis fejlettnak, átgondoltnak értékelhetjük, hiszen abban nem a magánjogi törvénykönyvre (hanem pl. közjogra,²⁸ büntetőjogra²⁹ vagy a nemzetközi magánjogra)³⁰ tartozó normákat viszonylag csekély számban találunk. Másként megítélendő kérdés a „tantételek” szerepeltetése a törvényben, amelyet a szerző számos helyen nem tudott elkerülni, és magyarázataival a túlzott absztrakció áldozatává vált.³¹

A magyar nyelv alkalmasságának kérdésében a szerző szintén pozitívan foglalt állást. Tudatában annak, hogy a nyelv fejlettsége eddig nem tette lehetővé olyan jogszabályok alkotását, amelyekben – az értelmezés megkönnyítése és egyértelműsítése érdekében – nem lett volna a fogalmak mögött mindenütt azok latin (vagy utóbb német) megfelelője,³² tervezetében arra vállalkozott, hogy ezt elkerüli – akár olyan jogi műszavak alkotásával is, melyeket az eddigi magyar joggyakorlat még soha nem használt. A tervezet e célkitűzés eredményeként számos idegenül csengő kifejezést tartalmazott. Sikeresnek tartották a kortársak pl. a holttá nyilvánítás (25-27. §) körében alkalmazott „*hírevezett*” jelzőt, vagy az analógia helyetti „*hasonyszerűség*” megjelölést, ugyanakkor elítélően fogadta a kortárs kritika „*tevőleges*

²⁵ HOFFMANN, *Általános indokok...*, i. m., 234.

²⁶ Ez a felosztás következetes másolata a szász kódex I. (általános) részének. A kódex felosztása: *A magyar általános polgári törvénykönyv tervezetét előkészítő állandó bizottság jegyzőkönyvei* (a továbbiakban: *Az állandó bizottság jegyzőkönyvei*) I, Bp., 1897, Függelék az 1897. május 29-i ülés jegyzőkönyvéhez, 48.

²⁷ De ennek megítélésénél nem téveszthető szem elől a szerző általánosan kitűzött elve a kodifikáció mibenlétéről, h. ti. annak *kimerítőnek*, tehát minden életviszony lehetőség szerinti rendezésére alkalmasnak kell lennie anélkül, hogy ahhoz sem szokásjogra, sem bírói döntvényjogra, sem egyéb kiegészítő jogforrásokra ne legyen szükség. HOFFMANN, *Általános indokok...*, i. m., 233.

²⁸ Pl. a jogforrások tana (2-8.§), állampolgársági, honosítási kérdések (45–50. §).

²⁹ Pl. a törvény hatálya kapcsán büntetőjogi rendelkezés (11.§).

³⁰ Pl. a 16-20. § kollíziós szabályai.

³¹ Ennek elsődleges oka a jogtudomány említett fejletlensége, melyet a szerző ezáltal kívánt pótolni. Ugyanezt a jelenséget helytelenítette – egyébként elismerő hangvételű – bírálatában Schroeder bonni professzor is *Ueber des Entwurf eines allgemeinen privatrechtlichen Gesetzbuches für Ungarn* című cikkében, *Jogtudományi Közlöny*, 7 (1872), 309.

³² Ékes példái ennek az 1840. évi kereskedelmi tárgyú törvénycikkek, az ún. *excerpták* rendelkezései.

viselkedés”, az „örökletes jogok és kötelezettségek” kategóriáját, sőt, az azóta elfogadott és vitathatatlan értékű terminus technicussá vált „jogutódlás” vagy „megdönthetőség” fogalmain is.³³

Munkájára a kortársaktól számos – mint már említettük, általában magasztaló, dicsérő, az apróbb hiányosságokat jobbító szándékkal kiemelő – kritikát³⁴ kapott. A végeredmény tehát egy a szakmai közvélemény által alapjában véve támogatott tervezet lett,³⁵ amelyen természetesen még volt módosítanivaló, de „első olvasatként” kiindulópontul szolgálhatott volna a további szerkesztéshez. A tervek szerint valóban ez lett volna a sorsa: a miniszter a bíróságokat, az ügyvédi egyleteket a szöveg megküldésével hívta fel észrevételeik megtételére, s hogy azt „akár az alapelvekre, akár a beosztásra, akár pedig az irányra és a jogi műszavakra nézve, rövid indokolás kíséretében vagy magánúton vagy a nyilvánosság közegei által 1872. július 1-ig az igazságügyminister tudomására juttassák”.³⁶

A jogi szakfolyóiratok hasábjain megjelent véleménytömeg alapján biztosra vehető, hogy bőséges kritikai anyag érkezett a minisztériumba. Kiemelendő jelentőségű bíráló megjegyzéseket tett a marosvásárhelyi és a pesti királyi ítélőtábla. A pesti főbírák véleménye szerint³⁷ az elkészült tervezet *alkalmas* arra, hogy az további tárgyalások alapjául szolgáljon, s e felfogásban saját részükről messzemenő bizonyosságát adták a törvényszerkesztők munkájához való hozzájárulásnak – annak, hogy hazai földből is kinőhet építő kritika. Az általuk el nem fogadhatónak ítélt szakaszok helyébe ugyanis új, szövegszerű javaslatokkal is éltek, továbbá véleményükben (a későbbiekre is irányadó módon)³⁸ szakszerűen megvonták az általános rész tartalmi-terjedelmi határait.

³³ ZLINSZKY Imre, *A magyar magánjogi törvénykönyv...*, i. m., 272.

³⁴ Valamivel erősebb (de pozitívumait is elismerő) kritikával illette a tervezetet Dell 'Adami Rezső, aki szerint a legnagyobb hiba az volt, hogy a hatályos magyar jog rendezését a római jog professzorára bízta, továbbá az, hogy ez csak a német pandektajog általános részét öntötte magyar nyelvű paragrafusokba. DELL 'ADAMI Rezső, *A magyar polgári törvénykönyv tervezete és a modern jogtudomány*, Magyar Jogászegyleti Értekezések IX (1883), 4.

³⁵ Az utókor, a modern jogtudomány azonban sokkal mostohábban ítéli meg Hoffmann Pál művét. Mádl Ferenc, aki tanulmányában éppencsak megemlítette a tervezetet, mint az egységes kodifikáció nyitóaktusát, tömören – és felszínesen – „halvaszületett mechanikus kompilációnak” értékelte azt. MÁDL Ferenc: *Das erste ungarische Zivilgesetzbuch – das Gesetz IV vom Jahre 1959 – im Spiegel der Geschichte der zivilrechtlichen Kodifikation* = *Das ungarische Zivilgesetzbuch in fünf Studien*, szerk. Mádl Ferenc, Bp., 1963, 61.; Hamza Gábor szerint pedig koncepcionális hiba folytán a százsz ptk. másolata lett, a pandektairódalom paragrafusokba töltése, „eredményében vitatható értékű” munka: HAMZA, i. m., 56-57.

³⁶ FODOR, i. m., 12.

³⁷ Utalásszerűen GYÓRY, i. m., 25.

³⁸ Győry például már ennek ismeretében és figyelembevételével készítette el tervezetét. GYÓRY, i. m., 28. illetve passim.

A kodifikációs munka azonban – mindezek, és a kezdetben Horvát Boldizsár igazságügyminiszter által tett ígérek ellenére – az általános részt tartalmazó előadói javaslatnál félbeszakadt.³⁹ A tervezetet és a beérkezett véleményeket az igazságügyi minisztérium nem tárgyalta tovább. Ennek oka ma már nehezen feltárható. Horvát Boldizsár helyére előbb Bittó István került (1871. június 12. és 1872. szeptember 7. között töltötte be e tisztséget), majd Pauler Tivadar kapott igazságügyi miniszteri kinevezést (első ízben 1872. szeptember 8-tól 1875. március 1. között), akik más szellemben irányították a tárcát. Mindkettőjük számára a büntetőjog képezte a kodifikációs munkálatok központi témáját.⁴⁰ A tervezet további tárgyalása tehát háttérbe szorult, arról szó sem esett, hogy további munkára kapjon megbízást Hoffmann Pál vagy más személy. Ehelyett az 1872. június 4-i legfelsőbb elhatározással törvényelőkészítő bizottságot állítottak fel, és – egyéb célok és feladatok mellett – a magánjogi kodifikáció is ennek kezébe került.

Az országgyűlés tehát felállította az 1870-ben Horvát Boldizsár által tervezett és felvetett bizottságot *Törvényelőkészítő Bizottság* néven, de az igazságügyminiszter előzetes elképzeléseivel – és (mint ez utólag beigazolódott) a kodifikáció igényeivel – ellentétben nem az igazságügyi miniszter, hanem a miniszterelnök vezetésével. Alelnöke Fabiny Teofil lett, és öt miniszteri tanácsosi rangban álló személy volt tagja (köztük Szilágyi Dezső is).⁴¹ A bizottság azonban ténylegesen egészen más feladatokat kapott, mint amelyek ellátására Horvát Boldizsár felállítani tervezte. A határozat indokolása szerint ugyanis mivel minden tárca a törvényalkotás nagy halmazával küzd, és a ház elé terjesztett törvényjavaslatok alaki hiányosságain kívül szembeötlő a „tervszerű összeműködés hiánya”, ezért a szükségleteket jobban kielégíti egy olyan központi szerv felállítása, amely „az összes minisztériumnak legyen a ... spiritusa.”

E jelenségben követhető nyomon, hogy a bizottság felállítása, a terv megvalósítása során valójában a kodifikáció fogalmi jelentése veszett el: a korábbiakban már elemzett feladatok elvégzése, a tényleges kodifikációs munka helyett feladata „csupán” törvényelőkészítés lett.⁴² Ez ellen a Jogtudományi Közlöny hasábjain is

³⁹ Sajnálatos tényként állapítja ezt meg a III. magyar jogászgyűlés állandó bizottságának jelentése is. Jogtudományi Közlöny 7 (1872), 281-282.

⁴⁰ Bittó nevéhez a büntető eljárást (ideiglenesen) szabályozó 1872-ben kiadott rendelet (a „Sárga könyv”), Pauleréhez elsősorban a (második miniszteri periódusában elfogadott) Csemegi-kódex megalkotása fűződik, de különösen Pauler miniszterségei alatt számos (legalább részben) magánjogi tárgyú (vagy határterületi) törvény ill. rendelet is született (többek között pl. a vaspályák felelősségéről szóló 1874:XVIII. tc., a szerzői jogról rendelkező 1884:XVI. tc., illetve a gyámi törvényt módosító 1885:VI. tc.)

⁴¹ SZLADITS Károly, *Codificatio* = Magyar Jogi Lexikon, főszerk. Márkus Dezső, II, Bp., 1899, 553.

⁴² A bizottság felállításával szembeni magatartást a korabeli politika a miniszternek saját pártjától elszenvedett első vereségeként értékelte. A törvényelőkészítés és a kodifikáció közötti különbség megértésére általában csak kevés képviselő volt képes, a szavazást

többször szót emelt a jogászai közvélemény. Nem amiatt, mert vitatta volna az egyetemes jogszabály-előkészítés szükségességét, sőt, valójában az sem számított, hogy a bizottság vezetője az igazságügyi miniszter vagy a miniszterelnök lesz-e, hanem amiatt, mert meddőnek tartották egy – Dárday Sándor kifejezésével élve – „polyglott” testület felállítását. A magyar kodifikáció torzulása, a jogalkotásnak – a jogászgyűlés állandó bizottságának jelentésében is méltán kifogásolt – hibája volt tehát, hogy „a törvényhozás eme működésében fel nem ismerhető a tervszerűség s egy meghatározott logikai egymásután”,⁴³ inkább ad hoc jelenségekkel találkozunk.

A kodifikációs bizottságnak azonban a magánjogi kódex tervezett elkészítésében mégis jelentős szerep jutott. Egyrészt e fórum lett az, amely az egyszemélyi szerkesztés helyett alapelvvé tette a *bizottsági* munkát, másrészt megbízást adott egy újabb tervezet elkészítésére.

3. Győry Elek általános részi tervezete (1874)

Az általános rész kérdése tehát ezt követően 1873-ban merült fel ismét. Az igazságügyi miniszter 1873. május 31-ére hívott össze először egy olyan szakbizottságot, amelynek tagjai a képviselőházból, a bíróságok, az ügyvédek és az egyetemi jogtanítás képviselői közül, valamint a minisztérium állományából kerültek ki. Az összehívásra azzal a szándékkal került sor, hogy a napirenden levő jogi reformok sorsáról döntsenek. A bizottság 1873. június 7. és július 12. között ülésezett.⁴⁴ Az ekkor megindult kodifikációs munkálatok vezérszava a „sürgős szükség” lett.⁴⁵ Ettől hajtva a tervezetet és annak általános indokait Győry már 1874-ben elkészítette és átadta az igazságügyi miniszternek. A korábban említett miniszterváltások miatt azonban a munka háttérbe szorult, és újbóli elővételére, nagyléptekben való bizottsági megtárgyalására és nyomtatásban történő megjelentetésére csak 1880-ban került sor.⁴⁶

inkább személyes kérdésnek tekintették, és abban a Horvát Boldizsár személye elleni fellépés hatékony eszközét látták, hiszen a miniszter – állítólag úrbéri törvényjavaslatai miatt – a Tiszelt Ház többségének szimpátiáját elvesztette. Így vélekedett erről a Jogtudományi Közlöny felelős szerkesztője is. DÁRDAY Sándor, *A törvényelőkészítő bizottság*, Jogtudományi Közlöny 7 (1872), 213. A bizottság működéséről, feladatairól bővebben: SZLADITS, *Codificatio*, i. m., 553.

⁴³ A III. magyar jogászgyűlés állandó bizottságának jelentése, Jogtudományi Közlöny 7 (1872), 282.

⁴⁴ Az üléseken – egyebek mellett – ismét megvitatásra kerültek a recepció vagy önálló kodifikáció közötti választás lehetőségei is. FODOR, i. m., 12.; GYÓRY, *Általános indokok*, i. m., 26.

⁴⁵ GYÓRY, *Általános indokok*, i. m., Előszó 1.

⁴⁶ Ennek eredménye az e munkában hivatkozott 1880. évi kiadás.

Győry szemlélete a „kozmetopolitizmus” tekintetében alapvetően nem különbözött Hoffmannétól: az általános indokolásban maga is kijelentette, hogy „nincs kizárva más nemzetek hasonló körülmények közt adott példáinak követése és hasznosítása, mert rendszeres műnél kipróbált rendszerek kritikai méltatása a legbiztosabb útmutató”.⁴⁷ Álláspontja szerint különösen igaz ez a kötelmi és a dologi jogra, azaz elsősorban azokra a jogterületekre, „melyek a nemzeti jelleg megőrzésével nincsenek szoros összefüggésben”, ezért mit ilyenek, „más népek hasonló természetű viszonyaival mindinkább egyenlőkké válnak”.⁴⁸ Ugyanakkor ő is elismerte, hogy az 1848 előtti jogot – annak közjogias jellege és (időközben túlhaladott) rendi elemei miatt – csak megfelelő szemléletváltás mellett lehet a napirenden levő kodifikáció során alkalmazni.⁴⁹

Győry felfogása szerint tehát a XIX. század végi magyar magánjogi kodifikációnak hármass feladatot kell ellátnia: 1) *konzerválni* a magyar jog meglevő, tradicionálisan fejlődött – és a modern igényeknek is megfelelő – nemzeti elemeit; 2) az új jogi alapelvek szerint *megreformálni* azokat a régi magyar jogi elemeket, amelyek az új igényekhez még nem alkalmazkodtak egészében (különösen a törvény előtti egyenlőség 1848-ban kimondott elvének megvalósítása került ekörben előtérbe), illetve a régi alapokon új magyar szabályokat alkotni; végül 3) óhatatlanul *recipálni*, amennyiben a más államokban ismert szabályok a magyar gazdasági- és jogviszonyoknak is megfelelnek (ha ezek abba a normacsoportba tartoznak, amelyek Győry felfogásában nemzeti hagyományokat, sajátosságokat nem hordoznak).

Az újonnan elkészített általános részi tervezet vitathatatlanul elődje hibáin érlelődött: Győry szakított Hoffmann eredeti álláspontjával (amely szerint a tervezetben – a későbbi munkálatokat segítő – össze kell foglalni az általános részbe tartozó minden lehetséges kérdést) és terjedelmi, hatályossági, valamint nyelvezeti szempontból is gondosan megválogatott normaanyagot alkotott. Javított az elődje által készített szöveg szerkezetén is: e tervezet 186 §-ában a következő címek kaptak helyet: I. A magánjogi szabályokról; II. A személyekről; III. A dolgokról; IV. A jogokról; V. A cselekvényekről; VI. A jogok érvényesítéséről. Ez a szerkezeti felépítés tisztultabb képet mutat, mint a megelőző, s ez a letisztultság érezhető a szövegezés egészén is.

Tartalmilag a tervezet lényegesen szabatosabb, mint Hoffmann Pál szövegezése, mégis meglepően sok bizonytalan megfogalmazást tartalmaz. Korunk kodifikátorai minden bizonnyal nem választanák mintául a – használhatóság szempontjából kifejezetten vitatható – „rendszerint” kitélt tartalmazó szabályokat, amelyeket azonban a tervezet – az indokolás szerint a speciális, különös részi szabályra hagyva az ilyen (valójában utaló jellegű) rendelkezések megfelelő kifejtését⁵⁰ – számos

⁴⁷ GYŐRY, *Általános indokok, i.m.*, 6.; másképp, de ugyanebben a szellemben: Uo., 19.

⁴⁸ Uo., 19.

⁴⁹ Uo., 15–17.

⁵⁰ Uo., 27–29. o. ill. GYŐRY, *Különös indokolás*, 53–54.

helyén megtalálunk.⁵¹ A szöveg normatív jellege azonban elsődlegessé vált. Külön kiemelendő annak tisztázása, hogy a magánjog szabályainak többsége *diszpozitív*, és a szerző erre a formulázásnál is különös tekintettel volt. Hoffmann Pállal ellentétben Győry a tartalmi-terjedelmi határ megvonásakor mindazokat a kijelentéseket kihagyta a törvénytervezetből, amelyek a törvényt majdan alkalmazó jogászság háttérismereteinek körébe tartoznak, azaz amelyek tankönyvekre vagy az indoklásra tartoznak.⁵² A közjogi utalásokat is minimális, de a magánjogi kútfők meghatározásához feltétlenül szükséges szintre szorította,⁵³ a büntetőjogi kapcsolat kikerült a szövegből – egyedüli (megtartott) hibának a kollíziós szabályok meghagyása – sőt, kibővítése – tekinthető.⁵⁴

A Győry-féle tervezet további sorsa azonban – mindezen pozitívumai ellenére – már előrevetítette a szemléletváltozást és az önálló általános részi fejezet létjogosultságának megkérdőjelezését. A közzététel után beérkezett kritikák számbavétele után a tervezet 1882-ben szaktanácskozás részét képezte,⁵⁵ ahol azonban már nem továbbfejlesztéséről döntöttek, hanem – egy újfajta érvelés nyomán – új rendszer felállítását határozták el.

4. Az általános rész elvetése

A kodifikációs munkában az imént említett tervezetek kidolgozását követően bekövetkezett hosszabb pangás időszakában hangot kaptak olyan nézetek, amelyek szerint a törvénykönyvekben nem szükségszerű az általános részi fejezet. A külön, a törvénykönyv elején összefoglalt általános rész szükségtelenségét az irodalomban leginkább Szász-Schwarz Gusztáv hangoztatta. Érvelése szerint az általános szabályok kialakítása tetőtől talpig a *német népszellem terméke*, mert a XIX. századi német nép „filozófus nép volt. Az általánost kereste az összetesben, neki általános

⁵¹ Pl. 5. §: „Magánjogi szabályoknak *rendszerint* nincs visszaható erejük”; 7. §: „A jog és cselekvési képesség *rendszerint* az illető személy lakhelyén érvényes jogszabályok szerint ítélandó meg”; 18. §: „Családi jogviszonyokra alkalmazandó jogszabályokra nézve *rendszerint* a férj, illetőleg apa (...) lakhelye határoz”; 32. §: „*Rendszerint* sem az életben lételem, sem az elhalálozás nem vélelmezhetik”; 37. §: „Magánjogi tekintetben *rendszerint* mindenkit jogegyelőség illet”; 98. §: „*Rendszerint* senki sem kényszeríthető jogai gyakorlására”; 99. §: „*Rendszerint* senki másra több jogot át nem ruházhat, mint a menyével maga bír”; 182. §: „A jogok önhatalmú érvényesítése *rendszerint* tilos”.

⁵² Különösen igaz ez a „jogokról” rendelkező IV. címre (98–104. §). Ugyanakkor az előbbi felfogással éppen ellentétesnek tűnik, és valószínűleg csak a perjogi kódex hiányával indokolható, hogy a tervezetbe bekerült a „jogok érvényesítéséről” meglehetősen hosszan rendelkező VI. cím. (154-186. §)

⁵³ Mindössze három szakasz maradt a tervezetben, amely a kódex, a szokásjog illetve a helyhatósági szabályrendeletek alkalmazhatóságáról rendelkezik: 2–4. §

⁵⁴ Tervezet 9-14.; 17.; 19.; 21-22.; 24. és 27. §

⁵⁵ ZLINSZKY Imre, *A magyar magánjog mai érvényében*, Bp., 1899, 19.

szabályok kellett, nem kazuisztikus döntések”.⁵⁶ Szászy-Schwarz véleménye szerint ellenben nem célravezető, ha az exegetikus módszert felváltja az absztrakt szabályok tételezése.⁵⁷ E véleményét, meggyőződését pedig a kódex megszövegezésére az igazságügyi minisztériumban 1895-ben ismét felállított állandó bizottság tagjaként – mint az örökjogi és személyi jogi részért felelős szerkesztő – kellő súllyal képviselhette, és befolyásolhatta a készítendő tervezet szerkezeti felépítését.⁵⁸ Erőteljes, ostromzó hangvételű érvelésében szerepelt, hogy az általános rész „erős bizonyítéka a szokásos pandektarendszer *tökéletlen* voltának, mert hisz az nem valami egységes gondolon alapuló, összefüggő egész, hanem meglehetősen *önkényszerű* sorrendben való egymásutánja mindazon anyagoknak, a melyek az egyes különös részekből kiszorultak”,⁵⁹ azaz amelyeknek a szerkesztők a törvénykönyv más részeiben nem találtak megfelelő helyet. Ő az általános rész tételeit – éppen annál fogva, hogy azokban nagyfokú absztrakció tükröződik – túlságosan színtelennek és érthetetlennek találta. Megítélése szerint a *magyar nép jellemétől is idegenek* az általános részben ily módon összefoglalandó „elvont, spekulatív elemek”. Mindemellett a fejezet céltalanságát véleménye szerint leginkább az adja, hogy az abban foglalt szabályok *csak látszólag általánosak*, hiszen azokat az alkalmazás során a különös rész előírásai állandóan módosítják.⁶⁰

A gondolat tehát, amely szerint egy törvénykönyvnek szüksége van egy olyan részre, amely azokat az alapelveket tartalmazza, melyek az egész törvénykönyvre érvényesek, a kodifikációs törekvésekben Szászy-Schwarz erőteljes fellépéséig, ténylegesen tehát 1895-ig, a munkálatok harmadik nagy hullámáig tartotta magát. A kodifikációs állandó bizottság ülésén – Szászy-Schwarz előterjesztése, valamint Vavrik Béla és Lányi Bertalan megerősítése nyomán – az általános rész szükségességét a szerkesztő tagok egyhangúlag leszavazták,⁶¹ helyette az önálló személyi jogi fejezet mellett foglaltak állást, és általános rész kidolgozásával többé senkit nem bíztak meg.

Az önálló általános rész helyett az aktuális kodifikációs bizottság célszerűbbnek látta visszatérni a római jog Intitúcióiban megfogalmazott ‘personae – res – actiones’ felosztáshoz, ezért inkább az *önálló személyi jogi fejezetet* preferálta az általános rész helyett. A bizottsági jegyzőkönyv történeti áttekintése utalt arra, hogy már az újabb pandektajogi irodalomban is meghaladottá vált a Savigny-féle felfogás, és műveiben Windscheid, Jhering, Brinz és Dernburg, valamint a germa-

⁵⁶ SZÁSZY-SCHWARZ, *Rendszer és kommentár*, i. m. 417.

⁵⁷ Uo., 417–418.

⁵⁸ Ezt több ülésen valóban meg is tette, így pl. 1897. május 22. és 29. napján tartott ülésen. *Az állandó bizottság jegyzőkönyvei*, i. m., I, 32–40.

⁵⁹ Uo., 38.; német nyelvű közzététel: *Zeitschrift für ungarisches öffentliches und Privatrecht*, (a továbbiakban: ZuöPR) 4 (1898), 41–42.

⁶⁰ Bővebben: *Az állandó bizottság jegyzőkönyvei*, i. m., I, 39.

⁶¹ Az igazságügyi minisztériumban a kodifikáció céljára felállított állandó bizottság 1897. május 29-i határozata a tervezet tartalma és rendszere tárgyában. *Az állandó bizottság jegyzőkönyvei*, i. m., I, 42–43.; ZuöPR 4 (1898), 46.

nista irányzathoz tartozó Gierke is visszatért a régi, a személyi jognak teret adó rendszer dicséretéhez, valamint a legújabban készülő svájci tervezet is személyi joggal kezdődik.⁶²

Az 1900-ban végre teljes egészében elkészült magánjogi törvénykönyv-tervezet tehát nem tartalmazott általános részt.⁶³ A kódexszerkesztés e felfogásával az előkészítők letértek a legújabb, „kortárs” kodifikációs munkálatok által kitaposott ösvényről és nem követték a szász ptk-t és a német polgári törvénykönyv szerkesztőit. A régebbi kódexek gyakorlatához tértek vissza, hiszen ezt a megoldást alkalmazták a Code civil, az Optk, a zürichi ptk, és – bár kissé zavarosan – az ALR szerkesztői is. A magyar tervezet készítői tehát e korábbi kódexek *használhatóságára* vezették vissza a szerkezetet, és ezekhez nyúlhattak példákat keresve a szabályok összeszerkesztésekor is.

A mellőzés magyarázataként az 1900-ban elkészült tervezet indokolása – Schwarz Gusztáv álláspontjára helyezkedve és szavait megismételve – szintén elősorban az általános szabályokat tartalmazó fejezet *céltalanságát* jelölte meg. Az indokolásban⁶⁴ a bizottság a mellőzés okainak ismertetésével *egyben magyarázza a személyi jog fejezetének létjogosultságát* is. Az alkotók legjellemzőbb, összefoglaló megállapítása a kérdés kapcsán a következő: „Annak, hogy a polgári törvénykönyvnek általános része legyen, csak az képezheti indokát, hogy vannak *általánosabb jellegű* szabályok, melyek az egyes részekbe nem helyezhetők el úgy, hogy a többi részekre való kihatásuk kellő módon szembeötlővé váljék.” Mivel pedig *ilyenek a magyar magánjog szabályai között nem találhatók*, a szerkesztőbizottság feleslegesnek találta önálló rész kialakítását.

További érvelésük szerint: mivel egy jogszabály esetében *nem tankönyvről van szó*, ezért általános jellegű, valójában magyarázó célokat szolgáló szabályok

⁶² Az állandó bizottság jegyzőkönyvei, i. m., I, 34–35. és függelék 43–52.; ZuöPR 4 (1898), 37–38.

⁶³ Úgy tűnik, ez a „szakítás” végérvényes lett: egyik későbbi tervezetben sem jelent meg az effajta általános rész. NAGY Ferenc a törvénytervezet 1914-es, ún. bizottsági tárgyalása során – miután megjegyezte, hogy a tervezet néhány helyen tagadhatatlanul nem tudott szabadulni az új német törvénykönyv befolyása alól – mintegy megismételte a Schwarz-féle érveket, és azt hozta fel az általános rész elvetésének indokául, hogy a javaslat az absztrakció e formájának mellőzésével jobb, praktikusabb szerkezetet teremtett a németnél, hiszen „*az alapvető jogintézményeket közvetlen kapcsolatba hozza azokkal a jogintézményekkel, amelyekre legfőképpen vonatkoznak.*” NAGY Ferenc általános előadó beszéde a törvényjavaslat általános tárgyalásának kezdetén 1914. március 19-én. A polgári törvénykönyv törvényjavaslatának tárgyalása a képviselőház külön bizottságában I. Általános tárgyalás (közvetteszi a M. Kir. Igazságügyminisztérium), Bp., 1915, 15.

⁶⁴ Indokolás a magyar általános polgári törvénykönyv tervezetéhez, Bp., 1901, I, Bevezető XII–XIII.

megfogalmazására sincs szükség.⁶⁵ A törvénykönyvnek konkrét szabályokat kell tartalmaznia, amelyek mindig konkrét életviszonyok rendezését szolgálják. Ezeknek pedig konkrét helyük van: ezt megtalálva ott kell elhelyezni őket, ahová a logika rendje és a rendelkezés tartalma szerint leginkább tartoznak. Abban az esetben, ha az érintett rendelkezések emellett még másutt is alkalmazhatók, azt *utaló normával* meg lehet jelölni, de e célra külön részt felállítani nem szükséges.

Az indokolás érvelése szerint (amely gyakorlatilag Szász-Schwarznak a bizottság ülésén elhangzott megállapításait ismétli meg) egy általános részi fejezet bevezetése a szabályokat *túl elvonttá és színtelenné* is tenné – mint ahogyan ez valóban meg is történt a német polgári törvénykönyv esetében. Az absztrakt törvények egy jogász számára is nehezen érthetők, egy művelt laikusnak pedig teljesen felfoghatatlanok. A generális jogfogalmak megalkotásából származó előny többnyire csak látszólagos, mert az általános szabályok a különös részben olyannyira megváltozhatnak, hogy általános jelentőségüket is elveszítik. Ilyen szabályok alkotását legfeljebb a törvény hatályának, a törvénykönyv és egyéb kútfők egymáshoz való viszonyának meghatározása indokolhatná. Ez azonban bevezető rendelkezésekben néhány szakaszba tömörítve megvalósítható, külön fejezetet nem igényel.

A tervezetre Theodor Kipp berlini professzor által készített, és a Jogtudományi Közlönyben 1903-ban közzétett bírálat szerint⁶⁶ az általános résznek – jóllehet, a német felfogástól idegen – mellőzését nem lehet a reménybeli törvénykönyv hibájául felróni. „Általános jellegű jogszabályt előbb valamely konkrét alkalmazás köntöskéiben bemutatni s azután meghagyni, hogy más esetekre megfelelően alkalmazni kell a szemléletesség szempontjából nem megvetendő becsű eljárás” – írja a tervezetet a német tudományosság képviselőjében és szemszögéből vizsgáló tudós. Majd később: „Valamely jogi rendszer értéke gyakorlatilag abban a lehetőségben rejlik, mely az adott esetben alkalmazandó jogszabályok gyors és biztos feltalálását megengedi. Mindenekelőtt pedig a rendszernek meg kell akadályoznia, hogy a jogszabályokat elhelyezésük ne tüntesse fel ferde világításban.”

Az azonban, hogy a szerkesztés e módjával mégsem ért feltétlenül egyet, kritikai megjegyzéseiben mutatkozik meg, amelyek arra vonatkoznak, hogy a más esetekre előírt „megfelelő” alkalmazás (azaz egyfajta *analogia legis*) bizonytalansághoz vezethet, hiszen az esetek különbözőek, és a körülmények torzíthatják az alkalmazandó szabályt. A másik aggálya éppen az általános szabályoknak a különös részi rendelkezésektől elszenvedett *módosulásai* körében merül fel. Bár ezt kétségtelen tényként ismeri el, megjegyzi, hogy az általános részben foglalt szabályoknak

⁶⁵ Lényegében ezzel érvelt a kodifikációs állandó bizottság 1897. május 29-i ülésén VAVRIK Béla is: *Az állandó bizottság jegyzőkönyvei, i. m., I, 40–41.; ZuöPR 4 (1898), 44–45.*

⁶⁶ Dr. KIPP Tivadar, *A német magánjog hatása a magyar általános polgári törvénykönyv tervezetére*, Jogtudományi Közlöny 38 (1903), folytatásokban. „...kétségtelenül be van bizonyítva, hogy egy magánjogi törvénykönyv az anyagot általános rész nélkül is egész elfogadható módon csoportosíthatja” – írja. *Uo.*, 30.

éppen az a rendeltetésük, hogy azokra az esetekre vonatkozó normákat állítsanak fel, amelyekre nincs konkrét különös részi rendelkezés. Különösen igaz ez pl. a német BGB általános részében elhelyezett jogügyletek tanára, amely csorba volna, ha azt csupán – mint ez a magyar tervezet szerkesztéséből következik – a szerződésekre értelmezhetnénk, az egyoldalú jogügyletekre viszont nem. A szerző tehát – érthető módon – a pandektarendszer (így az önálló általános rész) fenntartása, szükségessége mellett tört lándzsát.

Hasonló konklúzióra jutott, bár egészen más, inkább a gyakorlati jogtanítás és az elméleti rendszer különbözőségéből adódó nehézségekre⁶⁷ utalt Krüchmann münsteri professzor, aki szintén az 1900-as tervezetet véleményezve tért ki az általános rész (illetve az ezt „helyettesítő” személyi jog értékelésére.⁶⁸ Véleménye szerint az általános részt elhagyó magyar megoldás, amely eképp eltér a némettől, „látványos de nem praktikus”.⁶⁹

A magyar törvénytervezet kapcsán megszólaló, itt említett német jogtudósok tehát védelmükbe vették, jónak tartották a saját törvénykönyvükben felállított szerkezetet. A korabeli német irodalomból azonban ellenpéldát is tudunk: Otto von Gierke, akit a Jogtudományi Közlöny szerkesztősége külön felkért az 1900-as tervezet rendszerének – ezen belül külön az általános rész kérdésének – és a benne foglalt szabályoknak a bírálata, annak idején a BGB tervezetének általános részi szabályait is élesen bírálta,⁷⁰ s ennek megfelelően elismerően szólt a magyar tervezetben alkalmazott rendszerről. „Az a véleményem, hogy az Önök bizottsága helyesen járt el akkor, amikor *nem* alkotott külön általános részt. Amennyiben az efféle általános részbe nem olyan szabályok kerülnek, amelyek máshová (különösen a személyi és dologi jogba) tartoznak [azaz amelyeket ott kell – a különös szabályokkal együtt – alkalmazni], az csak egészségtelen doktrinérizmust táplál. Különösen a szerződésekre vonatkozó általános rendelkezések által, amelyek azért jobbra csak a kötelmi jogra alkalmazandók”⁷¹ – állapította meg a magyar tervezet kapcsán 1902-ben.

Az általános rész kérdése a magyar magánjogi kodifikáció történetében epizódyszerű. Vitathatatlanul a német jogtudomány eredményei és a korábban elkészült német (döntően a porosz, az osztrák és a szász) törvénykönyvek inspirálták. Az első időszak magyar jogalkotói a minta közvetlen átvételével kísérleteztek – az

⁶⁷ A német professzor e gondolatmenetben a Szász-Schwarz által érintett problémakörhöz hasonlóan érvelt, de a magyar jogtudóssal ellentétes konklúzióra jutott.

⁶⁸ Paul KRÜCKMANN, *Kritisches zu dem Entwurfe eines ungarischen allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches*, ZuöPR 10 (1904), 1-6.

⁶⁹ KRÜCKMANN, *Uo.*, 1.

⁷⁰ Gierke általános rész ellen irányuló kritikája megjelent a BGB előkészítése során készített munkájában: Otto von GIERKE, *Entwurf eines Bürgerlichen Gesetzbuchs und das deutsche Recht* (1888-89), ahol – egyebek mellett – szintén az absztrakt, elméleti, azaz a gyakorlat számára bizonytalanul hasznosítható elvek felállítása ellen lépett fel.

⁷¹ Gierke az általános részt mellőző magyar rendszert is védelmébe vette. Jogtudományi Közlöny 37 (1902), 203.

előbbieken vázolt számos indok miatt, elsősorban a jogtudomány fejlesztése és a joggyakorlat megtisztítása céljából. A századvégi magyar jogalkotás azonban túllépett az (egyébként német területeken is heves vitákon átesett) általános rész fenntartásának, a pandektarendszerhez való merev ragaszkodásnak a kérdésén, és az önálló személyi jogi fejezettel az általános részt mintegy kiváltotta.

Azon kevés példához sorolható tehát az általános fejezettel kapcsolatos eljárás, amely azt igazolja, hogy a magyar jogalkotás önálló utat tudott választani, nem vált a német jogszabályok foglyává. Az általános rész szükségességét mind a mai napig nem érezte a magyar jogalkotás olyan problémának, amelyet – a pandektarendszer átvételével – orvosolni kellett volna. A jogrendezés e módja tehát a XIX. század végi magyar jogtudomány szemléletmódjának helyességét igazolta.

A szerződészegés jogintézményének kialakulása a magyar magánjogban

I. Bevezetés

A társadalmi-gazdasági viszonyoknak megfelelően a szerződési jog Magyarországon a XIX. század közepéig fejletlen volt. A század utolsó harmadában a gazdasági fejlődés nagymérvű kibontakozásának hatására a szerződések joga is gyors fejlődésnek indult. A fejlődés két vonalon indult meg: a kereskedelmi jogban és a magánjogban. 1875-ben a német mintára készült Kereskedelmi Törvény¹ (KT) szabályozta a kereskedelmi jellegű szerződéseket. A KT mellett figyelmet érdemelt a kereskedelmi jogban a váltótörvény² és a csődtörvény.³ A magánjogban az osztrák, majd később túlnyomórészt német hatásokat felszívó, a jogtudomány és a polgári törvénykönyvet előkészítő munkálatok eredményeit is felhasználó bírósági gyakorlat fejlesztette a szerződési jogot, bőven merítve a Kereskedelmi Törvénykönyvből is. A Kúria joggyakorlatában sorban jelentek meg olyan ítéletek, amelyek megkezdték a szerződések máig alkalmazott jogi technikájának meghonosítását.⁴

Az egységes, kódexbe foglalandó magyar magánjog iránti igényt 1791-ben már törvény írta elő. A tulajdoni rend átalakítására vezető eredmények egyes törvényekben időközben testet öltöttek. Az 1848:XV. tc-ben ismét törvényi szintű norma szólt a magánjogi törvény megalkotásának szükségességéről.⁵ 1895-ben megalakult az az állandó bizottság,⁶ amely 1900-ra elkészítette az első magyar Általános Polgári Törvénykönyv tervezetét.⁷

¹ 1875:XXXVII. tc.

² 1876:XXVII. tc.

³ 1881:XVII. tc.

⁴ EÖRSI Gyula, *Kötelmi jog, Általános rész*, Budapest, 1983, 32.

⁵ BALOGH Judit, *A magánjog átalakításának 1848-as kísérlete és az osztrák jog uralma*, Jogtudományi Közlöny 54 (1999), 409-416.

⁶ BALOGH Judit, *A magyar magánjogi kodifikáció kérdése a Jogtudományi Közlöny hasábjain 1866-1900* in: SÁRY Pál – SZABÓ Béla (szerk.): „Dum spiro doceo” Huszti Vilmos Emlékkönyv, Miskolc, 2000, 259.

⁷ A kodifikációs folyamatról átfogóan: ASZTALOS László, *A magyar burzsoá magánjog rövid története*, in: Polgári jogi tanulmányok I., Budapest, 1970. 5-301.; UŐ, *A magyar burzsoá magánjogtudomány fejlődése a kiegyezéstől az I. világháborúig*, in: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Actái X., Budapest, 1968, 71-88.

A Polgári Törvénykönyv első szövegváltozata ötkötetes indoklással jelent meg, és nyilvánvalóan magán viselte az akkor friss BGB és részben a svájci jog hatását, nem lett jogforrás. Ugyanígy nem lett jogforrás a II. (1913), III. (1914) és IV. (1916) szövegváltozat sem. A „Magyar Általános Polgári Törvénykönyv tervezetének” első szövegváltozata még nem volt egységes mű sem szerkezetében, sem tartalmában,⁸ mégis igen nagy hatással volt a gyakorlatra és elméletre egyaránt. A tudományos világ részvétele a résztervezetek elkészítésében, majd azok megvitatásában, jelentősen megeléknkítette és bizonyos fokig önállóvá tette a magyar magánjogtudományt. A kódex első szövegváltozata alapos átdolgozáson ment át, a második szöveg – amelynek kidolgozásában már Szladits Károly is szerkesztő tagként vett részt – 1913-ban jelent meg. Ezt követően a tervezetek harmadik, majd negyedik szövegváltozata is napvilágot látott.⁹ Az ötödik szövegváltozat Szász Béla szerkesztésében „Magyarország Magánjogi Törvénykönyvének Törvényjavaslata” (Mtj.) elnevezéssel került a képviselőház elé 1928. március 1-jén. A Magánjogi Törvényjavaslatot a felsőház nem fogadta el, ennek ellenére az 1959. évi IV. törvény elfogadásáig írott szokásjogként funkcionált.¹⁰

A Polgári Törvénykönyv 1900. évi tervezetében és már kisebb mértékben az 1914. évi javaslatában a német pandektista felfogás érvényesült – némileg modernizált formában. Nem utánozták a német polgári törvénykönyv szélsőséges elvontságát: nem szakították el az egyszemélyes jogügyletet a szerződéstől, és a szabályozásban a gyakorlatban a sokkal lényegesebb *szerződésből* indulnak ki, nem pedig a *jogügyletből*. A szerződésszegések körében azonban a pandektisztika felfogását vették át, és erősen hézagos szerződésszegési rendszert honosítottak meg. Ezen még az 1928. évi Magánjogi Törvényjavaslat sem változtatott. A bírósági gyakorlat viszont részletekbe menően kiépítette a szerződések jogát, nem egy vonatkozásban akkor igen korszerű formában.

A Magánjogi Törvényjavaslat szerkezete a ZGB rendszerét követte, nem volt általános része, helyette csak hét bevezető szakaszt állítottak a kódex élére redaktorai. Rendszere – a svájci kódexnek megfelelően – a személyi és családjog után

⁸ A tervezet jellemzőiről részletesen szól BALOGH Judit, *Az általános rész kérdése és tervezetei a XIX. század végének magyar magánjogi kodifikációjában* c. tanulmánya a jelen kötetben.

⁹ LÁBADY Tamás, *A magyar magánjog (polgári jog) általános része*, Budapest-Pécs, 1997, 85-86.

¹⁰ MÁDL Ferenc, *Kodifikation des ungarischen Privat- und Handelsrecht im Zeitalter des Dualismus* in: Andor Csizmadia – Kálmán Kovács (szerk.): *Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa (1848-1944)*, Budapest, 1970. 87-119.; *Uő*, *Das erste ungarische Zivilgesetzbuch – das Gesetz IV vom Jahre 1959 – im Spiegel der Geschichte der zivilrechtlichen Kodifikation* in: *uő* (szerk.): *Das ungarische Zivilgesetzbuch in fünf Studien* Budapest, 1963. 9-102.; BÍRÓ György – LENKOVICS Barnabás, *Általános tanok*, Miskolc, 1998, 43.

tartalmazza a dologi jogot, majd az öröklési jogot, végül pedig a kötelmi jogot.¹¹ Az 1935. évi országgyűlés az Mtj. tárgyalását lényegileg levette a törvényhozás napirendjéről, melyről Szászy István az 1947-ben megjelent, a magánjog általános részéről szóló könyvében így vélekedett: „A magyar tragédiához tartozik, hogy a magyar jogászgi géniusznak nem sikerült eddig egységes magánjogi kódexet alkotnia.”

Annak folytán, hogy a Mtj. nem lett törvényi jogforrás, lehetővé vált, hogy a jogfejlesztő bírói gyakorlat az alapvetően individualista szemléletű magánjogot szociálisabbá tegye. A bírósági gyakorlat bizonyos mértékig merített a jogtudomány termékeiből.

Grosschmid rendkívüli mélységben és részletességgel kidolgozta a szerződési jog minden kérdését, Dell'Adami fellépett mindenféle másolás és a német pandektisztika elavult örökségének átvétele ellen.¹² Szászy-Schwarz Gusztáv már a modern monopolkapitalista megoldásáért szállt síkra.¹³ Grosschmid Béni és Szászy-Schwarz Gusztáv a századvégi magyar magánjogtudománynak nagy egyéniségei voltak. Tudományos munkásságukban jól ötvözték a magyar jogfejlődés eredményeit a nemzetközi tapasztalatokkal, és az egyes jogterületeket és jogintézményeket magas színvonalú monografikus művekben dolgozták fel. Mindketten tagjai voltak a Ptk. előkészítő bizottságának. Szladits Károly behatóan foglalkozott az általános rész tanaival, a dolgok jogával, és ő dolgozta ki a „gazdasági lehetetlenülés” tanát. Nevéhez fűződik a Magyar Magánjog szerkesztői feladatainak ellátása. E hatkötetes mű szerzői teljeskörűen feldolgozták azt a magánjogot, amely, mint tudjuk, még ekkor sem rendelkezett jogforrásként kihirdetett rendszeres törvénnyel.¹⁴ A jogtudományban Szladits szervező és tudományos működése lehetővé tette Grosschmid mély és gazdag fejtegetéseinek nagyobb mérvű behatolását a bírósági gyakorlatba és ugyancsak főként az ő tevékenysége nyomán igen erős hangsúlyt kaptak a generálklauzulák, továbbá, meghonosodott több modern megoldás a szerződésszegés területén.¹⁵

A következőkben a századelő szerződésszegésére vonatkozó „szabályait” az 1928-as Magánjogi Törvényjavaslat rendelkezései, valamint Grosschmid Béni, Almási Antal, Szladits Károly, Fürst László és Újlaki Miklós munkáiból merített jellemző-együttes felvázolása mellett a bírói gyakorlat jogeseteivel megvilágítva mutatjuk be.

¹¹ LÁBADY, *i. m.*, 87.

¹² ZLINSZKY János, *Ungarn* in: Helmut Coing (szerk.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte III/2*, München, 1982. 2141-2213.

¹³ EÖRSI, *i. m.*, 33.

¹⁴ BÍRÓ-LENKOVICS, *i. m.*, 45.

¹⁵ EÖRSI, *i. m.*, 34.

II. A szerződésszegésről általában

A Magánjogi Törvényjavaslat és a bírói gyakorlat szerződésszegésnek az alábbi formáit különböztette meg:

- az adós késedelme
- a hitelező késedelme
- lehetetlenülés
- hibás teljesítés.

Az Mtj. szabályozta továbbá a szerződésszegés közös szabályait, a nemteljesítés és a kötelemszegés fogalmainak meghatározásával. A hibás teljesítés szabályait viszont csak az adásvételi szerződés körében szabályozta (jogszatosság és kelékszavatosság). A bírói gyakorlat viszont az adásvételi szerződésnél lefektetett, a hibás teljesítésre vonatkozó szabályokat a többi szerződéstípusra is alkalmazta.

III. Nemteljesítés és kötelemszegés

Szladits szerint a kötelemszegés az adósnak minden olyan magatartása, amellyel a hitelezőnek a kötelemmel védelmeszt érdekét sérti.¹⁶ *„A kötelem keletkezésével a hitelező jogilag védett helyzetbe lép, amelynek tartalmát ügyleti vagy jogszabályi rendelkezések határozzák meg. Kötelem alapján az adós olyan magatartás kifejtésére köteles, amelyet kötelem hiányában nem lenne köteles megcselekedni, vagy tartózkodni köteles olyan cselekményektől, amelyet egyébként jogosan megtehetne. Ha azokat a határokat, amelyeket a kötelem számára megszab az adós átlépi, jogellenes cselekményt, kötelemszegést követ el.”*¹⁷

Kötelemszegés alatt tágabb értelemben a kötelem tartalmával ellentétes állapotot, míg szűkebb értelemben csak azokat az eseteket értették, amikor a kötelemellenes állapotot az adósnak valamilyen magatartása idézte elő. Az adós nemteljesítését nem tekintették kötelemszegésnek, ezt a „nem-teljesítés” külön jogi kategóriájaként kezelték.

A kötelemszegés esetei között alapvető különbség volt aszerint, hogy a kötelemmel ellentétes állapot olyan okból következett-e be, amely az adósnak felróható, vagy olyan okból, amely neki nem róható fel. A felróható kötelemszegés általános következménye az volt, hogy az adós a kötelemszegés miatt felelősséggel tartozott, míg a fel nem róható kötelemszegés nem járt ilyen felelősséggel.

A kötelemszegés közös szabályait az Mtj. 1134-1136. §-aiban szabályozta. Az adós, ha törvény vagy a jogügylet másként nem rendelkezett, minden vétkeiségeért – szándékos vagy gondatlan eljárásáért – felelt. Vétkesnek akkor tekintette az Mtj. és a bírói gyakorlat az adóst, ha nem járt el azzal a gondossággal, amelyet tőle,

¹⁶ SZLADITS Károly, *A magyar magánjog vázlatja*, II. kötet, Budapest, 1909, 87.

¹⁷ SZLADITS, *i. m.*, 88.

mint rendes embertől a kötelelem teljesítése körében a *körülményekhez képest el lehetett várni*.¹⁸ Ha viszont megtette, ami tőle elvárható, vétlennek minősült. Ahhoz, hogy a kötelemszegés az adósnak felróható legyen, szükséges volt az is, hogy az adós vétőképes legyen.¹⁹

Azt az általános szabályt, hogy az adós minden, a kötelemszegés körébe tartozó vétkességért felel, egyes esetekben a törvény vagy a felek közötti jogügylet az adós előnyére vagy hátrányára módosíthatta. Rendes felelősség volt tehát a szándékosságért, valamint a „könnyű” és súlyos gondatlanságért való felelősség.

Az úgynevezett „felfokozott felelősség” eseteiben (*custodia*) az adós csak meghatározott körülmények fennállta esetén menthette ki magát (pl. erőhatalomra vagy a „sérült” önhibájára hivatkozással). Ilyen volt a fuvarozó vagy a vendéglős, fogadós felelőssége.

Ugyanakkor a garancia-szerződés és az adósi késedelem esetében feltétlen, kimentést nem tűrő volt a felelősség.

A rendes felelősségnél enyhébb volt a felelősség az ingyenes szerződéseknél, pl. ingyenes megbízás vagy ajándékozási ígéret esetén. Ugyancsak enyhébb volt a felelőssége az adósnak a hitelezői késedelem esetében, mert ez idő alatt az adós csak a szándékosságért vagy a súlyos gondatlanságért felelt.

Az adós a szándékosságért való felelősségét nem zárhatta ki, illetve nem korlátozhatta (*pactum ne dolus praestatur*).²⁰

Ha az adós kötelezettségei teljesítéséhez más személyek közreműködését vette igénybe, ezeknek a *vétkes* eljárásáért (szándékos vagy gondatlan magatartásáért) ugyanúgy felelt, mintha személyesen ő maga járt volna el („*A szerződés teljesítésénél használt személyeknek a teljesítés körüli vétkességéért az alkalmazó felelős.*”²¹). Az adós nem menthette ki magát azzal, hogy a helyette eljáró személy megválasztásában kellő gondossággal járt el és a helyettes felett megfelelő felügyeletet gyakorol. Az adós csak azzal védekezhetett, hogy a helyettes nem járt el vétkeken. Nem fogadta el a bíróság pl. a vállalkozónak a kikötött kötbér elleni *vis maiorra* való hivatkozását akkor sem, ha az alvállalkozó mulasztásáról volt, „*mert ezeknek akár vétkes, akár vétlen mulasztásai semmiféle vonatkozásban nem minősíthetők balesetnek.*”²²

Vétkességre tekintet nélkül felelt fizetőképességért az, aki pénzbeli vagy olyan szolgáltatásra volt kötelezve, amely az ő részéről pénzbeli költséget tett szükségessé. Így például *fajlagos kötelezettség* esetén nem hivatkozhatott az adós arra, hogy pénzhiányában nem tudja a fajlagos dolgokat beszerezni.²³

¹⁸ Mtj. 1134 §.

¹⁹ SZLADITS, *i. m.*, 87.

²⁰ Mtj. 1134. §

²¹ P.IV. 7763/1915. Magánjogi Döntvénytár X. Kötet, Budapest 1917, 34.

²² K. 2608/1921 Gr. XVII. 393. számú jogeset, Grill-féle Döntvénytár, Budapest 1922, 362.

²³ Mtj. 1136. §

IV. Az adós kése delme

A kése dellem a szolgáltatás ideiglenes nemteljesítése. Almási Antal az adósi kése dellem fogalmát az alábbiak szerint határozta meg: „*Kése dellemről csak addig szólhatunk, amíg a tartozott szolgáltatás ideiglenesen elmarad. Sem lehetetlenült, sem a hitelezőre vonatkozóan érdekét veszített szolgáltatásra az adós-kése delme következményei nem alkalmazhatók. Az adós kése dellem, a lehetetlenülés és az érdek-műlás tehát egymást kirekesztő intézmények.*”²⁴

Hasonlóképpen fogalmazta meg a Kúria is a kése dellem fogalmát: „*Az adós kése dellem addig tart, ameddig az adós terhére eső okokból a szolgáltatást nem teljesítik. E szerint véget ér, mihelyt a szolgáltatás, bár csak ideiglenesen is az adósnak fel nem róható okokból lehetetlenül, vagy mihelyt az a hitelezőre nézve érdekét veszítette.*”²⁵

A kése dellem beállt, ha

- az adós a *határozatlan* lejáratú kötelmet *megintés ellenére* nem teljesítette,
- az adós a *határozott* lejáratú kötelmet a *lejáratkor* nem teljesítette.²⁶

A kése dellem csak abban az esetben esett egybe a lejáratall, ha a lejárat naptár szerint, vagy akként volt meghatározva, hogy annak napját egyébként pontosan meg lehetett állapítani. Ha a teljesítés időpontja nem volt meghatározva, a kése dellem következményeinek beálltához szükséges volt, hogy a hitelező az adóst kötelezettségeire figyelmeztesse, vagyis megintse. A megintést, mint egyoldalú címzett jognyilatkozatot, az adóshoz kellett intézni. Hatályosságához az adóshoz való megérkezése volt szükséges, de arra már nem volt szükség, hogy azt tudomásul is vegye. Naptárszerű időmeghatározásnak tekintette a bírói gyakorlat, ha a felek azt akár az eredeti megállapodásukban állapították meg, akár az egy későbbi halasztásban vagy hasonló tartalmú megegyezésben lett megállapítva. A határozott időre adott halasztás elteltével a kése dellem megintés nélkül is beállt. („*Határozott időre szóló halasztás elteltével az adós megintés nélkül kése delembe esik.*”)²⁷

Az ítéletben megszabott határidő szintén naptárszerűen meghatározottnak minősült. („*A marasztalt fél az ítélettel megállapított teljesítés körül már akkor kése delmessé válik, ha az ítéletben kitűzött teljesítési határidő alatt a kötelezett-*

²⁴ ALMÁSI Antal, *A kötelmi jog kézikönyve*, 2. kiadás, Budapest, 1929, 288.

²⁵ K 6963/1923 Gr. XVIII. 348. számú jogeset, Grill-féle Döntvénytár, Budapest 1924. 314.

²⁶ Az Mtj. 1151.§- a szerint: „*Az adós kése delembe esik, ha a követelés lejárt után a hitelezőnek hozzá intézet megintése ellenére nem teljesíti kötelezettségét. A teljesítés iránt indított keresetnek vagy fizetési meghagyásnak kézbesítése megintés számba megy. Ha a teljesítésre határozott időt szabtak, ennek eredménytelen elteltével az adós megintés nélkül is kése delembe esik.*”

²⁷ P.V. 4499/1922 Magánjogi Döntvénytár XVI. kötet, Budapest 1924, 59.

séget nem teljesíti, mint a késedelmes adós tehát meg tartozik téríteni a jogosított-nak a késedelmes teljesítésből eredő kárát.”²⁸

Grosschmid nyomán többen, így Szladits is különbséget tett az ún. „tárgyi” és „alanyi” késedelem között. Amennyiben a határozott idő lejárt, vagy a határozatlan lejárat és a megintés feltétele teljesült, az ún. tárgyi késedelem tényállása megvalósult (*objektív mora*).²⁹ Amennyiben az adós a késedelmet nem tudta a kimenteni, akkor az alanyi (vétkes) késedelem is megvalósult (*szubjektív mora*).³⁰ A tárgyi és alanyi késedelem közötti különbségtételnek a jogkövetkezmények szempontjából volt jelentősége, hiszen a jogkövetkezmények nagyrészt a vétkes késedelemhez és csak kivételesen a pusztán tárgyi késedelemhez fűződtek.

A késedelem jogkövetkezményei a következők voltak:

- a) kártérítés,
- b) az adós felelőssége mértékének szigorúbbá válása
- c) elállás (ú.n. elszegés)

a) A késedelem legfontosabb jogkövetkezménye a késedelemből eredő kárnak a hitelező részére történő megtérítése volt, így a kötelmi szolgáltatás terjedelme a késedelmi kár megtérítésének kötelezettségével növekedett. A hitelező természetesen nem vesztette el a jogát arra, hogy az eredetileg tartozott szolgáltatás teljesítését is követelhesse.³¹ Pénztartozás után az akkor hatályos 1923. évi XXXIX. törvénycikk³² alapján az adós kártérítési átalányként késedelmi kamatot tartozott fizetni a késedelembe eséstől kezdve – akkor is, ha az adós a késedelmet egyébként kimenthetné. Az Mtj. szerződési kikötés esetén ismerte a *kamatos kamat* intézményét is késedelem esetén, illetve kikötés hiányában a perindítástól kezdve.³³

Ugyanakkor a hitelező a késedelemből eredő kamaton felüli kára megtérítését is követelhetette, ha az adós késedelmet kimenteni nem tudta. („A hitelező a kamaton felül, az adós késedelméből eredő nagyobb kára megtérítését is követelheti, ha az adós késedelme egyáltalán nem menthető. Így kár áll elő abból, hogy a hitelező kénytelen másoktól magasabb kamatra pénzt felvenni. De ehhez nem elegendő az a körülmény, hogy az adós a perben védekezett – különösen, amikor oly elintézetlen

²⁸ P.V. 9277/1915 Magánjogi Döntvénytár X. kötet, Budapest 1917, 49.

²⁹ ZSÖGÖD Benő, *Fejezetek kötelmi jogunk köréből*, II. kötet, Budapest, 1900, 27.; TÓTH Lajos, *Magyar magánjog Kötelmi jog*, Debrecen, 1938, 213.

³⁰ SZLADITS, *i. m.*, 91.; TÓTH, *i. m.*, uott.

³¹ ALMÁSI, *i. m.*, 287.

³² A pénztartozás késedelmes teljesítése esetében a hitelezőt megillető kártérítésről szóló törvény

³³ Az Mtj 1153.§-a szerint: „Pénzfizetésre kötelezett adós a késedelem ideje alatt tartozása után törvényes kamatot köteles fizetni. Ha magasabb kamatot kötöttek ki, ez a késedelem idejére is jár.

Kamattartozás után más kikötés hiányában csak a perindítástól kezdve jár késedelmi kamat, értékpapírok kamatszélvényei után azonban már a késedelem beálltától kezdve.”

vítás kérdések merültek fel, amelyek csak a perben felvett bizonyítás adatai alapján voltak végleg eldönthetők.”³⁴)

b) Az adós késedelmének további jogkövetkezménye az adós felelőssége mértekének szigorúbbá válása volt. A késedelme ideje alatt az adós már nemcsak a vétkességéért, hanem a „véletlenért” is felelt.³⁵ *„Ha a késedelem ideje alatt a szolgáltatás egészen vagy részben lehetetlenné válik: az adós a véletlen sem szolgáltatás mentségéül. Még pedig semmiféle véletlen és semmi körülmények között.”*³⁶ *„Ha tehát a késedelem ideje alatt a szolgáltatás teljesítése az adós hibáján kívül válik is lehetetlenné, az adós a felelősségben benne marad. A kötelem mintegy megállandósul annak folytán, hogy az adós kellő időben vétkesen nem teljesítette kötelezettségét (perpetuatio obligationis).”*³⁷

A késedelmes adós „véletlenért” való felelőssége akkor állt fenn, ha a „véletlen” közvetve mégis okozati kapcsolatban állt az adós vétkességével, azaz ha az adós nem lett volna késedelmes, a szolgáltatás nem vált volna lehetetlenné. Ebből tehát az következett, hogy ha az adós bizonyította, hogy a szolgáltatás lehetetlenné válása nem állt okozati összefüggésben a késedelemmel, akkor a „véletlenért” nem volt felelős. Ha pl. a véletlen káresemény a hitelezőnél éppen úgy bekövetkezett volna, mint az adósnál bekövetkezett, akkor az adós nem felelt.³⁸

c) Elállás. Ha a késedelem a hitelezőnél érdekmúlással járt, akkor elállhatott a szerződéstől, vagyis „elszeghette” a szerződést és közölhette az adóssal, hogy a teljesítést természetben nem fogadja el. (*„Elállhat a kétoldalú szerződéstől az egyik fél, ha a másíknak késlekedése következtében a szerződés reá nézve az érdekét veszítette.”*³⁹) Vétkes (alanyi) késedelem esetén az „elszegést” követően a jogkövetkezmény ugyanaz volt, mintha a szolgáltatás lehetetlenné vált volna az adós „vétkessége” folytán, vagyis az adós az elmaradt egész szolgáltatás miatt a hitelezőnek kártérítéssel tartozott – azaz meg kellett téríteni az eredeti szolgáltatás elmaradásával és a késedelemmel elszenvedett egyéb károkat is (ún. szigorú elszegés).⁴⁰ Ha azonban az adós a késedelmét ki tudta menteni (vagyis tárgyi késedelem esetén), az „elszegésnek” csak az volt a következménye, hogy a kötelem megszűnt. Ezesetben

³⁴ K. 2608/1921 Gr. XVII. 393. számú jogeset, Grill-féle Döntvénytár, Budapest, 1922, 362.

³⁵ Az Mtj 1156.§-a szerint: *„Ha a késedelem az adós hibájából állott be, a késedelem ideje alatt az adós felel minden vétkességéért, ha felelőssége előbb korlátozva volt is; felel a véletlenért is, amely a szolgáltatást lehetetlenné teszi vagy a szolgáltatás tárgyában kárt okoz, kivéve, ha kár kellő időben végbement teljesítés esetében is bekövetkezett volna.”*

³⁶ ZSÖGÖD, *Fejezetek, i. m.*, II. kötet, 56.

³⁷ SZLADITS, *i. m.*, 92.

³⁸ SZLADITS, *i. m.*, 93.

³⁹ K. 2292/1916. Gr. XVII. 389. számú jogeset, Grill-féle Döntvénytár, Budapest, 1922, 359.

⁴⁰ SZLADITS, *i. m.*, 93.

a hitelező ellenszolgáltatással nem tartozott, és az adós nem tartozott kártérítéssel (ún. enyhe elszegés). Ugyanakkor lehetőség volt az ún. „méltányos kármegosztásra”, amennyiben a körülményekre, különösen a felek vagyoni viszonyaira tekintettel azt a méltányosság megkívánta.⁴¹

Nem volt szükség az érdekmúlás bizonyítására szigorú, fix lejáratú kötelem esetén.

Szigorú lejáratú a kötelem, ha a kötelezettséget a szerződés szerint pontosan meghatározott időben és nem máskor kell teljesíteni. Ezesetben a hitelező a teljesítést előzetes értesítés nélkül visszautasíthatta, anélkül, hogy a teljesítésre póthatár-időt kellett volna biztosítania.⁴²

Nem fix határidejű szerződéseknél az érdekmúlást a hitelezőnek kellett bizonyítani. Ugyanakkor az ún. gyenge lejáratú kötelem esetében sem kellett a hitelezőnek bizonyítatlan ideig várni a teljesítésre, hanem a késedelem bekövetkezése után megfelelő véghatáridőt tűzhetett azzal a figyelmeztetéssel, hogy a határidő eltelte után a teljesítést nem fogadja el. A határidő eredménytelen eltelte után az „elszegés” következményei beálltak az érdekmúlás bizonyítása nélkül.

Részletekben történő teljesítés esetében, amennyiben az adós az egyik részlettel késedelembe esett, a hitelező az egész kötelemre nézve gyakorolhatta a késedelemből eredő jogait (pl. elszegést), ha a késedelem következtében a hitelezőnél érdekmúlás állt elő.⁴³

V. Hitelezői késedelem

A hitelezői késedelem nem a hitelezőt terhelő valamilyen szolgáltatás nemteljesítését, hanem az adós szolgáltatásának megakadályozását jelentette.

A hitelező késedelembe esett:

- ha a felajánlott szolgáltatást nem fogadta el (elfogadási késedelem)⁴⁴
- ha a teljesítésre határozott időt állapítottak meg és ő a szolgáltatás elfogadását előre megtagadta: a teljesítési idő elteltével,

⁴¹ Mtj 1149.§.

⁴² Az Mtj 1155.§-a szerint: „...a hitelező az adós késedelme miatt csak úgy állhat el a szerződéstől, ha a késedelmes adósnak előbb megfelelő határidőt tűzött ki a teljesítésre azzal a figyelmeztetéssel, hogy azon túl a teljesítést nem fogadja el. Az adós ebben az esetben csak a határidő eltelte után többé nem követelhet teljesítést.”

⁴³ Az Mtj 1161.§-a szerint: Ha a részletekben teljesítésre kötelezett adós valamelyik részlet szolgáltatásával késedelembe esett és ennek következtében a később lejáratú részletek a hitelezőre érdeküket veszítették, a hitelező a késedelemből eredő jogait ezekre nézve is gyakorolhatja.

⁴⁴ Mtj 1165. §

– ha annak a cselekménynek véghezvitelére – amellyel neki a teljesítés körül közre kell működnie – határozott időt állapítottak meg: ennek az időnek eredménytelen elteltével.⁴⁵

A hitelezői késedelem legjellemzőbb esete a felajánlott teljesítés hitelező általi visszautasítása. A késedelem jogkövetkezményének beálltához azonban az azonnali teljesítés lehetőségének kellett fennállnia (*real oblatio*), és a felajánlott szolgáltatásnak kötelemszerűnek kellett lennie (*rite oblata solutio*).⁴⁶ Nem tekintette azonban a bírói gyakorlat komolynak a felajánlást akkor, ha az adós csak névlegesen azonos szolgáltatást ajánlott fel. („*Alperes a felére leromlott értékű pénzt teljes kiegyenlítésül ajánlotta fel felperesnek. Felperes azonban azt a felére leromlott pénzben teljes kiegyenlítésül már nem volt köteles elfogadni, tehát joggal utasíthatta vissza. A felperest ezek szerint hitelezői késedelem nem terheli.*”⁴⁷)

A hitelező késedelemét jelentette továbbá, ha a hitelezőnek elől kellett járnia, vagy közre kellett működnie a teljesítésben. (Például ha a hitelezőnek kell gondoskodnia az áru elszállításáról, vagy a hitelezőnek a helyszínen kell átvennie az árut.) Ezekben az esetekben elegendő volt, ha az adós kijelentette, hogy a szolgáltatásra kész. Amennyiben a hitelező a szükséges cselekményt elmulasztotta, a hitelezői késedelem beállt.⁴⁸

A hitelezői késedelem előfeltétele az esedékes vagy már teljesíthető szolgáltatás kellő, tehát annak *valóságos* felajánlása volt. Kivételesen a szolgáltatás komoly, szóbeli felajánlása is elegendő volt, ha a hitelező kijelentette, hogy a szolgáltatást nem kívánja elfogadni, vagy ha a teljesítéshez a hitelező közreműködése szükséges és a hitelező kijelentéséből, vagy egyéb magatartásából nyilvánvaló, hogy ezt nem kívánja teljesíteni.⁴⁹ („*A teljesítés elfogadásának a hitelező általi szándékos meg-
hiúsítása mégis azzal a külön hatással is kapcsolatos, hogy az adós a tartozott szolgáltatást pusztán szóval is hatályosan felajánlhatja.*”⁵⁰)

A hitelezői késedelem esetén *kimentésnek nem volt helye* abból az elvből kiindulva, hogy az adós helyzete nem válhat terhesebbé a hitelező késedelme miatt. Amennyiben ugyanis a hitelező kimenthetné magát, akkor az adós helyzete önhibáján kívül súlyosabbá válna. A hitelező abban az egy esetben mentesülhetett a jogkövetkezmények alól, amennyiben bizonyította, hogy az adós nem volt képes a teljesítésre a „szolgáltatási készsége” kijelentésekor. Ez esetben tehát a hitelezőnek

⁴⁵ Mtj 1166. §

⁴⁶ Az Mtj. 1165. §-a második bekezdése szerint: „*A szolgáltatást ténylegesen a kötelezettségnek megfelelően kell felajánlani.*”

⁴⁷ K 5831/1921 Gr. XVII. 366 számú jogeset, Grill-féle Döntvénytár, Budapest, 1922, 332.

⁴⁸ Az Mtj. 1166. §-a szerint „*...ha a hitelezőnek a jogviszony tartalma szerint a teljesítés körül valamely megelőző vagy egyidejű cselekménnyel közre kell működnie, nevezetesen, ha a szolgáltatás tárgyát alkotó dolog átvétele végett az adósnál meg kell jelennie.*”

⁴⁹ ALMÁSI, *i. m.*, 292.

⁵⁰ K. 8375/1926 MD XIX. 60. számú jogeset, Magánjogi Döntvénytár XIX. kötet, Budapest, 1927, 69.

nem saját vétlenségét kellett bizonyítania, hanem azt, hogy a hitelezői késedelem egyik tárgyi feltétele, a szolgáltatás *kellő* felajánlása, hiányzik.⁵¹

Hitelezői késedelem esetén az adós jogosulttá vált a bírói letétbe helyezésre, de teljesíthetett közraktárba helyezéssel, illetve ügygondnok részére is. („Az adósnak módok kell adni arra is, hogy a szolgáltatás tárgyától azokban az esetekben is szabadulhasson, amidőn bárminő oknál fogva bírói letétre nem alkalmas is. Végeredményben ügygondnoki átvételre is gondolhatunk. Mindezekben az esetekben az adós gondossága a helyettesként alkalmazott személy kiválasztására szorítkozik.”⁵²)

Romlandó áruk esetén az adós értékesíthette az árut a hitelező számlájára, és a vételárat helyezhette bírói letétbe. A késedelem jogkövetkezményeire azonban az adós pénzszolgáltatás esetén csak akkor hivatkozhatott, ha bírói letétbe helyezéssel teljesített. („Amennyiben a szolgáltatás tárgya természeténél fogva gyors romlásnak van kitéve, az adós azt a hitelező késedelme folytán a bíróság vagy legalábbis hiteles személy közbejöttével el is adhatja.”⁵³)

„Az adós az általa felajánlott fizetés visszautasításának következményeit csak úgy háríthatja a hitelezőre, ha a kérdéses összeget, illetve annyit, amennyi a hitelezőt jogosan megilleti, s amely összeg ennek javára megítéltetett, bírói letétbe helyezi, mert ellenkező esetben a hitelező visszautasító nyilatkozatát a késedelem tekintetében mentségül fel nem hozhatja.”⁵⁴

A hitelezői késedelem jogkövetkezményei az alábbiak voltak:

- a) az adósi késedelem egyidejű kizártsága,
- b) az adósi felelősség mértékének csökkenése,
- c) a kárveszély átszállása.

a) A hitelező késedelem egyik jogkövetkezménye az adósi késedelem egyidejű kizártsága. Ennek következtében a késedelem tartamára a pénzadás kamatfizetési kötelezettsége megszűnt,⁵⁵ illetve a szolgáltatás tárgyának az elfogadási késedelem idejére eső hasznaiért az adós csak annyiban volt felelős, amennyiben a hasznokat beszedte.⁵⁶

⁵¹ SZLADITS, *i. m.*, 96.

⁵² K 2103/1922 MD. XVI. 47. sz. jogeset Magánjogi Döntvénytár XVI. kötet, Budapest, 1924, 59.

⁵³ Vht. 104.§

⁵⁴ P.V 313/1902 Dt. 3.f. XXIV. 54. számú jogeset Döntvénytár XXIV. kötet, Budapest, 1903, 59.

⁵⁵ Mtj. 1171.§

⁵⁶ Mtj. 1172.§

b) Jelentősebb jogkövetkezmény volt azonban az adós felelősségének a „rendes mértékről” való lecsökkenése. Az adós felelőssége hitelezői késedelem esetén a *szándékosság és súlyos gondatlanság esetére korlátozódott*. Vagyis amennyiben a hitelezői késedelem ideje alatt a szolgáltatás tárgyában véletlenül vagy az adós „könnyű” gondatlansága miatt esett kár, az adós mentesült a kötelezettség teljesítése alól.

c) A hitelezői késedelem további jogkövetkezménye volt a kárveszély átszálása a hitelezőre, vagyis ha a szolgáltatás egészben vagy részben megsemmisült, megromlott vagy elveszett valami olyan körülmény folytán, amely egyik félnek sem volt felróható, az ebből eredő kárt a hitelező tartozott viselni. („*A hitelezői késedelem kezdőpontjától fogva a hitelező viseli a szolgáltatás tárgyát érő veszélyt. Ez úgy a megsemmisülés, mint rongálás tekintetében is áll.*”⁵⁷)

Megszűnt a hitelezői késedelem a halasztásban való megállapodás, illetve a szolgáltatás elfogadása és az addig felmerült költségek megfizetése esetén.⁵⁸

VI. A lehetetlenülés

A szolgáltatás lehetetlenülése – ellentétben a késedelemmel, amely a szolgáltatás *időleges* nemteljesítését jelentette – a *szolgáltatás végleges nemteljesíthetőségét* jelenti.

Lehetetlenülésről csak az eredetileg lehetséges szolgáltatás utólagos lehetetlenné válása esetén beszélhetünk. A szolgáltatás eredeti lehetetlensége esetén a kötelelem ugyanis létre sem jött.⁵⁹

A szolgáltatás lehetetlenülése két okból következhetett be:

- a szolgáltatás lehetetlenné válása,
- a szolgáltatás elszegése, vagyis a még lehetséges szolgáltatásnak a hitelezői általi visszautasítása.

⁵⁷ K 202/1914 MD IX. 5. számú jogeset, Magánjogi Döntvénytár IX. kötet, Budapest, 1917, 34.

⁵⁸ Az Mtj. 1174. §-a szerint „*A hitelező késedelme megszűnik, ha elmulasztott tennivalóit pótolja s egyúttal a szolgáltatás elfogadására és a késedelemből eredő kötelezettségének teljesítésére készségét is kijelenti.*”

⁵⁹ Az Mtj. 1140. §-a szerint: „*Ha a szerződés megkötésekor valamelyik fél tudta, hogy a szolgáltatás az adós hibáján kívül lehetetlenné fog válni, vagy ha ezt az adós a szerződés megkötésekor csak gondatlanságból nem látta előre: a szerződés megkötéséből eredő kár megtérítésére a már kezdettől fogva lehetetlen szolgáltatásra irányuló szerződés megkötéséből eredő kár megtérítésére a már kezdettől fogva lehetetlen szolgáltatásra irányuló szerződés megkötéséből eredő kár megtérítésének szabályait kell alkalmazni.*”

A szolgáltatás lehetetlensége természeti, jogi, érdekbeli vagy betöltési lehetetlenség volt. A *természeti* lehetetlenség azt jelentette, hogy a szolgáltatás fizikai akadályba ütközik, vagyis annak teljesítése a szó szoros értelmében nem lehetséges. *Jogi* lehetetlenség alatt a szolgáltatásnak utólagos jogi akadály miatti lehetetlenségét értették. A jogi lehetetlenséget a bíróságnak hivatalból kellett figyelembe venni. *Érdekbeli vagy betöltési lehetetlenség* azt jelentette, ha a szolgáltatás teljesítését az adóstól az élet józan felfogása szerint, a tisztesség és méltányosság elvének figyelembevételével nem lehet elvárni.

A jogkövetkezmények a lehetetlenülés esetében is különbözőek voltak aszerint, hogy a lehetlenné válás az adósnak felróható volt-e vagy sem. Felróhatóság esetén az adós *kártérítési felelősséggel* tartozott, vagyis meg kellett téríteni a hitelezőnek a teljesítés elmaradásából eredő kárát.⁶⁰ Felróhatóság hiányában a jogkövetkezmény csak a *szerződés megszűnése* volt. Az eset körülményeire, különösen a felek vagyoni viszonyaira tekintettel azonban (méltányosságból) lehetőség volt az ún. „méltányos kármegosztásra.”⁶¹

A kártérítés mértéke az ún. „teljes szerződési érdekek” megfelelő érték volt, vagyis olyan kártérítést tartozott az adós megfizetni, amilyen értéket a hitelezőnek a szerződés teljesítése esetén a teljesítés jelentett volna. Fel nem róható lehetetlenülés esetén az adós kötelezettsége alól szabadult, a kétoldalú szerződéseknél viszont a kárveszélyt ennek ellenére viselte.

A hitelezőre hárult a lehetetlenülés bizonyítása, illetve annak a bizonyítása, hogy a lehetetlenülést olyan körülmény okozta, amely neki fel nem róható (*exculpatio*).

Az adós kimenthette magát a „véletlennel” (vagyis bizonyíthatta, hogy a lehetetlenülés olyan ok miatt következett be, amiért ő nem felelős), illetve kimenthette magát a hitelező saját hibájának bizonyításával is.

Részleges lehetetlenülés esetén az adós a még lehetséges ún. maradék szolgáltatással, (a *residuummal*) továbbra is tartozott,⁶² amennyiben viszont a hitelező bizonyította, hogy a maradék szolgáltatása az ő szerződési érdekének nem felel meg, úgy azt visszautasíthatta, így a lehetetlenülés következményei a maradék szolgáltatásra is beálltak.⁶³

⁶⁰ Az Mtj. 1139.§-a szerint: „Ha a szolgáltatás az adós hibájából – oly körülménynél fogva, amelyért felelős – vált lehetlenné, az adós a hitelezőnek a nemteljesítésből eredő kárát köteles megtéríteni.”

⁶¹ TÓTH, i. m., 233.

⁶² Az Mtj. 1147.§a szerint: „ Ha a szolgáltatás csak részben vált lehetlenné, azonban a lehetséges rész teljesítés a másik fél érdekének nem felel meg, a másik fél az egész kötelezettség nem teljesítése miatt követelhet kártérítést vagy egészen elállhat a szerződéstől.”

⁶³ „Részbeni lehetetlenség esetén, ha a részleges teljesítés a szerződéshez hű fél érdekeinek meg nem felel, utóbbi az egész szerződéstől való elállás joga is megilleti.” K. 1316/1926 PJE. Polgári Jog Esettár, Budapest, 1927, 38.

A részleges lehetetlenülés szabályai vonatkoztak az időleges lehetetlenülésre is. Amennyiben azonban az időleges lehetetlenülés olyan hosszú ideig tartott, amely a hitelezői érdekmúlásához vezetett, úgy lehetőség volt a végleges lehetetlenülés jogkövetkezményeinek alkalmazására is.⁶⁴

Maradék szolgáltatásnak nemcsak a természetben az adós vagyonában megmaradt dolgot tekintették, hanem mindazt a dolgot és követelést, amely az adóst harmadik személy részéről megilleti (*surrogatum*).⁶⁵ („A hitelező kárának fedezésére vagy az abba való beszámítás céljából követelheti azt az értéket vagy vagyontárgyat is, amely a szolgáltatásból az adósnál megmaradt. Esetleg azt, amely a lehetetlenülés következtében ennek helyére került. Kisajátított ingatlanért annak kisajátítási árát.”⁶⁶)

Lehetetlenülés esetén amennyiben a szolgáltatás nem a kötelezett hibája miatt vált lehetetlenné, úgy az adós felszabadult, és a másik fél köteles volt az ellenszolgáltatásra.⁶⁷

Ha a szolgáltatás a jogosult hibájából vált lehetetlenné, akkor úgy kellett tekinteni, mintha a jogosult a szolgáltatást megkapta volna, és köteles volt az ellenszolgáltatás teljesítésére. Az ellenszolgáltatásból viszont le kellett vonni azokat a költségeket, amelyet a kötelezett megtakarított, vagy amit a munkaerejének felszabadulása folytán szerzett, illetve nehézség nélkül szerezhethet volna.⁶⁸ Ezesetben természetesen lehetőség volt a két követelés kompenzálására, beszámítására, és csak az esetleges „fölöző kárt” kellett megtéríteni.

A harmadik esetként taglalt érdekbeli, vagy betöltési lehetetlenségen („túlnehézlés”) azt a – méltánylást érdemlő – helyzetet értették, amikor az adóst a kötelezettség teljesítésével nem lehetett megterhelni.⁶⁹ A jóhiszemű „kötelembetöltés” elvéből az következett, hogy az adós csak addig a határig volt köteles erőfeszítéseket tenni a teljesítés érdekében, ameddig ez tőle a méltányosság elvének figyelembevételével el lehetett várni.⁷⁰

⁶⁴ ALMÁSI, *i. m.*, 308.

⁶⁵ Az Mtj. 1143.§-a szerint: Ha az adós a szolgáltatást lehetetlenné tevő körülmény alapján azért a tárgyért, amelyet köteles volt szolgáltatni, kárpótlást kapott vagy követelhet, a hitelező a kapott kárpótlás kiadását vagy a kárpótlás kiadását vagy a kárpótlás kiadását vagy a kárpótlás követelésének átruházását követelheti. E jogának gyakorlása esetében a kárpótlás vagy a követelés értékét be kell tudni a hitelező kártérítési követelésébe, ha ily követelés őt nemteljesítés miatt megilleti.

⁶⁶ K 3564/1914 MD XI. 14. számú jogeset, Magánjogi Döntvénytár XI. kötet, Budapest, 1916, 16.

⁶⁷ „Nem az adós terhére eső utólagos lehetetlenülés ezt a szolgáltatás teljesítése alól felmenti.” K 3974/1926 JH. 1. 10/388 Jogi Hírlap Döntvénytára 10 szám, Budapest, 1927, 388.

⁶⁸ Mtj. 1146.§

⁶⁹ SZLADITS, *i. m.*, 103.

⁷⁰ SZLADITS, *i. m.*, 100.

A bírói gyakorlat kialakította az úgynevezett gazdasági lehetetlenülés fogalmát is. A gazdasági lehetetlenülés gondolata az I. világháború alatt fejlődött ki a bírói gyakorlatban, a termelés behozatal zavarai a pénz értékének romlása és egyéb körülmények következtében azoknak az adósoknak a helyzete, akik pénz ellenében áruszolgáltatásra voltak kötelesek, jelentősen elnehezült. A bíróság úgy segített a bajba jutott áruadósokon, hogy a szolgáltatást „gazdaságilag” lehetetlennek minősítette, az áruszolgáltatásra kötelezett felet a szolgáltatás alól (esetleg bizonyos kártalanítás mellett) felmentette, vagy a kötelem tartalmát akként módosította, hogy a pénzdórt nagyobb ellenérték fizetésére, illetőleg az áruadórt kisebb mennyiség szolgáltatására kötelezte.⁷¹ A gazdasági lehetetlenülésre való hivatkozást a bíróságok akkor fogadták el, ha azok a „gazdasági alapfeltevések”, amelyekre a felek eredetileg a viszonyos szolgáltatásaik érdekegyensúlyát alapították, felborult.⁷² Később a bírói gyakorlat a gazdasági lehetetlenülés fogalmát kiterjesztette, és arra az esetekre is alkalmazta, amikor rendkívüli gazdasági viszonyok folytán a szerződési egyensúly megbomlott, különösen a határozott időre szóló szerződések esetében.⁷³ „Ahhoz, hogy a gazdasági lehetetlenülés megállapítható legyen, szükségképpen oly nagyoknak, jelentékenynek kell annak a különbözetnek lennie, amely mint vagyoni hátrány, illetve előny, akár a vevőt adott esetben éri, hogy a szerződés hatályban tartása a felek szerződéses céljának a méltányosság és jóhiszeműség szempontjából már nem felelne meg.”⁷⁴

VII. A hibás teljesítés

A hibás teljesítést Szladits az alábbiak szerint határozta meg: „Ha az adós kötelezettségét kellő időben teljesíti ugyan, de hibásan, akkor nem lehet szó sem késedelemről, sem a szolgáltatás lehetetlenüléséről, mégis világos, hogy az adós a kötelmet megszegte (a kötelmi érdeket, amelyet a jog véd, megsértette.) ... A hibás teljesítésének eseteinek jórésztében az adós nem sérti meg azt a közvetlen érdeket, amely a hitelezőt a kötelemhez fűzi, de megsérti azt a kötelezettséget, hogy a kötelmet a jóhiszeműség és tisztesség szabályai szerint teljesítse.”⁷⁵

⁷¹ SZLADITS, i. m., 104.

⁷² SZLADITS, i. m., uo.

⁷³ „Gazdasági lehetetlenülés nemcsak akkor forog fenn, amidőn a szolgáltatás az adós nagyobb vagyoni romlását vonná maga után, hanem már akkor is, ha a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás között feltűnő aránytalanság volna és az egyik fél a másik rovására aránytalanul kedvezőbb vagyoni helyzetbe kerülne, s így a szolgáltatás követelése vagy éppen elfogadása a szolgáltató hibáján kívül beállott helyzet kíméletlen kizsákmányolásának s így a joggal való visszaélésnek a tekintete alá esnék.” P.III. 1945/1921 MD. XV. 17. számú jogeset, Magánjogi Döntvénytár XV. kötet, Budapest, 1923, 21.

⁷⁴ P.V. 2990/1927 MD. XXI. 44. számú jogeset Magánjogi Döntvénytár X. kötet, Budapest, 1929, 65.

⁷⁵ SZLADITS, i. m., 105–106.

A Magánjogi Törvényjavaslat nem szabályozta a hibás teljesítést a „kötelemszegés” szabályai között. A kellék- és jogszavatosság szabályait az adásvételi szerződések vonatkozásában rögzítette. Ugyanakkor kiterjesztette a szavatosságra vonatkozó szabályokat minden olyan szerződésre, amelyben valaki a dolgot vagy jogot nem vételár fejében, hanem más visszerthes módon, ellenértékért idegenítette el vagy terhelte meg.⁷⁶ A szavatosságra vonatkozó rendelkezéseket a bírói gyakorlat terjesztette ki a többi szerződéstípusra.

Az eladó szavassággal tartozott azért, hogy kárveszély átszállása idején a dolog megfelelt a szerződésben kikötött feltételeknek, illetve alkalmas volt a rendeltetészerű használatra.⁷⁷ *„Ha a felek között külön ki van kötve, hogy az eladott dolognak valamilyen bizonyos tulajdonsággal bírnia kell, az eladó általában szavatol azért, hogy a dolog a kikötött tulajdonsággal bír, anélkül, hogy kérdés lehetne, hogy a tulajdonság hiánya érinti-e a dolog értékét vagy használhatóságát és hogy a hiány jelentékeny-e vagy jelentéktelen.”*⁷⁸ *„A törvényes gyakorlat által elfogadott jogszabály, hogy az eladó külön kikötés nélkül is felelős az eladott dolognak szerződésszerű szolgáltatásáért, eszerint tehát az ingatlan eladója is, aki azt meghatározott térfogatban adja el, a kikötött térfogat terjedelméért szavatol.”*⁷⁹

Nem felelt viszont az eladó a szerződés megkötésekor a vevő által ismert hibáért: *„Ha a vevő ismeri a hiányt és a hiányos dolgot teljesítésül mégis elfogadja, az eladó ellen szavatosság alapján csak akkor támaszthat követelést, ha jogát ehhez a szerződéskötéskor vagy a dolog elfogadásakor kifejezetten fenntartotta.”*⁸⁰

Olyan hibáért, amelyet a vevő saját súlyos gondatlansága miatt nem ismert fel, az eladó csak akkor tartozott felelősséggel, ha a dolog kikötött tulajdonságának hibájáról volt szó, illetve ha az eladó a hibátlan teljesítéséért jótállott vagy a dolog hibáját csalárdul elhallgatta.⁸¹ *„Olyan esetben, amikor az eladó az áru hibátlanságáért jótállott, az eladó csak olyan hibáért nem szavatol, amelyet a vevő a vételkor ismert. Ellenben szavatol ilyenkor is az eladó minden olyan hibáért, amely a vevő előtt bármely okból volt ismeretlen, tehát olyan hibáért is, amely a vevő előtt saját súlyos gondatlansága miatt maradt ismeretlen.”*⁸²

⁷⁶ Mtj. 1407.§

⁷⁷ Mtj. 1382.§

⁷⁸ P.V. 3778/1929. MD XXIII. 73. számú jogeset. Magánjogi Döntvénytár XXIII. kötet, Budapest, 1931, 99.

⁷⁹ K 2012/1901 Dt. 3. f. XX. 151. Döntvénytár XX. kötet, Budapest, 1902, 159.

⁸⁰ P.V. 5828/1928 MD XIII. 118. számú jogeset Magánjogi Döntvénytár XIII. kötet, Budapest, 1931, 159.

⁸¹ Mtj. 1382-1383.§

⁸² K. 1891/1917 MD XI. 159. számú jogeset. Magánjogi Döntvénytár XI. kötet, Budapest, 1918, 225.

Amennyiben a dolog nem felelt meg a rendeltetés használt követelményének illetve a kikötött tulajdonságoknak, a vevő

- a) követelhetette a vételár megfelelő leszállítását (*actio quanti minoris*)
- b) elállhatott a szerződéstől (*actio redhibitoria*)
- c) kártérítést követelhetett.

Fajlagos dolog vétele esetén a vevő a hiányos áru helyett újabb hiánymentes áru szolgáltatását is követelhetette.

a) Árleszállítás esetén a vevő a vételár olyan mértékű leszállítását kérhette, ahogyan a hiánymentes áru értéke a hibás áru értékéhez aránylott. Amennyiben a több dolog vételárát egy összegben határozták meg és az eladott dolgok közül nem mindegyik volt hibás, az árleszállításnál valamennyi dolog értékét figyelembe kellett venni. Ugyanez a szabály érvényesült, ha a több dolgot külön-külön vételárért ugyan, de mint együvé tartozót adták el, és az egyiknek (vagy egyeseknek) hiányossága a többiek értékét is csökkentte.⁸³ Az árleszállítás nem szüntette meg a vevő jogát arra, hogy a későbben felismert más hiány miatt újabb vételár-leszállítást kérjen, esetleg elálljon a szerződéstől.

b) Ha a hibás teljesítés miatt a hitelezőnek a teljesítés nem állt érdekében, a jogkövetkezmények ugyanazok voltak, mint a késedelem vagy részleges lehetetlenség esetén, a hitelező „elszeghette” a szolgáltatást: elállhatott a szerződéstől. Részletekben történő teljesítés esetén, annak ellenére, hogy az adós csak egy-egy részteljesítés vonatkozásában teljesített hibásan, a szolgáltatást elszeghette, ha a hiba olyan természetű volt, ami miatt a hitelezőnek a szerződésbe vetett bizalma megrendült és érdekmúlás következett be.⁸⁴ Ha a vevő az elállást választotta, a vételár megfizetésére nem volt köteles, illetve a már kifizetett vételárát visszakövetelhetette az áru visszaadása ellenében. Nem követelhetette viszont a vevő vissza a vételárát, ha a dolog saját hibájából pusztult el vagy szenvedett értékcsökkenést.⁸⁵

Elállás esetén az eladó minden esetben felelős volt a szerződés megkötéséből és a dolog átvételéből eredő kárért (*negativ interesse*).⁸⁶

c) Ha az eladó a dolog hiánymentességéért jótállott, vagy a hiányt csalárdul elhallgatta, illetőleg a hibás teljesítésért vétkesség terhelte, úgy a vevő a dolog hiányosságaira tekintettel a nemteljesítés miatt *kártérítést* követelhetett.

⁸³ Mtj. 1396.§

⁸⁴ SZLADITS, *i. m.*, 107.

⁸⁵ SZLADITS, *i. m.*, 200.

⁸⁶ Mtj. 1394.§

A szavatossági jogok közül a választási lehetőség a vevőt illette meg. A választott jogosultságtól a vevő csak az eladóval történő megegyezéséig vagy a jogerős bírósági ítéletig térhetett át másik jogosultságra, illetve akkor, ha az eladó a választott jognak megfelelő kötelezettsége teljesítésével vétkenesen késlekedett.⁸⁷

A szerződő felek az eladó szavatosságát a szerződésben kizárhatták vagy korlátozhatták. Ilyenkor is felelős maradt azonban az eladó az olyan hibákért, amelyeket az ügylet megkötésekor ismert, de csalárdul elhallgatott.⁸⁸

A szavatossági hiány miatt támasztható követelések ingó dolog tekintetében hat hónap alatt, ingatlan tekintetében egy év alatt évültek el. Az elévülési határidő ingók esetében a kiszolgáltatással, ingatlanok esetében az átadás időpontjával kezdődött. Amennyiben viszont az eladó a hiányt csalárdul elhallgatta, az elévülés mindaddig nem következett be, míg a kártérítésre irányadó elévülés idő nem telt le. Az elévülési idő ez esetben tehát három év volt.⁸⁹

A kereskedelmi vétel – fentiekől némileg eltérő – szabályairól az 1875:XXXVII. tc. (KT) 346-350. §-ai rendelkeztek. Ugyanakkor külön jogszabály, az 1923:X. tc. rendelkezett az állatforgalmi szavatosságról.

⁸⁷ Mtj. 1388.§

⁸⁸ Mtj. 1405.§

⁸⁹ Mtj. 1401.§. 1288.§

A közös Európai Polgári Törvénykönyv a közös európai jogi hagyomány tükrében

I. A nemzeti magánjogok mint a piac valódi egységét gátló tényezők

A Római Szerződés mai brüsszeli értelmezése szerint az Európai Uniónak jelenleg nincs hatalma arra, hogy átfogóan szabályozza a magánjog területét. Ahogy az egyik német biztos, Martin Bangemann írta: „Az európai szerződések igen szűk lehetőséget adnak egy átfogó közösségi szabályozásra a magánjog területén.”¹

Ivo Schwartz (aki a Bizottságban évekig a jogharmonizáció felelőse volt) ezzel szemben azt emeli ki, hogy bár a Szerződés konkrétan nem foglalkozik a magánjog egységesítésével, de megadja a lehetőséget a Közösségi jogharmonizációra az egységes belső piac kialakításának érdekében, mindenek előtt annak előmozdítására, hogy az alapvető szabadságok érvényesülhessenek.²

Két logikus magyarázatot találhatunk tehát a harmonizáció szükségességére a fentiek alapján. Az egyik abból ered, hogy a belső jogok rendelkezései korlátozzák a személyek, áruk, szolgáltatások és a tőke szabad mozgását. Ráadásul nem tűnik túlzásnak annak megállapítása, hogy a Közösségen belüli versenyt is torzítja a tagállamok sok tekintetben eltérő magánjogi szabályozása. A Közösség alapvető célja pedig nem más, mint az egységes piac kialakítása, amit viszont a szabad mozgás és a tiszta verseny jellemez. A jogharmonizáció kérdése tehát szorosan összefügg az egységes piac kérdésével, sőt annak alapvető feltételeként értékelhetjük.

Lehet persze azt mondani, hogy a szerződések kötőereje és kikényszeríthetőségének biztonsága a lényeg, ez pedig a Közösség egész területén megvalósul, és így – látszólag – nincs is szükség egységes törvényi szabályozásra minden részletkérdésben. E felfogás azonban figyelmen kívül hagyja azt a még ma is óriási kockázatot, amit egy külföldi féllel kötött szerződés jelenthet az Európai Unión belül. Különösen fennáll e kockázat a kis- és középvállalkozások által kötött ügyleteknél, ahol a feleknek nem áll módjában minden esetben jogi felvilágosítást kérni a megállapodás megkötése előtt. E vállalkozások gyakran megrettennek a külkereskedelmi ügyletekkel kapcsolatos kockázattól, így számukra a nemzeti

¹ Idézi: Jürgen BASEDOW, *A Common Contract Law for the Common Market* in: CML Rev. 1996 33, 1171.

² BASEDOW, *i.m.* 1173.

nyelvek és szokások, valamint a kötelmi szabályok közti különbségek gyakran ígéretes üzletek gátjává válnak.

A Közösség természetesen mindezt kiküszöbölendő nyilván nem a nyelvek és a folklór területén kell hogy egységet teremtsen, hanem az egységes magánjog kodifikálásán kell hogy munkálkodjon annak érdekében, hogy a gazdaság szereplői valóban magabiztosan kihasználhassák az egységes piac nyújtotta előnyöket. Hihetetlen előrelépés volna, ha minden tagállam jogalanyai ugyanarra a jogforrásra tudnának hivatkozni, még ha ezt mindenki a saját nyelvén tenné is.

Van, aki szerint a másik állam jogi szabályozásáról szóló körültekintő felvilágosítás kikérése ugyanezzel a pozitív hatással járna. Ez az érvelés véleményem szerint távolról sem meggyőző, mivel az ügyletek nagy részének egyszerűen nem kellő értékű a tárgya ahhoz, hogy be lehetne kalkulálni a jogi tanácsadáshoz kapcsolódó jelentékeny többletköltséget. Basedow kiemeli, hogy az ügyvédek és jogtanácsosok túlnyomó többsége ráadásul nem is rendelkezik kellő felkészültséggel a más tagállamok szerződési jogát, és a hazai joghoz képest jelentkező eltéréseket illetően.³ Ez az oka annak, hogy különböző tagállamok jogalanyai között létrejött szerződéseknél rendszerint mindkét fél a saját jogát igyekszik kikötni, figyelmen kívül hagyva a másik állam magánjogi rendelkezéseit. Természetesen ez egy esetleges jogvita során kedvezőbb szerepet biztosít annak a félnek és jogi képviselőjének, aki a saját jogát tudta előtérbe helyezni a szerződés megkötése során. Nem lehet azonban elfelejteni, hogy minden ilyen ügyletnél szükségképpen ott van a másik szerződő fél is, aki mindenképpen hátrányos helyzetbe kerül, mert legyen bármennyire is megalapozott az igénye, azt mégis egy számára sok tekintetben idegen jogi környezetben kell érvényesítenie. Tág értelemben tehát romlik az esélye arra, hogy a bíróság helyt adjon követelésének, illetve hogy ellentmondása eredményes legyen.

A fentebb taglalt a kockázatok igen jól ismertek az EU tagállamok üzletemberei és gyakorló jogászai számára. Az ismeretlentől való félelem, a kellő jogi tájékozottság hiányából eredő bizonytalanság minden bizonnyal szerződések tucatjaitól tántorítja el a potenciális feleket nap mint nap.⁴ Könnyen előfordulhat például, hogy mondjuk egy stuttgarti illetőségű építési vállalkozó a már említett kockázatok bekalkulálása helyett inkább vállal el egy munkát Hamburgban, mint a lényegesen közelebb fekvő Strassbourgban az esetleges többletköltségek ellenére is.

Ugyancsak felemás megoldás az, ha a felek a fent ecsetelt egyenlőtlen helyzet elkerülése végett harmadik állam jogát kötik ki a szerződésben. Hosszú távon a valódi kiutat az jelentené, ha az Európai Unió jogalanyai egymás közti ügyleteik

³ BASEDOW, *i.m.* 1182

⁴ Lásd: Ole LANDO, *Principles of European Contract Law: An Alternative to or a Precursor of European Legislation?*, *American Journal of Comparative Law* vol. 40, 1992, 374., ahol Lando egy „képzelt párbeszédet” tár elénk, mely egy német vállalat igazgatója és a jogtanácsosa közt zajlik egy másik EU tagállamba irányuló termék- vagy szolgáltatásexporttal kapcsolatban.

során egy közös Ptk-t vehetnének alapul. Azt mondhatjuk tehát, hogy a belső szabályok mássága a szerződési jog területén akár összezszerűen is kifejezhető kárt okozó azáltal, hogy sok piaci szereplő azért nem vág bele egy nemzetközi üzletbe, mivel az említett okok jelentősen megnövelik az ahhoz kapcsolódó kockázatot.

Megjegyzendő továbbá, hogy a belső kereskedelemre gyakorolt jótékony hatásai mellett egy jövőbeni közös Ptk. a jogászai szakma egységes jellegének erősítését is szolgálná az Európai Unióban, ugyanis a traktorülések alakját meghatározó, vagy a közösségekben termelt uborkák méretének egységes szabályozásához hasonló rendelkezések mindeddig nem fejtettek ki ilyen irányú hajlamot a gyakorló jogászokban.⁵ Basedow szerint abból kiindulva, hogy az Európai Unió mindenekelőtt jogi közösséget jelent, a különböző tagállamok jogászáinak effajta együvé tartozás-érzése kulcsszerepet játszhat az integráció további elmélyítésében.⁶

II. A közös jogi hagyományok ereje

„Nincs még egy olyan ága a jogtudománynak, amelynek annyira európai karaktere lenne, mint a magánjognak...”⁷

E szavakkal indítja Paul Koschaker az *Europa und das Römische Recht* című könyvét, mely mintegy fél évszázada került kiadásra. A mai olvasó joggal lepődhet meg, hogy vajon a fenti megállapítás tényleg a ma nagyon is nemzeti jellegű európai magánjogokra vonatkozik-e. Vajon használható-e az európai karakter kifejezés egy olyan tudományágra, mely a külföldi jelenségekről, történésekről szinte tudomást sem vesz?

Koschaker, a kiváló jogtörténész minden bizonnyal nagyon is tisztában volt a magánjog legújabb kori széttöredezettségével kontinensünkön. Kijelentését sokkal inkább arra alapozhatta, hogy a közös magánjog több mint nyolcszáz éven át meghatározó sarokköve volt az európai kultúrának. A kérdés az, hogy ez a bizonyos európai karakter ma már csak történeti kategóriaként bír -e létjogosultsággal a magánjog területén.

Szabadjon idéznem Hallstein, az Európai Bizottság első elnökének szavait, aki azt mondta, hogy *“a Közösség egész területén az azonos tényeket a jog eszközével mindenütt azonos módon kell megítélni”* illetve *„az európai karakter egyre halványuló fénye most ismét felragyogni látszik.”*⁸ E szavak híven tükrözik az alapító

⁵ Reinhard ZIMMERMANN, *Roman and Comparative Law: The European Perspective (Some remarks apropos a recent controversy)*, Legal History, Vol.16. No.1 1995 24., hasonlóan vélekedik BASEDOW is, *i.m.* 1183

⁶ BASEDOW, *i.m.* 1183

⁷ Paul KOSCHAKER, *Europa und das Römische Recht*, 3-er ed. 1958, 1. (fordítás: tőlem, O.G.)

⁸ Jürgen BASEDOW, *i.m.* 1171, fordítás tőlem.

atyák ideáját, mely szerint az egykori közös jogi gondolkodás és kultúra felélesztéséhez az Európai Közösség megfelelő keretet biztosíthat.

Az egységes polgári és kereskedelmi kodifikációnak – a dolgozat első részében kifejtett problémákat ismerve – számos előnye lenne az Unió számára. Mindenek előtt az, hogy egységes alapgondolatokra és koncepciókra épülne, és változást jelentene a jelenleg széthulló és atomizálódó közösségi joghoz képest, amely továbbra is meghatározóan technokrata irányelvek alapján építkezik, amely irányelvek koherenciája sok esetben –enyhén szólva– kívánnivalókat hagy maga után a közösségi jogon belül, és a közösségi jog és a belső jogok viszonylatában egyaránt.

A kérdés az, hogy a római jog (illetve a *ius commune*) hagyománya a konkrét szabályok szintjén milyen szerepet játszhat a jövőbeni kodifikációban.⁹ Biztosra vehető, hogy az európai polgári törvénykönyv cikkelyei túlnyomórészt a római-közös jog anyagára kell, hogy épüljenek, mindegy hogy a Codice Civile, a BGB, a Code Civile, vagy más kodifikáció alapján kerül végül a konkrét szöveg megfogalmazásra.

Abból kell kiindulnunk, hogy a közös polgári törvénykönyv csak akkor kerülhet elfogadásra Európában, ha az messzesemenően megfelel az európai jogi hagyományoknak, ez a tradíció pedig – mint az közismert – döntő módon a római jogra épül. Ezen kívül elmondható, hogy a jogi problémák nagy részének megoldásának lehetőségei végesek, és éppen az a lenyűgöző a római jogban, hogy széles választékban kínál klasszikus megoldásokat az életben felmerülő mindennapi problémákra.

III. A római jog szerepe a törvényi rendelkezések szintjén

Rolf Knütel több tanulmányában foglalkozik a római jogi elvek és szabályok közvetlen hatályosulásával a modern európai magánjogokban. Műveiből egy általános elméleti keret bontakozik ki, amely rendkívül érzékletesen tárja föl a *ius commune* szabályainak örök aktualitását.

A Knütel-féle tipológiát elfogadva bármelyik törvénykönyv rendelkezéseit csoportosíthatjuk akként, hogy egy adott szabály mennyire konkrét vagy elvont formában kerül megfogalmazásra. Az absztrakció foka alapján – ha a határok nem is feltétlenül élesek – különbséget tehetünk struktúranormák, generálklauzulák, konkrét (egy tipikus szituációra vonatkozó) szabályok és végül egyszerű (tovább itt nem tárgyalt) definíciós normák között.¹⁰

⁹ E tekintetben szabadjon mindenképp Rolf KNÜTEL bonni professzor munkáit alapul vennem, aki Reinhard ZIMMERMANN mellett az egész dolgozatban esetelt jogtörténeti-jogösszehasonlító irányzat legkiemelkedőbb képviselője.

¹⁰ Rolf KNÜTEL, *Römisches Recht. Grundlage der Europäischen Rechtsordnungen*, Kaiserslautern, 1992, 22.

III. 1. Struktúranormák

Az ide tartozó szabályok tulajdonképpen jogelvek, melyek olyan alapvető tételeket fogalmaznak meg, amik mentén egy törvénykönyv szerveződik. Jó példa lehet az a kérdés, hogy a BGB megoldását elfogadva az adásvételi ügyletek körében különbséget kell-e tenni a kötelmi jellegű adásvételi szerződés és egy önálló tulajdon átruházási ügylet között, vagy a tulajdonszerzés azáltal valósul meg, hogy az adásvételi szerződés sikeresen megkötött és a tulajdonjog teljes terjedelmében átruházásra került. A közös jog tradíciójával egyébként az utóbbi megoldás cseng egybe, a római jog korábbi időszakában azonban elvált egymástól a *causa*, és az adásvétel tárgyának tényleges átadása, a *traditio*.

Ezen struktúranormák tekintetében az okozza a legtöbb gondot, hogy mindenki számára kielégítő megoldást szükséges találni. A jövőbeni döntést minden bizonynyal a mára felhalmozódott gyakorlati tapasztalatokból kiindulva kell meghozni, állást foglalva egyik, vagy másik megoldási módozat mellett.

A struktúranormák esetében – nem vitásan – koncepcionális kérdésekről van szó, így római jog e tekintetben csak marginális szerepet fog betölteni, mivel a jogászai szakmának és végső fokon a jogalkotónak kell állást foglalni abban, hogy például ugyanazon jogrendszeren belül megférhet-e egymás mellett egyrészt az absztrakt *manipatio* és *in iure cessio*, másrészt a kauzális *traditio*.

III. 2. Generálklauzulák

A generálklauzulák széles körben való alkalmazása napjaink törvényhozásának egyik meghatározó tendenciájává vált. A jövőbeni európai polgári törvénykönyvből sem fognak hiányozni a generálklauzulák, minden bizonnyal már csak azért sem, hogy az egyes tagállamok jogi szabályozásának különbségeit bizonyos kérdések kapcsán így hozzák közös nevezőre.

Ebben a körben nagyon valószínű, hogy újra találkozni fogunk a *bona fides*, a *boni mores*, az *aequitas*, a *bonus vir*, vagy a *iusta causa* római jogi fogalmaival.¹¹ Ezzel egy időben természetesen kiváló alkalom lesz arra, hogy a számtalan konkretizálást, amit a rómaiak például a *bona fides* fogalmához egy-egy eset kapcsán fűztek, a generálklauzulák jövőbeni magyarázó jellegű tartalmi kitöltésénél lehessen kamatoztatni.¹²

¹¹ V.ö. Hans ANKUM, *Principles of Roman Law Absorbed in The New Dutch Civil Code*, Amsterdam, 1994, 60.

¹² A példánál maradva: a rómaiak azt mondták, hogy *dolo facit, qui petit quod redditurus est* (Paul.D.44,4,8 pr.), amely definíció a szerződési szankciók szabályozása során ma is használható. Szó szerinti fordításban átvehető pl. az *Impossibile nulla obligatio est* elve (D. 50, 17, 185), ahogy pl. a BGB § 306 megfogalmazza: *Ein auf eine unmögliche Leistung gerichteter Vertrag ist nichtig*.

III. 3. Konkrét szabályok

A római jogtudósok egy az *aequitas* és a *bona fides* vezérelvéből kiinduló interpretáció alapján számos olyan konkrét szabályt alkottak, amelyek jórészt átkerültek a modern polgári törvénykönyvek kötelmi rendelkezései közé.

A közös jogi tradíciók talaján számtalan ilyen konkrét szabály minden különösebb nehézség nélkül egységessé tehető. Szabadjon egy példára kitérnem¹³ a szerződés teljesítésével kapcsolatban, amely megmutatja, milyen hasznos lehet bizonyos esetekben a római jog szabályainak felhívása.

Egyes jogintézmények szabályozása a mai jogászok szemében olyannyira magától értetődő, hogy a kommentárokból, elemző munkákban sem vesztegetnek már szót azok történeti igazolására. Pedig a mai szemmel annak tekintett megoldás nem minden esetben feltétlenül magától értetődő.

A porosz Allgemeines Landrecht például akként rendelkezett, hogy a teljesítés határideje mindkét fél számára mérvadó, következésképpen a kötelezett nem teljesíthet idő előtt.¹⁴ Suarez is hasonlóan vélekedett, arra hivatkozva, hogy a jogosult érdeke kevésbé fontos a kötelezetténél, mivel neki gyakran alapvető érdeke, hogy az idő előtti teljesítést ne fogadja el, például háború idején, vagy a viharos tengeren, és még sorolhatnánk. Ezt a megoldást az 1869-es argentin Código Civil is átvette a porosz jogból (Art. 570), mivel a törvénykönyv atyja, Dalmacio Vélez Sarsfield is a jogosult érdekét tartotta döntőnek. Előfordulhat ugyanis, hogy a vevő még nincs készen arra, hogy mondjuk néhány nagyméretű állatot vagy egy hajót a teljesítési határidő előtt átvegyen.

A ma majdnem mindenütt érvényes, és a fentieknek némiképp ellentmondó szabályozás¹⁵ a római jogból származik, itt találjuk meg az alap gondolatot, ami így hangzik:

*Quotiens autem in obligationibus dies non ponitur, praesenti die pecunia debetur, nisi si locus adiectus spatium temporis inducat, quo illo possit perveniri. verum dies adiectus efficit, ne praesenti die pecunia debeatur: ex quo apparet diei adiectionem pro reo esse, non pro stipulatore.*¹⁶

Tehát ha a kötelemben a felek nem kötnek ki teljesítési határidőt, akkor az ellenérték (pénz) még aznap esedékes, kivéve, ha a teljesítés helyéből következően nem keletkezik egy időtartam, mialatt a teljesítés céljából az ember oda el tud jutni. Ezzel szemben a határidő meghatározása azt vonja maga után, hogy a pénz már nem aznap esedékes. Mindebből az következik, hogy a fizetési határidő megadása az adós javára szolgál, és nem a jogosultéra.

¹³ V.ö.: KNÜTEL, *i.m.* 22.

¹⁴ §241 I 5, §758 I 11, § 56 I 16

¹⁵ Art. 1186 és Art. 1187 Cc, Az olasz Ptk. Artt. 1183 és 1184, spanyol 1125,1126,1127, görög 324, holland Büregerlijk Wetboek 1305, 1306, BGB§§ 1584,1585,1828 de ugyanígy az egész világon Chilétől (Art. 1497) Japánig (Art. 135, 136) v.ö.: KNÜTEL, *i.m.* 24, és folyt.

¹⁶ Ulp D.45,1,41,1

A római jogtudósok által elfogadott megoldás két logikus elvre épül, mégpedig *először*, hogy a korábbi teljesítés jobb, mint a későbbi. Mindenki ismeri Publius Syrus mondatát, mely szerint: „*Bis dat, qui cito dat*”,¹⁷ amit jog nyelvén Gaius így fogalmazott meg: „*Plus est enim statim aliquid dare, minus est post tempus dare*”,¹⁸ vagyis több valamit azonnal adni, és kevesebb csak egy bizonyos időintervallum után.

A *második* idevágó elv a következőképpen szól: „*Cum quaeritur in stipulatione quid acti sit, ambiguitas contra stipulatorem est*”, magyarul ha a *stipulationál* kérdéses, hogy mire gondolnak, a tisztázatlanságot a *stipulator*, azaz a jogosult kárára kell értékelni.¹⁹

Figyelembe kell venni, hogy utóbbi szabályt a rómaiak eredendően a *stipulatio* esetére fejlesztették ki, vagyis arra a szerződésre, melynek során a jogosult a kötelezethez intézett formális kérdésével gyakorlatilag meghatározza a szerződés szövegezését. Ebből általánosan is levonható, hogy abban az esetben, ha a jogosultnak megvan az az előnye, hogy egyoldalúan szövegezheti a szerződést – és fejezheti ki érdekeit –, akkor jogos és igazságos, hogy ő viselje az általa előidézett tisztázatlanság következményeit is.²⁰

Esetünkben tehát, ha a jogosult nem jelenti ki, hogy a teljesítést a megszabott határidő előtt nem fogadja el, akkor feltételezhető, hogy az adós belátása szerint szabadon teljesíthet a szerződés megkötése, és a teljesítési határidő letelte között. A források szerint: „*totum enim medium tempus ad solvendum promissori liberum relinqui intellegitur*”.²¹

Lehet, hogy a *stipulatio*ra hivatkozni ma már nem tűnik életszerűnek, de gondoljunk itt egy pillanatra az egész világon egyre inkább elszaporodó általános szerződési feltételekre. Az ÁSZF esetében szintén arról van szó, hogy az egyik – legtöbbször lényegesen erősebb gazdasági pozícióban lévő – fél egyoldalúan határozza meg a szerződés tartalmát. E körben mindenképpen jogosnak és igazságosnak látszik a *stipulatio* kapcsán fentebb idézett szabály átvétele a közös európai polgári törvénykönyvbe, természetesen nem kizárólag a teljesítési határidővel összefüggésben.

Az eredeti problémához visszakanyarodva magától értetődően figyelembe kell venni, hogy itt egy szerződéses kikötéssel kapcsolatos diszpozitív szabályról van dolgunk, ami azt jelenti, hogy a felek autonóm akaratából és mindenkori érdekéből fakadó kikötés egyedi esetekben minden további nélkül vezethet ahhoz, hogy a jogosult az idő előtti teljesítést nem köteles elfogadni, sőt a jogszabály is tartalmazhat olyan utalást, hogy különös méltánylást érdemlő esetben a jogosult érdekét helyezi előtérbe.

¹⁷ Sententiae 235: *inopi beneficium bis dat, qui dat celeriter*

¹⁸ Inst.3,113 = Inst.Iust.3,20,5

¹⁹ Cels.D.34,5,26

²⁰ Ide vágó forráshelyek: Labeo-Paul. D.18,1,21 és Pap. D.2,14,39

²¹ Cels.D.43,3,70 v.ö. Ulp. D.45,1,38,16

Amennyiben semminemű kikötés nincs a teljesítési határidőt illetően, úgy főszabályként az előbb említett alapelvekre épülő egyszerű szabály alkalmazható, azaz *diei adiectio pro reo*, amely igazságos megoldásnak tűnik a sematikus mellérendeltséggel szemben, ami a kötelezettet és a jogosultat egyazon időponthoz köti.²²

Azért bocsátkoztam ilyen részletességgel a fenti elemzésbe, hogy egy példán keresztül egyértelművé tegyem, hogy a római jog olyan megoldások tömkelegét fejlesztette ki, amelyek manapság széles körben elterjedtek, évszázadok óta elfogadottak, és amelyek ebből kifolyólag minden további nélkül integrálhatók a közös európai polgári törvénykönyvbe.

Ezek a megoldások rendkívül egyszerű alapgondolatokra vezethetők vissza, amelyek azonban a ma jogászságának látóköréből már réges-rég eltűntek, így a római jogi eredet általában nem is tudatosul bennünk a hatályos jog alkalmazása során.

III. 4. Kazuisztikus jellegű szabályok

A fenti megállapítás helytállósága vitathatatlan a számtalan kazuisztikus jellegű római jogi szabály esetében, melyek közül szintén jó néhány fellelhető a világ modern kódexeit tanulmányozva.

Előre bocsátom, hogy gyakorlatilag mellékes, hogy a sokszor a tökéletességig cizellált szabályok közül melyek kerülnek felvételre a jövő európai polgári törvénykönyvébe, természetesen ugyanis, hogy mindenek előtt meg kell vizsgálni, hogy melyik felel meg egy korszerű kódex követelményeinek. Ennél százszorta fontosabb, hogy a fel nem vett szabályokkal kapcsolatban is fel kell tenni a kérdést, hogy a törvénykönyv interpretációjába esetleg milyen mértékben lehet őket bevonni.

Tipikusan ilyen kazuisztikus szabály az *insula in flumine nata* esetkérenek megoldása, amely meglátásom szerint a római jog zsenialitásának és páratlan precizitásának talán legékesebb példája. Az európai polgári törvénykönyvek ide vágó rendelkezéseit a római jogi szabályozással összevetve tanulságos következtetésekre juthatunk a római jog időtállóságát illetően.

Mindenek előtt tegyük félre a Code Civil Art. 560 alapján felállított újkeletű rendelkezést, miszerint a hajózható folyókban keletkező szigetek az állam tulajdonába kerülnek, és nézzük az Code Civil Art. 561-et.²³, ami szerint a nem hajózható folyókban, a meder jobb vagy bal oldalán keletkezett sziget annak a teleknek a tulajdonosa lesz, akinek a földjéhez közelebb fekszik. Ha azonban nem teljes egészében egyik vagy másik oldalon emelkedik ki a folyóból, akkor a szemben lévő telkek tulajdonosaié lesz a folyó középvonala mentén megosztva.

²² KNÜTEL, *i.m.* p. 24

²³ KNÜTEL a belga, a spanyol és a görög polgári jog rendelkezéseit is példaként hozza, v.ö.: *i.m.* 25.

Lássuk most, hogy a római jog milyen szabályokat tartalmazott a tengeren, illetve a folyókban keletkezett szigetek tulajdonjogának megszerzésére vonatkozóan.

D.41,1,7,3²⁴ *Insula quae in mari nascitur (quod raro accidit) occupantis fit: nullius enim esse creditur. in flumine nata (quod frequenter accidit), si quidem mediam partem fluminis tenet, communis est eorum, qui ab utraque parte fluminis prope ripam praedia possident, pro modo latitudinis cuiusque praedii, quae latitudo prope ripam sit: quod si alteri parti proximior sit, eorum est tantum, qui ab ea parte prope ripam praedia possident.*

A forráshely szerint tehát a tengerben keletkező sziget – ami igen ritka jelenség – annak a tulajdonába kerül, aki először birtokba veszi, mivel feltesszük, hogy előtte arról még senki sem hallott. Ezzel ellentétben, ha egy folyón képződik sziget – ami gyakrabban fordul elő –, ha az a folyó közepén fekszik, a parti telkek tulajdonosai olyan arányban szereznek fölötté közös tulajdonjogot, amilyen hosszú a határos partszakaszuk. Ha azonban a sziget nem a folyó közepén keletkezik, a tulajdonjog azoké, akik a közelebb fekvő parton határos telekkel bírnak.

Az *insula in mari nata* megoldása egyértelmű, nyilvánvalóan az okkupáció általi tulajdonszerzés természetjogi alapelvén nyugszik.²⁵ Miért ne érvényesülhetne ez a szabály a folyók esetében is?

Világos, hogy itt egy más megfontolás kerül előtérbe, mégpedig az *et commodum eius esse debet, cuius periculum est*²⁶ elvéből kiindulva, vagyis aki a veszélyt vállalja, annak jár az előny is.²⁷ A veszély itt nem más, mint a *periculum rei*, azaz a dologi veszély, amelynek viselése a tulajdonost terheli a *casum sentit dominus* szabálynak megfelelően.²⁸ A folyóparti telkek tulajdonosai különböző kockázati tényezőkhöz vannak kitéve a folyó révén. Elég itt arra gondolni, hogy az ő földjük kerül veszélybe egy esetleges árvíz, vagy a folyó mederváltozása esetén. A racionális magyarázat szerint e nyilvánvaló kockázat ellensúlyozására juttatja nekik a jog a fent említett kedvezményeket, azzal, hogy tulajdonképpen kiterjesztő jelleggel engedi érvényesülni az *accessio cedat principali* elvét. A folyóban keletkezett sziget ugyanis gyakorlatilag az elhagyott folyómeder (*alveus derelictus*), valamint az iszaplerakódás (*alluvio*) analógiájára hozzánő a parti telekhez, osztozva annak jogi sorsán.

Más a helyzet, ha partmenti területet a föld kiosztása során az *agrimensores* felmérték (*ager divisus et adsignatus*, illetve *ager mensura comprehensus*), ami által az nemcsak magántulajdonba került át az állam tulajdonából, de az így kialakított telek határai véglegesnek és megváltoztathatatlanak minősültek. Ebből

²⁴ Lásd még: Inst.2,1,22 vö.Gai.2,72

²⁵ V.ö.: D.41,1,3 pr., Inst.2,1,12

²⁶ Inst. 3,23,3, i.f.

²⁷ V.ö.: D.50,17,10 (*secundum naturam est commoda cuiusque rei eum sequi, quem sequentur incommoda*)

²⁸ V.ö.: Diocl.C.4,24,9 *res perit suo domino*

eredően sem az iszaplerakódás, sem az elhagyott folyómeder, sem pedig a keletkezett sziget nem nőtt hozzá a területéhez, ehelyett uratlan dologként a szabad okkupáció elve vonatkozott rá.

D.43,12,1,6 *Si insula in publico flumine fuerit nata inque ea aliquid fiat, non videtur in publico fieri. illa enim insula aut occupantis est, si limitati agri fuerunt, aut eius cuius ripam contingit, aut, si in medio alveo nata est, eorum est qui prope utrasque ripas possident.*

A forrásokban az adásvételre vonatkozó szabályok között olvashatjuk a folyóban keletkezett szigetekkel kapcsolatban, hogy a tulajdonos számára már semmiféle veszélyt nem hordoz a part mentén fekvő föld, akkor amikor már a telket eladta, bár még nem adta át. Mivel a szerződés megkötésével a veszély viselése átszáll a vevőre (*periculum est emptoris*), a fent felsorolt speciális *accessiók* okozta esetleges előnyök is őt illetik a vételár bárminemű emelkedése nélkül.

A folyóbeli szigetekkel kapcsolatos kérdések közt a római jogászok figyelme még annak megválaszolására is kiterjedt, hogy kié legyen a folyóban úszó sziget tulajdonjoga?

A trópusi folyamokon ugyanis keletkezhetnek a mederhez nem kötött, sodródó szigetek nagyobb fű- és növénykupacok, vagy – a Nílus felső folyásán – papirusz alapokon kialakult tömör és összefüggő vízinövény-vegetációk révén. Paulus szerint²⁹ egy ilyen sziget a folyó tartozékának tekintendő, azaz szintén a *res publica* fogalomkörébe vonható.

Si qua insula in flumine publico proxima tuo fundo nata est, ea tua est. PAULUS: videamus ne hoc falsum sit de ea insula, quae non ipsi alveo fluminis cohaeret, sed virgultis aut alia qualibet levi materia ita sustinetur in flumine, ut solum eius non tangat, atque ipsa movetur: haec enim propemodum publica atque ipsius fluminis est insula.

A részletszabályok odáig is elvezetnek bennünket a forrásokat tanulmányozva, hogy vajon egy parti telken lévő haszonélvezeti jog kiterjed-e a folyóban képződött szigetre is. A római jogtudósok ezt elvetik, mivel szerintük a keletkezett sziget ebből a szempontból új területnek tekintendő, annak ellenére, hogy a parton fekvő telek tartozéka.

*Huic vicinus tractatus est, qui solet in eo quod accessit tractari: et placuit alluvionis quoque usum fructum ad fructuarium pertinere. sed si insula iuxta fundum in flumine nata sit, eius usum fructum ad fructuarium non pertinere Pegasus scribit, licet proprietati accedat: esse enim veluti proprium fundum, cuius usus fructus ad te non pertineat. quae sententia non est sine ratione: nam ubi latitet incrementum, et usus fructus augetur, ubi autem apparet separatum, fructuario non accedit.*³⁰

²⁹ D.41,1,65,2

³⁰ Pegasus-Ulp.D.7,1,9,4

A modern kodifikációk eltekintenek attól, hogy ezt a részletkérdést rendezzék. A kompillátorok – úgy látszik – még ezt a szabályt is külön említésre méltónak találták.

A római jogászoknak az egyedi jelenségek és a részletek iránti hihetetlen fogékonysága tükröződik az itt idézett szabályok – mai szemmel – valószínűtlenül aprólékos kidolgozásában az *insula in flumine nata* esetkörrel kapcsolatban.

Lehet, hogy a bemutatott római jogi szabályozás komplikáltnak, és már-már giccsesen cizelláltnak tűnik, mégis minden egyes mozzanata igen világos, racionális elvekre vezethető vissza. Számptalan hasonlóan logikus, a józan észen alapuló ókori megoldás kiállta az évszázadok próbáját, ráadásul a mai kódexek is hasonló szabályokat tartalmaznak, amelyek így minden további nélkül felvehetők lesznek a jövőbeni európai polgári törvénykönyvbe.

A hozott példa kapcsán persze finoman szólva is retrográd felvetés lenne részéről azt állítani, hogy a fenti részletességgel kellene a bemutatott római jogi szabályokat átvenni a majdani közös kódexbe. Ahogy azt már mondtam, az igazi kérdés nem is ez. A lényeg, hogy valójában az ehhez hasonló szabályok százai és a háttérükben megbúvó alapelvek hordozzák kimondva, vagy kimondatlanul a római jogon alapuló közös jogi kultúra máig velünk élő hagyományát.

IV. Szubszidiárius *ius commune*?

A távoli jövő lehetséges útjait elemezve felmerül, hogy az európai Ptk. megszületése vajon a római jog és a *ius commune* leáldozásának napja lesz-e? Erre a kérdésre Knütelhez csatlakozva egyértelmű nemmel kell válaszolnunk.

Elsőként megemlítendő, hogy a klasszikus polgári jogi kódexekhez hasonlóan a közös európai törvénykönyv is minden bizonnyal a *lex iubeat, non disputet* maximumát fogja követni.³¹ Eszerint törvények mindenek előtt megoldásokat adnak, és nem feladatuk az indokolás. Feltétlenül igaz azonban, hogy csak az tudja a törvényben megfogalmazott szabályokat hatékonyan alkalmazni, aki a meghozataluk alapjául szolgáló indítóokokat is ismeri. Ez a mi témánkkal összefüggésben azt jelenti, hogy a római jog ismerete sok esetben a jogalkalmazó segítségére lehet egy adott értelmezési probléma esetén.

A dolgozatomban előtárt érveket figyelembe véve – azt hiszem – elmondható, hogy a római jog jelentős gyakorlati haszonnal fog járni egy európai polgári és kereskedelmi jogi törvénykönyv megalkotása és gyakorlati alkalmazása során. A római jogi forrásokban felhalmozott tapasztalat szerepe azonban nemcsak az interpretáció vagy a generálklauzulák konkretizálásában lesz elengedhetetlen. Az sem kizárható ugyanis hogy az új polgári törvénykönyv szövegének a joggyakorlat általi kiegészítése során az a jelenség fog megisméltódni, amit például a BGB-vel

³¹ Seneca Ep.94.38.

kapcsolatban megfigyelhető volt.³² Jóllehet a német polgári törvénykönyv tekintetében a kodifikációs elv érvényesül, vagyis magából a kódexből kell minden egyes bírói döntést levezetni,³³ mégis a XX. század német jogéletére vitán felül nagy hatást gyakorolt az 1900 előtti joggyakorlat és jogi irodalom, és ezeken keresztül a római-közös jogi hagyomány.

A jogfolytonosság tehát kimondva - kimondatlanul valójában fennmaradt, és már a húszas-évek végén Oertman azt írja kommentárjában, hogy „*igencsak kétséges, hogy az új jog jelentékeny eltérést mutatna a régihez képest.*”³⁴ Fölöttébb szellemesnek találom Knütel beszámolóját, amely szerint olyan érvelés is előfordult a német jogirodalomban egynémely római jogi megoldás helyessége mellett, hogy „*azért az mégsem tételezhető fel, hogy a BGB ettől elmaradt volna.*”³⁵

Bár ezek az összefüggések még csak kis mértékben váltak a kutatás tárgyává, mégis már első ránézésre nyilvánvaló, hogy naivítás lenne azt hinni, hogy 1900 óta a német magánjogi megoldások csak és kizárólag a BGB törvényszövegéből kerültek volna levezetésre, és e megállapítás nyilvánvalóan áll minden kontinentális jogrendszerű európai államra. Sokkal helyesebb azt mondani, hogy a BGB-be, a Code Civil-be stb. foglalt szabályok egyfajta szűrőt jelentenek, amin keresztül a sok évszázados jogi tapasztalat szabályozott módon érvényesül.³⁶

Hasonló folyamatokkal lehet számolni a közös európai polgári és kereskedelmi törvénykönyv hatályba lépése után is. Ha ugyanis a törvényalkotás során valamely kérdésben több, jónak tűnő megoldás kínálkozik az egyes országok joganyagában, szinte “kínálja magát” az alkalom, hogy a közös jogi tradíciónak leginkább megfelelő szabály kerüljön felvételre a közös törvénykönyvbe. Azt is meg merem kockáztatni, hogy a jogalkalmazás során is – amennyiben az új kódex valamely probléma kapcsán nem, vagy nem teljesen egyértelműen foglal állást – minden további nélkül elképzelhető a római jog szabályainak hézagpótló jelleggel való felhívása. Ebben az értelemben tehát talán egyszer újra a *ius commune* szubszidiárius szerepéről beszélhetünk kontinensünkön.

³² Kiváló elemzést ad ebben az összefüggésben Rolf KNÜTEL, *Römisches Recht und deutsches Bürgerliches Recht = Die Antike in der europäischen Gegenwart*, Göttingen, 1993.

³³ Art. 55 ill. 32 a.F. EGBGB

³⁴ P. OERTMAN, *BGB, Allgemeiner Teil*, 3. Aufl. 1927, S XIX. idézi KNÜTEL, *i.m.*, 31.

³⁵ M. WOLFF – L. RAISER, *Sachenrecht*, 10. Aufl. 1957, 257, idézi KNÜTEL, *i.m.*, 31.

³⁶ Rolf KNÜTEL, *Römisches Recht Heute*, Forschungsbericht 1981-1986, Band I, h.g. vom Rektor der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität, Bonn, 1988, 135.

Angolszász hatások a magyar jogbölcseleti gondolkodásban*

I. A magyar jogbölcseleti tradíció áttekintő értékelésekor két általános megjegyzést szoktak előrebocsátani.¹ Így elsősorban Magyarország földrajzi adottságából, történeti-kulturális kötődéséből és kapcsolatrendszeréből adódó sajátosságról tesznek említést, melynek köszönhetően a hazai jogi (jogbölcseleti) gondolkodást alapvetően meghatározta az osztrák és német jogtudomány eredményeinek az átvétele és interpretálása. Emellett azonban számos magyar jogbölcseleti gondolkodó szemléletmódját más jogfilozófiai irányultság, jogi kultúra is megérintette, így beszélhetünk francia, olasz és még inkább angolszász hatásról. Másodsorban Európa e közép-keleti régiója történeti fejlődésére jellemző kettősséget emelik ki, mely a jogtudomány és különösképpen a jogbölcseleti gondolkodás fejlődésére is rányomta bélyegét. Így egyidejűleg tapasztalható a magyar jogi gondolkodásban a „Corpus Iuris” révületében való élés, mely a jogi konzervativizmus megnyilvánulásaként

* A tanulmány szerkesztett, rövidebb változata az *Állam- és Jogtudomány*, 37 (1999) 1-2. számában „Angolszász hatások a második világháború előtti magyar jogbölcseleti gondolkodásban” címmel jelent meg.

¹ A magyar jogbölcseleti gondolkodás történetét átfogóan tárgyaló irodalomból a teljesség igénye nélkül lásd: SOMLÓ Bódog, *Die neuere ungarische Rechtsphilosophie*, Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, 1 (1907-08) 315-323.; FINKEY Ferenc, *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi: Bevezetés és a jogbölcseletet kifejlődésének története*, Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1908.; HORVÁTH Barna, *Die ungarische Rechtsphilosophie*, Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, 24 (1930) 37-85.; SZABÓ Imre, *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.; HANÁK Tibor, *Az elfelejtett reneszánsz: A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1981.; SZILÁGYI Péter, *Fejezetek az ELTE Állam- és Jogelméleti Tanszékének történetéből*, = Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae, Tomus XXVI, Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1984, 105-153.; SAMU Mihály, SZILÁGYI Péter, *Az állam- és jogelmélet oktatásának története egyetemünkön*, = *Az Állam- és Jogtudományi Kar szerepe a magyar jogtudomány fejlődésében*, szerk. HORVÁTH Pál, Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1985, 313-392.; LOSS Sándor, SZABADFALVI József, SZABÓ Miklós, H. SZILÁGYI István, ZÓDI Zsolt, *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*, Miskolc, Bíbor Kiadó, 1995.; POKOL Béla, *Moór Gyula és Horváth Barna jogkonceptiója*, Magyar Jog, 40 (1998) 5. sz. 257-267.; POKOL Béla, *A XIX. századi magyar jogelmélet*, Jogtudományi Közlöny, 53 (1998) 7-8. sz. 287-293.; PERECZ László, *A belátásos elmélettől a mezőelméletig: A magyar jogfilozófia fél évszázad: Pikler, Somló, Moór, Horváth*, Századvég, 1998 őszi Új folyomány, 10. sz. 73-94.; SZABADFALVI József, *Jogbölcseleti hagyományok*, Debrecen, Multiplex Media – Debrecen University Press, 1999.

értékelhető, illetve az aktuálisan legmodernebb jogelméleti törekvések szinte naprakész közvetítése a magyar jogtudomány és jogi oktatás számára. A legjelentősebb magyar jogfilozófusokra ez utóbbi sajátosság a leginkább jellemző. A továbbiakban a magyar jogbölcseleti gondolkodás vázlatos áttekintése kapcsán az alig számontartott angolszász hatásokat kívánom bemutatni, melyek többnyire termékenyítő impulzusként hatottak honi jogi kultúránkra.

2. A magyar jogbölcseleti gondolkodás történetében a XX. század közepéig – ha csupán a legrepresentatívabb jogfilozófusainkra gondolunk – három nagy (természetjogi, jogpozitivist és neokantiánus) korszakot különíthetünk el, nagyjából követve az európai (kontinentális) jogbölcseleti gondolkodás tradícióit. A természetjogi gondolkodás jelenlétével már az első magyarországi jogi fakultáson, a nagyszombati egyetemen találkozunk, ahol a római jog keretében került sor a természetjogi tanok oktatására. A XVIII. század közepén az akkori uralkodó, Mária Terézia vezettette be a természetjog intézményes oktatását. A jogbölcselet művelésének és oktatásának alapjait ekkoriban Hugo Grotius tételei, illetve a Samuel Pufendorf és Christian Wolff nevével fémjelzett racionalista természetjog képezte. E tanok legfőbb képviselője és közvetítője, II. József és II. Lipót egykori tanítója, a később magas közjogi funkciókat betöltő Karl Anton Martini (1726-1806) volt, akinek bécsi egyetemi professzorként latinul írt művei a kiegyezésig kötelező tankönyvként szolgáltak a hazai jogi felsőoktatásban. A természetjogi gondolkodás e válfajában az eredeti természetjogi elvek, a radikális polgári törekvések és célkitűzések „megszelídülve” az abszolutista államnak és uralkodói akaratnak alárendelten érvényesültek. Vagyis a klasszikus természetjogi elvek csupán addig és olyan formában voltak értékesek és szükségesek a Habsburg hatalomnak, ameddig annak legitimáló alapját biztosították. A felvilágosult abszolutizmus számára alapvető fontosságú volt, hogy a jogi képzés során „jó” állami hivatalnokokat képezzenek, akik biztos támaszai a rendszernek.²

A természetjogi tanok terén a XVIII. század legvégétől Magyarországon is a Kant-féle „észjogtudomány” (észjogi iskola) térnyerésével találkozunk. Eleinte a kanti tanokat homályosnak, fellengzősnek, sőt veszélyesnek tartva hivatalosan megtiltották oktatásukat az egyetemi képzésben, azonban a protestáns jogakadémiaikon, melyek nyitottabbak voltak ekkoriban az „új” iránt, hamarosan a kötelező irodalom mellett a kanti gondolatok átadása is a tananyag részét képezte.³ A XIX.

² A magyar jogbölcseleti irodalom legelső „szárnypróbálgatásai” a XVIII. század végén – melyek a Wolff-Martini-féle tanok egyszerű interpretációi voltak – Lakits György, Brezanóczy Ádám, Filó János, Dienes Sámuel, Petrovics József, Hirsch Mihály, Demián Antal, Stühr József Fülöp munkásságához kapcsolódnak.

³ A XIX. század első harmadának jeles magyar jogbölcselei közé tartoztak: Adámi János, Vuchetich Mátyás, Markovics Pál, Szibenliszt Mihály, Csatskó Imre, Vandrák András, Szilágyi János, Banó István, Albélyi Nándor, Gerlóczy Gyula, Warga János, Szeremley Gábor. Esetükben mindenképpen érvényes az eredetiség hiányára hivatkozni, hiszen a klasszikus természetjog és a kanti észjogi tanok bűvöletében művelték a jogbölcseletet.

század második harmadának meghatározó jogbölcseleti gondolkodója – az első jelentősebb „magyar” jogfilozófus – VIROZSIL ANTAL (1792-1868) már a kanti filozófia szellemében oktatta a jogbölcseletet. Művei – melyek többsége még mindig latin nyelven íródott – a hivatalos Martini-féle jegyzetek mellett „segéd-könyvként” szolgálták a jogászképzést. Mindazonáltal Virozsil elmélete sajátosan ellentmondásos maradt, kiindulópontjait tekintve a kanti szabadság-eszményt követte, következtetéseiben azonban számos abszolutista igénynek megfelelő megoldás szerepelt. A XIX. század 40-es éveitől PAULER TIVADAR (1816-1886) jogelméleti munkásságában lehetünk tanúi a magyar jogbölcseleti gondolkodás önállósodási kísérletének, mely egyben a – Nyugat-Európában ekkor már reneszánszát élő – jogpozitivizmus irányába tett lépésnek is tekinthető. Jogszemléletének sajátossága, hogy megpróbálta a kanti észjogi alapokat összecyegyztetni a történeti és nemzeti tradíciókat előtérbe helyező német történeti jogi iskola szemléletmódjával.⁴

3. A századfordulóhoz közeledve a társadalmi-gazdasági változásoknak, így az állami-politikai hatalom gyakorlásából magának mind nagyobb szerepet kívánó polgárság törekvéseinek az észjogi felfogás, pláne a klasszikus természetjogi szemléletmód már nem felelt meg. A közép-kelet-európai régióban, így Magyarországon is a társadalomtudományi gondolkodásban egyre nagyobb befolyásra tett szert a „tapasztalati világ” modellálását célzó evolucionista-reformista magyarázatokban megjelenő pozitivistá felfogás. E paradigma-váltás a magyar jogbölcseleti gondolkodásban Pulszky Ágost (1846-1901) és követői tevékenységéhez kapcsolódik.⁵ Somló Bódog épp a századfordulón megjelent írásában szól a magyar jogbölcseleti gondolkodás megújítására tett kísérletről, azok szereplőiről és az újítástól féltő még mindig uralkodó konzervatív szemléletről: „A jogbölcseletnek nálunk is feltámadt az... igazi ellensége: az uralmon lévő érdekeknek az újítástól való félelme. Ha a magyar jogbölcselet megmaradt volna a régi iskola ösvényén, akkor a baj még nem

A XIX. század közepén Hoffmann Pál műveiben már találkozunk az észjogi tanokat a német történeti jogi iskola – Savigny és Puchta – szellemében bíráló felfogással is, mely a jog legfőbb forrását a „nemzeti közszellem”-ben keresi.

⁴ A századfordulóhoz közeledve említésre méltó még Esterházy Sándor neve, aki Aquinói Tamás, Hugo Grotius és Victor Cathrein által fémjelzett ún. katolikus természetjogi gondolkodásnak volt a jeles magyarországi képviselője. Hasonló szellemben publikált még Pompéry János és Frey János is.

⁵ Pulszky Ágost életéről és jogbölcseleti munkásságáról lásd bővebben: CONCHA Győző, *Pulszky Ágost*, Jogállam, 5 (1906) 421-450.; BÁRD József, *Pulszky Ágost jogbölcselete*, Budapest, Magyar Jogászegyleti Értekezések, XXII. köt. 81. füz. 1917.; NAGY Endre, *Pulszky Ágost társadalom- és államtana*, Szociológia, 5 (1977) 2. sz. 207-213.; SZABADFALVI József, *A jogpozitivizmus diadala: Pulszky Ágost élete és munkássága*, = LOSS Sándor, SZABADFALVI József, SZABÓ Miklós, H. SZILÁGYI István, ZÓDI Zsolt, *Portrévázlatok...*, i. m., 21-44.; KUPA László, *Pulszky Ágost bölcselete*, Budapest, Seneca Kiadó, 1996.

lett volna igen nagy és a természetjogi lom is elheverhetett volna még a pandekta-jogi és egyházjogi ószer között. De a magyar jogfilozófiának Pulszky Ágostja támadt, a ki friss levegőt hozott a modern angol filozófia ormairól és ebben az üde légkörben izmosodott hatalmas filozófussá Pikler Gyula, a ki... szaktudománya legfőbb kérdései felé fordulva, bátor meg erős elmével kora tudományának színvonaláról keresett azokra feleletet. S mivel ez a felelet nem húzódott meg mindig szerényen a létező állapotok körén belül, hanem sokszor igen radikális fejlődésre nyitott perspektívát, a konzervatív tényezők, mint már annyiszor, újból ellenségei lettek a jogbölcseletnek.”⁶

Pulszky munkássága révén először lehetünk tanúi a magyar jog- és állambölcseleti, de joggal állíthatjuk a széles értelemben vett társadalomtudományi gondolkodásban a korabeli Európában élenjáró angol tudományos szemléletmód átvételének és alkotó felhasználásának.⁷ Az angol társadalomtudományi gondolkodás iránti affinitása elsősorban annak köszönhető, hogy iskoláinak jelentős részét Londonban végezve már fiatalon megismerkedett az angol kultúrával és tudománnyal.⁸ A szabadságharcot követő emigrációs éveknek köszönhetően az angol mellett más európai nyelveket is kiválóan ismerő Pulszky számára – a kiegyezés révén nem csupán a gazdasági és politikai, hanem a tudományos életben is tapasztalható pezsgés következtében – új, korábban nem tapasztalható lehetőségek nyíltak. Megszűntek a korábbi kötöttségek, a társadalomtudományi gondolkodás számára új orientációs minták jelentek meg. Közöttük talán legkézenfekvőbb módon az angol tudomány által megtestesített eredmények, módszerek és paradigmák. Egy olyan vákuum-helyzet alakult ki a korabeli magyar társadalomtudományi, azon belül jogbölcseleti gondolkodásban, amely Pulszky számára – az ő családi-szocializációs hátterével – fényes akadémiai és nemzetközi karrierrel kecsegtetett. Sajnálatos módon e kiemelkedő intellektusú gondolkodót a gyakorlati politika is megérintette, sőt korán bekövetkezett haláláig „fogságban” tartotta, így a hazai társadalomtudományi gondolkodás egy potenciálisan nemzetközi hírnévre várományos tudósát veszítette el.

Pulszky szemléletmódját már korai tanulmányaiban is áthatja a történeti-szociológiai megközelítési mód. A természetjogi-észjogi irányzatok hibáját – Grotiustól kezdődően Leibnitzen át Kantig és Hegelig – abban látja, hogy „a felállított alapeszmék metaphysikai természetűek; nem elemzés által nyertettek, hanem az általános bölcselem a priori felvett elveiből vezettetek le.”⁹ A másik jelentős irányzat, a „történeti iskola” – miként Pulszky nevezi – alaptételét „a jogi fejlődés határtalan

⁶ SOMLÓ Bódog, *A jogbölcselet tanítása*, Jogállam, 1 (1900) 59.

⁷ Horváth Barna szerint a magyar jogbölcseleti gondolkodás „modern” korszaka Pulszky Ágosttal kezdődik. Vö. HORVÁTH Barna, *Die ungarische Rechtsphilosophie...*, i. m., 37-85.

⁸ Pulszky Ágost édesapja Pulszky Ferenc – mint a Szemere-kormány meghatalmazott londoni követe – révén került Angliába. Gimnáziumi tanulmányait tizennégy éves koráig Londonban (University College School) végezte, majd Torinóban fejezte be.

⁹ PULSZKY Ágost, *A római jog, s az újabbkori jogfejlődés*, Pest, 1869, 19.

voltának bizonyításá”-ban ragadta meg, mely „a tudományt folyvást mozgásban tartva, azt mind a mai napig megmentette a tespedés veszélyeitől.”¹⁰ Pulszky ki- mondatlanul is az ez idő tájt Angliában meghatározó jelentőséggel bíró, Henry Maine nevével fémjelzett történeti jogi iskolára utal, mindemellett a Savigny-féle német iskola gondolatisága is kitapintható.

Az 1872-ben írt *Az angol jogbölcsélet történetéhez* című habilitációs értekezésében az angol társadalomfilozófia és jogbölcsélet fejlődését a legkiemelkedőbb Morus, Bacon, Hobbes, Locke főbb tanainak ismertetésén keresztül mutatja be.¹¹ Tanulmányában az angol és német jogbölcsélet kapcsán megállapítja: „... míg Németországban a legújabb ideig mindig egy elvont elven, legfőlebb egy vagy más erkölcsi vagy elméleti tulajdonon alapultak, minden tekintet nélkül a létezőre, Angliában folyvást ennek még mülékony körülményeihez is alkalmazkodtak, megannyian, kivétel nélkül, az emberi természet valamennyi elemében keresték rendszerök magyarázatát.”¹² Dolgozatában legrészletesebben Hobbes és Locke nézeteit elemzi, megvizsgálva a két elmélet hasonló és eltérő tételeit. Láthatóan Hobbes elméleti megközelítését elfogadva – a teológiai, illetve a metafizikai elmélkedést elutasítva – az embert és annak természetét vizsgáló módszer fontosságát hangsúlyozza.¹³ Felfogásában a történeti megközelítés mellett a pozitivista szemléletmódot megalapozó empirikus módszer is hangsúlyossá válik. Az érdekes csupán az, hogy mindezt Hobbes kapcsán fogalmazza meg, s nem Comte-ban, hanem benne látja a XIX. századi pozitivizmus megalapozását.¹⁴ De már ugyanebben a tanulmányban fölfedezhető az etnológiai (antropológiai) szemléletmód jelenléte is, mely a Maine nevével fémjelzett angol történeti jogi iskola felfogásának szerves részét képezte.¹⁵

Az etnológiai nézőpont részletesebb bemutatására az 1874-ben megjelent *Az ind jogról* című tanulmányában kerül sor, ahol egy magyar szerző – Mayr Aurél

¹⁰ *Uo.*, 22-23.

¹¹ PULSZKY Ágost, *Az angol jogbölcsélet történetéhez*, Budapesti Szemle, 6 (1875) 126-148.

¹² *Uo.*, 130-131.

¹³ „A mennyiségtannál és természettudománynál kezdve, eljut az emberi test, majd az érzékek tanához; ettől fölemelkedik a lélektanhoz, a hajlamok és szenvedélyek, a vétkek és erények elemzéséhez, s a jogot és államtudományt ismét erre alapítja. Híven az újkori módszerhez, az ember általános természetét kutatja, hogy az első és legegyszerűbb elemeket fölélhesse, a melyekre az állam, ‘eme alkat’ szabályainak és törvényeinek ösztételeit feloldhassa, s ugyanannyi bizonyosságra törekszik a társadalom kellékeinek, keletkezte, fennállása és felbomlása föltételeinek megállapításánál, mint a mennyivel előzményei bírnak. E módszer ma is felülmúlhatatlan...” (*Uo.*, 138-139.)

¹⁴ Vö. KUPA László, *Pulszky Ágost bölcselete...*, i. m., 112-114.

¹⁵ Azt sajnos nem tudjuk, hogy Pulszkyknak szándékában állt-e a tárgyalt kérdéskör behatóbb és terjedelmesebb ismertetése, amire pedig felkészültsége és érdeklődése alapján predestinálva volt. A magyar jogbölcséleti gondolkodásnak hetven évet kellett arra várni, hogy Horváth Barna hatalmas monográfiája az *Angol jogelmélet* (1943) magyar nyelven bemutassa az angol (amerikai) jog- és állambölcséleti gondolkodás legfőbb irányzatait és gondolkodóit.

pesti egyetemi tanár – német nyelven megjelent, az ind öröklési jogról írt műve kapcsán főképpen az angol etnológia kutatások eredményeit ismerteti. Lubbock, Waitz, McLennan, Tylor, Morgan, Maine nevét említi, akik nagyobb gondot fordítottak az Európán kívüli népek jogainak tanulmányozására. Pulszky szerint csupán ezen a módon sikerülhet, hogy „az emberi történetből kiszakított lapokat helyreépítjük, a kiesett láncszemeket kiegészítsük s a tételesen egymással egyidejűleg egymás mellett jelentkezőkből a múltban egymás után bekövetkezettekre következtetést vonhassunk”.¹⁶ Az „ethnographiával és az emberiség kezdetleges állapotával foglalkozók” esetében kiemeli a „terepen” való jártasság, az empirikus adatgyűjtés fontosságát, ami akkoriban még nem volt általánosan elterjedt.

1875-ben a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából – az angol kiadást szűk másfél évtizeddel követve – *A jog őskora*¹⁷ címen fordította le Henry Sumner Maine *Ancient Law*¹⁸ című művét. A példaképének tekintett Maine művéhez több mint száz oldalas, önálló tudományos értékkel bíró, „jegyzetet” fűzött, korrigálva az angol tudományosságban elfogadott szokásoknak a kontinentális szemlélet szerinti hiányosságait (pl. jegyzetek, hivatkozások megjelölése stb.). Pulszky magyarázó megjegyzései harminchárom évvel megelőzték a neves angol pályatárs, Friedrich Pollock hasonló céllal írott munkáját.¹⁹ Maine szemben állt a racionalista természetjogi és szerződéses elméletekkel, illetve a korabeli uralkodó utilitarista és naturalisztikus felfogásokkal. Elutasította mindazokat a nézeteket, amelyek szerint a társadalom életében meghatározó intézményeket az ember racionális természete alakítja ki. Hitt a szokásoknak, az ösztönöknek, az érzelmeknek a társadalmi intézményekben játszott fontos szerepében. A rá nagy hatást gyakorló Savigny felfogásával szemben azt vallotta, hogy a jog és jogintézmények eredetét nem egy mitizált népszellemben (Volksgeist) kell keresni, hanem a történelmi fejlődés menetében megnyilvánuló ésszerűségben.²⁰ Maine nagyívű munkája – az akkortájt Pulszkyt is foglalkoztató kérdésekről – a társadalom keletkezéséről, korai fejlődési szakaszairól és a jognak ebben játszott szerepéről szól. Pulszky igen hamar rádőbbsent Maine igazi jelentőségére, vagyis arra, hogy egy korábban alig használt

¹⁶ PULSZKY Ágost, *Az ind jogról*, Budapesti Szemle, 4 (1874) 359.

¹⁷ Sir MAINE Sumner Henrik, *A jog őskora, összekötetése a társadalom alakulásának történetével, s viszonya az újkori eszmékhez* (A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából fordította, bevezette és jegyzetekkel kísérte Pulszky Ágost), Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1875.

¹⁸ Henry MAINE, *Ancient Law*, London, Murray, 1861.

¹⁹ Friedrich POLLOCK, *Introduction and Notes to Sir Henry Maine's Ancient Law*, London, Murray, 1908.

²⁰ „A német történelmi iskola az intézmények alakulását figyelemmel kísérte viszonyukban a nemzeti étellel; ... Maine azon meggyőződésétől áthatva, hogy minél egyszerűbbeknek és ésszerűbbeknek látszanak, annival bizonyosabban bírnak hosszú történelmi múlttal, s alkalmazkodtak lassanként a művelt emberiség általános szükségéhez, – ... – a jog szabályainak történetéből változásai általános törvényeit származtatja, s ezek érvényét ösztönös példákban feltünteti.” Lásd PULSZKY Ágost: *Bevezetés*, = Sir MAINE Sumner Henry, *A jog őskora...*, i. m., xix-xx.

módszer alkalmazásával új távlatokat nyitott a modern jogtudományi gondolkodásban. A primitív és a progresszív társadalmak jogintézményeinek összehasonlító módszer (comparative method) alkalmazásával végzett elemzésével túllépett a Savigny fémjelezte német történeti jogi iskolán, s más módon nem rekonstruálható eredményekre jutott.²¹

A legismertebb Maine-fordításán túl más korabeli angol szerző, így például Caulfield Heron egyik jogtudományi munkáját is lefordította és hozzáférhetővé tette a hazai tudományos élet és az érdeklődők számára, így népszerűsítve az angol jogi gondolkodás eredményeit.²² Említésre méltó még egy kései Maine mű, a *Popular Government* több, mint negyven oldalon való bemutatása a Budapesti Szemleben, mely alkalmat nyújtott Pulszkynek, hogy saját véleményét is kifejtse a „népkormányzat” működési elveiről és intézményeiről²³, illetve a korabeli társadalomtudományi gondolkodást megújító Herbert Spencer tanait kritikailag ismertető terjedelmes tanulmánya (*A társadalmi tudomány és az angol filozófia*), mely az akkoriban mindenkit állásfoglalásra készítő evolucionista szemléletmód társadalomtudományban való alkalmazhatóságát tárgyalja.²⁴ Utóbbi tanulmányában éles kritikát fogalmaz meg Spencer felfogásával szemben, implicit módon kiállva a mainei szemléletmód és módszerek mellett. Spencer „[s]emmit sem szól a történeti módszerről, sőt a történetről igen megvetőleg beszél, pedig nehéz felfogni, mint lehetne bármely társadalmi tudományt is megalapítani a történelem nélkül: a

²¹ E nézetet tükrözi egyébként Pulszky 1888-ban *Jog- és állambölcsészet feladatai* címen elhangzott akadémiai székfoglalója is, ahol ekképp jellemzi a történeti-összehasonlító módszert: „A származtató s egybevető módszer kitágította fogalmainkat a történeti múlt-ról a közvetlen feljegyzéseken és emlékeken túl fekvő időkre; megtanított jeleket magyarázni, elmosódott korszakok képét határozottan felfogni, s kiegészíteni, egyes jogtételből intézményekre, az intézményekből polgárosodási állapotokra következtetni; reászoktatott, hogy a legcsekélyebb maradványtörédekeket, legaprólékosabb tényeket többre bicsüljük a tetszetős feltételezésnél; saját jog- és államszémink viszonylagosságáról, mai tartalmuktól egészen különböző, eredeti magvokról, fokozatos keletkezésökről s növekedésökről felvilágosított; előkészít a váratlan fordulatokra, a melyek minden fejlődést néha félbe látszanak szakítani, valóban pedig előmozdítanak...” (PULSZKY Ágost, *Jog és állambölcsészet feladatai*, [Akadémiai székfoglaló] Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1888, 23.)

²² Caulfield Denis HERON, *A jogtudomány alapelvei*, (A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából fordította és előszóval ellátta Pulszky Ágost) Budapest, 1877.

²³ PULSZKY Ágost, *A demokratia jövője*, Budapesti Szemle, 46 (1886) 1-22, és 202-223.

²⁴ „Szerzőnek a biológiából vett és a szociológiára alkalmazott törvényei közt egyike a legfontosabbaknak ama Darwin által fölfedezett nevezetes törvény az élet versenyéről. Ezen törvény szerint a gyöngébb, kevésbé fölfegyverzett, kevésbé tehetős fajnak szűkségkép el kell vesznie a társadalmi harcban.” Pulszky szerint e társadalmi „törvény” nem magyarázza a közösségi lét számos sajátosságát, így: „A mi által az emberi társaság oly magasan az állatok fölé emelkedik, az épen a társas lét, a közös összeműködésnek érzete: a civilisatio egy műve sem érhető el külön álló erőlködések által; a fegyelem és a személyes érdek nem volna elég, ha nem csatlakoznék hozzá a szeretet embertársaink irányában és a társadalmi érdek.” (Vö. PULSZKY Ágost, *A társadalmi tudomány és az angol filozófia*, Budapesti Szemle, 8 (1875) 285-286.

fejlődés tanában, inkább mint másutt, szükséges eszköz a történelem.” De az összehasonlító módszert sem alkalmazza megfelelően, amely pedig számos „tévedés” kiküszöbölésére alkalmas.²⁵ Pulszky fordításaiival és mélyreható ismertetéseivel tudományos missziót vállalt magára. Célja az volt, hogy a legkurrensebb kortárs angol filozófiai, szociológiai, közgazdasági, valamint jog- és állambölcseleti tanokat közvetítse a hazai tudomány számára, ezzel elősegítve egy „új” tudós közösség kialakulását, mely egy nyelvet beszél nyugat-európai kollégáikkal.

E közvetítő tevékenység csúcspontjának tekinthetjük az 1885-ben nyomtatásban megjelent *A jog és állambölcselet alaptanai* című korszakos művét, melyben a korabeli európai tudományos sztenderdek kijelölésére és egy ebből táplálkozó saját elmélet megalkotására vállalkozott.²⁶ Egyetemi előadásait összegző könyve 1888-ban angol nyelven is megjelent Londonban.²⁷ A kedvező fogadtatás ellenére a nagy cél, a mintaértékűnek tekintett angol tudományos közéletbe való „berobbanás” nem sikerült. A kontinensről Angliába talán csak egy új paradigmával lehetett volna betörni. Spencer grandiózus opuszai mellett nem volt helye szintetizáló alapmunkának. A hazai tudományosság szempontjából azonban mégis mérföldkő Pulszky teljesítménye, hiszen megjelenésétől számítják Magyarországon a jogpozitivisták szemléletmód diadalra jutását.²⁸ Fő művében – részben visszatért a pályája kezdetén vallott felfogásához – a mainei összehasonlító-történeti szemléletmód alapján vizsgálódik, illetve Spencer gondolatait felhasználva alakítja ki elméleti téziseit. Könyve előszavában szükségesnek tartja, hogy megnevezze az angol társadalomtudomány kiválóságait, akiknek a hatása művében bibliográfiai utalások nélkül is kézzelfogható: „Általában legtöbb anyagot merítettem egyrésztől Spencer Herbert nagy szabású bölcseleti és társadalomtudományi rendszerét megtestesítő munkáiból, másrészt azon a jogfejlődés korai szakaszaira nézve alapvető tanulmányokból, a melyet Maine Sumner Henrik tett közzé. Ezeknek, bár szorosan egyikük tanait sem követem, hatása egyaránt kiterjed könyvem minden részére.”²⁹ A szoros

²⁵ *Uo.*, 267.

²⁶ PULSZKY Ágost, *A jog- és állambölcselet alaptanai*, Budapest, Eggenberger-féle Könyvkereskedés, 1885.

²⁷ PULSZKY Ágost, *The Theory of Civil Law and Society*, London, T. Fisher Unwin, 1888.

²⁸ Pulszky könyvében a kor társadalomtudományi felfogásának megfelelően a szociológiát helyezi a tudományok hierarchiájának csúcsára, s ennek alárendelten képzeli el a jog- és állambölcselet diszciplináját, mely „az emberi társas együttlét alakzatainak és szabályainak elmélete”. A jog- és állambölcselet – mely szerinte a jogi és állami intézmények természetét, jelentőségét és rendszerét, valamint eredetük, összefüggéseik és eszményeik törvényszerűségeit vizsgálja – a jognak olyan társadalombölcselete, amelynek elméleti és módszertani alapját a pozitivisták filozófia képezi. Különbséget kell azonban tennünk a jogpozitivismus és Pulszky pozitivizmusa között. Fölfogásában a pozitivisták tudományeszmény vallás- és metafizika-ellenes irányultságú agnoszticizmussal párosul. Nézete szerint a tudomány feladata az oksági kapcsolatok és törvényszerűségek föltárása: „... a tudomány... a jelenségek magyarázata, mert tudományosan megmagyarázni annyit tesz, mint okszerűséget kimutatni.” (PULSZKY Ágost, *A jog- és állambölcselet alaptanai...*, *i.m.*, 4.)

²⁹ *Uo.*, Előszó

értelemben vett jogbölcseleti kérdéseket tárgyaló rész kapcsán újabb angol szerzők nevét említi: „... az utolsó fejezetek megírásánál sok részben hasznomra volt... a jog fejlődéséről és forrásairól irt angol munka, a melyek közül különösen ki kell emelnem Clark Practical Jurisprudence-ét és Holland Jurisprudence-ét, Lightwood tanulmányát a tételes jog természetéről, és Pollock értekezéseit az erkölcsstan és a jogtudomány köréből.”³⁰ E szerzők és művek jól reprezentálják Pulszky tájékozódását, hiszen a korabeli angol analitikai pozitivizmus jeles alakjai mellett a mainei hagyományokat folytató, később „historical jurisprudence” néven ismertté váló jogelméleti irányzat képviselőjének munkái képeztek orientációs mintát számára.

Társadalom- és államelméleti fejtegetéseiben az állandó fejlődést föltételező gondolatában Darwin és Spencer hatása fedezhető fel. Az „életérdek” mint motiváló, mozgató erő áthatja az emberi létet és a társadalmi együttműködést. Az emberekben rejlő társasági (társulási) hajlamot – amely biztosítja az emberek társas együttélését – pszichológiai, biológiai okokra vezeti vissza. A társadalom Pulszky-nál – Spencer hatására – szerves egészként jelenik meg, mely nem más, mint kölcsönös összefüggésen alapuló „összeműködés”.³¹ A spenceri eredetű szervesség gondolata – szerencsére – nem viszi el felfogását a biologizmus útvesztőibe, sőt attól el is határolja magát. A szervesség nála annyit jelent, hogy a társadalom elkülönült szervekkel (szervezetekkel) és feladatokkal bír. Sajátos módon közelíti meg a társadalmi létet és annak fejlődési alapmotívumát. Evolucionista alapon magyarázza az uralkodó és az alárendelt társadalom egymással vívott folytonos harcat. Az uralkodó társadalommal szembenálló alárendelt társadalom egyetlen célja az uralmon lévők hatalmának megszerzése, a hatalomra törekvés. A harc középpontjában mindig az állam áll, az állam számára nem más, mint maga az „uralkodó társadalom”. Az emberiség történetét a „történeti társadalmak” változásának bemutatásával modellálja.³²

A szorosan vett jogbölcseleti kérdések tárgyalása során a korabeli angol (analitikai) és német pozitivisták (Begriffsjurisprudenz) felfogás fogalmaival és megközelítési módjaival találkozunk. Pulszky itt kifejtett gondolatait a magyar jogpozitivisták jogszemlélet első koherens elméletének tekinthetjük. A jog fogalmának

³⁰ *Uo.*

³¹ „... a társadalom sem kizárólag, és nem közvetlenül áll egyes személyekből, nem egyszerű összetétele végső elemeinek hanem keblében a személyek és az azok uralma alatt álló dolgok különböző természetű és rendű csoportokban egyesülnek, a mely csoportok szövvényei képeznek egyetemességükben társadalmat, számos közbenső alakulatot tüntetvén fel, a melyek kölcsönhatásából fejlődik a társadalom szervezkedése.” (*Uo.*, 72-73.)

³² Az egyenes vonalú fejlődés jellemezte történeti társadalmak hat típusát különbözteti meg: 1. a vérségi köteléken alapuló családi vagy nemzetiségi társadalom; 2. a helyi szomszédsági érdekeken alapuló törzsi vagy községi társadalom (pl. községi társadalom = antik polisz); 3. a fogyasztási vagyon gyűjtésének az érdekén nyugvó hódítási-kizsákmányolási társadalom; 4. a vallási érdeken nyugvó egyházi társadalom; 5. a nemzeti társadalom (modern polgári társadalom); 6. az emberiségi társadalom (jövőben megvalósuló). (*Uo.*, 98-156.)

definiálása mindennél jobban tanúsítja Pulszky pozitívizmusát.³³ A jogi fogalmak elemzése során az analitikus magyarázatokhoz hasonló sajátos fogalmi apparátus kidolgozására tesz kísérletet.

A jogról alkotott felfogását a Spencer-féle „fejlődés-tan”-ból eredeztethető gondolattal egészíti ki, mely jól tükrözi a korabeli klasszikus liberális eszmerendszer hatását, a laissez faire-elvének jogra való alkalmazását. „Cselekvőségi”-elmélete szerint³⁴, – amit sajnálatosan nem fejtett ki részletesebben – „a legtökéletesebb jog is az, a mely mellett a legnagyobb egyéni cselekvőség a legkisebb állami cselekvőség árán érvényesíthető”.³⁵ Ezért az államnak a lehető legnagyobb, mások hasonló jogainak korlátozása nélkül megvalósítható szabadságot, „cselekvőséget” kell biztosítani a jogalanyok számára („egy tag cselekvősége a másénak határait ne ütközzék”).³⁶ Elmélete közel áll – Pulszky szerint – a Bentham-féle haszonelmélethez is, „mert a haszon összege múlhatatlanul ott mutatkozik legnagyobbnak, az egyesek és a társadalom érdekei ott nyerhetnek legteljesebb kielégítést, a hol a legbővebben áll rendelkezésre az érvényesítésükre szolgáló eszköz, és a társadalom végleges haszna is ott a legnagyobb, a hol legszabadabban fejlődik tagjainak ereje és tevékenysége, a hol a cselekvőség a leghatályosabb...”³⁷

Pulszky jogbölcseletének legfőbb érdeme, hogy meghaladva az észjogi tanok egyoldalúságát, a korabeli korszerű – főleg angol – szakirodalomra alapozottan átfogó, koherens pozitívista elméletet alkotott. A jog történeti-társadalmi meghatározottságának hangsúlyozásával egyben megalapozta a hazai jogi gondolkodásban a jog szociológiai szempontú megközelítését.

4. A századfordulón a szociológiai-pozitívista szemléletmód – az egykori Pulszky tanítvány – Pikler Gyula (1864-1937) működésével érte el magyarországi történetének csúcspontját.³⁸ Az állam és a jog kérdéseit a természettudományos megalapozású szociológia oldaláról közelítette meg. A jogfilozófiát a jog természettudományaként fogta fel. Pikler pozitívizmusa comte-i értelemben érvényes, a jogot mint társadalmi tényt kezelte. Első nyomtatásban megjelent írásában –

³³ „A jog, a társadalmi együttlét feltételeinek összege a közösségi és egyéni cselekvőség tekintetében, összesen mindig mint az állam akarata jelentkezik nyíltan kifejezve parancsban, engedélyben vagy tilalomban, avagy hallgatag elismerve szokásban.” (Uo., 240.)

³⁴ „... minden társadalmi fejlődést a cselekvőség bensőbbé válása kíséri. Minél inkább különböző a társadalom és az egyén környezete, annál több irányú és annál behatóbb kell, hogy legyen a cselekvőség... Az emberi haladást tehát mindig követi kebelében a cselekvőség összegének növekvése és fogatosabbá válása.” (Uo., 296.)

³⁵ Uo., 297.

³⁶ Uo., 241.

³⁷ Uo., 297-298.

³⁸ Pikler Gyula életéről és jogbölcseleti munkásságáról lásd bővebben: SZABÓ Imre, *Pikler Gyula*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.; LOSS Sándor, *A jogbölcselet és a lélektan vonzaskörében: Pikler Gyula társadalom- és jogbölcselete*, = LOSS Sándor, SZABADFALVI József, SZABÓ Miklós, H. SZILÁGYI István, ZÓDI Zsolt, *Portrévázlatok...*, i. m., 45-62.; PERECZ László, *A belátásos elmélettől a mezőelméletig...*, i. m., 75-78.

amikor még a közgazdaságtannal kacérkodott – David Ricardo angol közgazdász elméletének bemutatása kapcsán szóvá teszi, hogy az abszolút érvényű erkölcsi és jogi normák nem tételezhetőek, ezzel elutasítva mindenféle természetjogias – főleg észjogi – gondolkodást.³⁹ A közgazdaságtan mellett hamar előtérbe került az általános társadalomtudományi (szociológiai, jog- és állambölcseleti) érdeklődése. 1886-ban jelent meg terjedelmes kritikai elemző tanulmánya Spencer *The Man versus the State* című művéről.⁴⁰ A korszak megkerülhetetlen szerzőjének – Pikler meghatározása szerint a „laissez-faire idealistájá”-nak – az állami beavatkozás elleni álláspontja belső ellentmondásosságára hívja fel a figyelmet. Spencer biológiai elvekre alapozott, klasszikus liberális elméletét – melyben az individuumnak, a szabad versenynak, a magántulajdon feltétlen szabadságának meghatározó jelentősége van – elfogadhatatlannak tartja és a társadalom érdekében a fokozott állami beavatkozás szükségességét hangsúlyozza.

Pikler későbbi jogbölcseleti tárgyú írásait is a Spencerrel folytatott diskurzus jellemzi. A spenceri gondolatokat részben saját elmélete alátámasztásaként, részben kritika tárgyaként elemzi és értékeli. Spencer és követőinek felfogását „fejlődéstani (evolucionisztikus) természetjog”-nak nevezi.⁴¹ Az angol társadalomtudomány kiválóságának jelentőségéről jogbölcseleti bevezetőjében ekképp ír: „... munkásságának egészével minden idők legnagyobb gondolkodói között foglal helyet, a ki a fejlődés általános törvényének fölfedezése által tudományos világnézetünket óriási mértékben kibővítette és az összes tudományoknak új irányt mutatott, a ki nek – ... – a tulajdonképpeni jogbölcselet is többet köszönhet, mint bárkinek...”⁴² Spencer egyértelmű hatása nyilvánul meg Pikler azon gondolataiban, amikor a társadalom fejlődési törvényeiből von le következtetéseket a jog kialakulására és fejlődésére. Így nem véletlen a pikleri felosztás, mely szerint a jogbölcselet két, „fejlődéstani, genetikus” és „statikus” fő részre lehet osztani. A jog fejlődéstánának főlvázolásakor Pikler egy lábjegyzetben arra hivatkozik, hogy a „fönnebbi vázlatban Pulszkyt és Spencert követtem”, de utalás szintjén megemlíti a jog fejlődéstánának „legkiválóbb” angol szerzői között Lubbock, McLennan, Maine, Morgan és Tylor nevét is.⁴³ Pikler gondolatmenetében már ekkor megjelennek a lélektan törvényeire való hivatkozások (pl. a képzettársulás törvénye, mely szerint „a csoportosan együtt élő egyének egymással való rokonszenve és összeférése születik meg és emelkedik mindinkább nagyobb fokra”), illetve a benthami utilitarizmus reminiscenciájaként az „összeműködés hasznosságának belátása”.⁴⁴

³⁹ PIKLER Gyula, *Ricardo: Jelentősége a közgazdaság történetében: Érték- és megosztás-tana*, Budapest, Klny. Nemzetgazdasági Szemle, 1885.

⁴⁰ PIKLER Gyula, *Az állam ellen*, Budapesti Szemle, 45 (1886) 43-60, 213-237.

⁴¹ PIKLER Gyula, *Bevezető a jogbölcseletbe*, Budapest, Athenaeum, 1892, 93-101.

⁴² *Uo.*, 94.

⁴³ *Uo.*, 128.

⁴⁴ *Uo.*, 122-123.

Sajátos – de nem előzmény nélküli – elméletet állít fel a jog és az állam keletkezésével és fejlődésével kapcsolatosan.⁴⁵ Úgy véli, hogy az emberek nem ösztönyszerűen, hanem „célszerűségi belátásuk” alapján cselekszenek, s ennek során hívják életre és fejlesztik tovább a szükségleteiket egyre tökéletesebben kielégítő normákat és intézményeket.⁴⁶ Az emberek így teremtenek meg olyan társadalmat, intézményeket és jogot, melyet racionálisnak és célszerűnek tartanak. Pikler a „belátásos elmélet” és a Darwin-Spencer nevével fémjelzett „fejlődéstan” között szoros összefüggést lát: „A lassú fejlődés tana, mely korunk nagy vívmánya, legkevésbé sem zárja ki a belátásból való fejlődést,... ellenkezőleg, Spencer és Darwin művei tele vannak oly magyarázatokkal, a melyek szerint a szükségletek nyomása, a belátás indított meg, hozott létre fejlődést, választott ki célszerű mozgásokat és szilárdított meg azokra való hajlamokat. A belátás működése maga a lassú fejlődés egyik esete.”⁴⁷ Spencer tanaira, illetve fogalmaira támaszkodik az államok keletkezéséről írt munkájában is. Így Spencer *Descriptive Sociology* című művének etnográfiai adataira támaszkodva mutatja be az államok kialakulásának törvényszerűségeit, és átveszi a *Principles of Sociology*-ban használt fogalmak közül az „elsődleges”, „másodlagos” és „harmadlagos állam” fogalmát.⁴⁸ Itt is megfigyelhető tehát, ami Pulszky esetében, hogy kora élenjáró társadalomtudományi tanait kritikailag ismertetve, fogalomrendszerét részben átvéve közvetíti a hazai tudomány, a jogbölcselet számára. Ezt mi sem bizonyítja jobban, hogy Pikler ezen gondolatait egyetemi előadásai publikálásaként tette közzé.

Piklert az 1910-es évek elejétől kezdve egyre inkább a társadalmi jelenségek mögötti élettani és pszichológiai okok kezdték foglalkoztatni. Ennek következtében fokozatosan eltávolodott a jog- és állambölcselet kérdéseitől és lényegében tudományszakot váltva pszichofizikai és érzékfiziológiai kísérleteket folytatott.

5. A századfordulót követő időszak jelentős változást hozott mind az európai, mind a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetében. A kontinensen ekkoriban formálódó neokantiánus jogfilozófia kisugárzása eredményeképpen végleg háttérbe szorultak a hagyományos természetjogi és jogpozitivisták értelmezései, illetve a történeti szemléletmód. A jogtudomány új utakat keresve ismeretelméleti, módszertani és modern értéktani szempontok előtérbe helyezésével kereste a jog új

⁴⁵ PIKLER Gyula, *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*, Budapest, Politzer, 1897.; Uő., *Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése. Az igazságosságról általában*, Budapest, Politzer, 1897.

⁴⁶ „[A]z emberek azért alkották meg a jogot és azért alkotnak további új intézményeket, azért tartják fenn, vagy változtatják meg a jogot mert azt gondolták illetőleg gondolják, hogy ez a cselekvésük célszerű, az élet szükségleteinek kielégítésére alkalmas... Az államt e felfogás szerint az emberek azért alakították, mert belátták, hogy rendezett összeműködés által mindenféle szükségleteiket jobban elégíthetik ki...” (PIKLER Gyula, *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*, [Második javított és bővített kiadás/ Budapest, Politzer, 1902, 1.)

⁴⁷ Uő., 46.

⁴⁸ PIKLER Gyula, *Az emberi egyesületek...*, i. m., 58-60.

megközelítési lehetőségeit. A magyar jogbölcseleti gondolkodásban mindez a folyamat elsősorban SOMLÓ BÓDOG (1873-1920) munkásságához kapcsolódik, akinek életműve révén lehetővé vált a korábbi fejlődésbeli fáziskésés „fölszámolása” és a korabeli élenjáró neokantiánus jogfilozófiai gondolkodás hazai megalapozása.

Somló a magyar jogbölcseleti gondolkodás nemzetközileg is méltán legismertebb képviselője. Viszonylag rövid, negyedszázadnyi időt kitevő tudományos pályafutása két – egymáshoz sok szállal kapcsolódó – szakaszra osztható. Az 1910-ben megjelent *A jog értékmérői* című tanulmányát tekintik a korszakhatárt reprezentáló írásának. Az első pályaszakaszt a spenceri evolucionista szociológia befolyása, Pikler Gyula – egykori professzora és mestere – belátásos elméleti felfogásának hirdetése és részben a (marxi) materialista történetfilozófia hatása jellemzi.⁴⁹ A hatások változásától függetlenül e korszakban gondolkodásának két alappilléreként megmaradt a naturalista (természettudományos) pozitívizmus és az evolucionizmus. Somló ez idő tájt Pulszky Ágost és Pikler Gyula mellett a magyar pozitivisták jogbölcselet harmadik kiemelkedő képviselőjévé vált. Tudományos pályafutásának második korszakában következett be a neokantiánus fordulat, mellyel megteremtette a magyar jogbölcseleti gondolkodás eddigi legprosperálóbb korszakát, ami a század közepéig, a marxista jogelmélet uralomra jutásáig tartott. Míg korábban a jogfilozófia és a jogszociológia közé egyenlőségjelet tett, addig a neokantiánus szemléletmódnak megfelelően ekkortól már elválasztotta egymástól a jogvizsgálatának e két területét. Ennek az időszaknak az eredményei azok a művek, melyek Somló tudományos hírnevét jogfilozófusként idehaza és főleg a német nyelvterületen megalapozták. A magyar jogtudomány joggal lehet büszke arra, hogy Rudolf Stammler, Gustav Radbruch, Hans Kelsen és Alfred Verdross mellett Somló Bódogot az európai neokantiánus jogfilozófia nagyjai sorában tartják számon.

A századforduló táján publikált legelső írásaiban, miként korábban Pulszkytól, illetve Piklertől tapasztaltuk, a spenceri evolucionizmus hatása a meghatározó.⁵⁰

⁴⁹ Somló Bódog mindkét pályaszakaszáról lásd bővebben: MOÓR Gyula, *Somló Bódog, Társadalomtudomány*, 1(1921) 1. sz. 3-26.; LITVÁN György, *Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején*, Valóság, 16 (1973) 8. sz. 32-42.; LITVÁN György, *Somló Bódog munkássága*, Szociológia, 5 (1977) 4. sz. 503-507.; NAGY Endre, *Erény és tudomány*, Világosság, 22 (1981) 12. sz. 764-772.; SZÁJER József, *Az elfelejtett tudomány: Somló Bódog tudományelméleti és jogi tanaiból*, Századvég, 1985, 1. sz. 95-114.; ZÓDI Zsolt, *Erény és tudomány: Somló Bódog állam- és jogbölcseleti munkássága*, = LOSS Sándor, SZABADFALVI József, SZABÓ Miklós, H. SZILÁGYI István, ZÓDI Zsolt, *Portrévázlatok...*, i. m., 63-141.; NAVRACSICS Tibor, *Somló Bódog államelmélete*, Valóság, 34 (1991) 7. sz. 16-27.; PERECZ László, *A belátásos elmélettől...*, i. m., 78-83.

⁵⁰ Említésre méltó még e sorban TEGHZE GYULA (1867-1939) neve, aki a debreceni jogakadémia, majd tudományegyetem jogi karának jogbölcselet és nemzetközi jog professzoraként 1900-ban tette közzé *Szerves társadalomtudományi elméletek és az állam személyiségének theoriája* (Budapest, Eggenberger, 1900.) című terjedelmes monográfiáját, melyben a XIX. századi „tudományos alapokon nyugvó” organikus elméletek kapcsán részletesen szól (255-268.) Spencer „kidolgozott” tanairól.

A spencerizmus ekkor már túl van azon az időszakán, amikor még a reveláció erejével hatott az európai társadalomtudományi gondolkodásban, de a magyar progresszív értelmiség köreiben még mindig nagy tiszteletnek örvendenek tanai. Habár igen sokan szakítottak a spenceri rendszerrel, Somló ezekben az években alkalmanként autonóm kritikát megfogalmazva megpróbálja tökéletesíteni az angol társadalomtudományi gondolkodás óriásának elméleti tételeit.⁵¹ A Stampfel-féle *Tudományos Zsebkönyvtár*ban megjelent füzetek közül az *Etika* és a *Szociológia* a szerző által is bevallottan Spencer a *Principles of Ethics* és a *Principles of Sociology* „gondolatmenetét adja vissza”.⁵² E tekintetben említésre méltó, hogy a *Társadalomtudományi Könyvtár* első kötetében ő fordította le Spencer filozófiájának H. F. Collins által írt kivonatából a *Végső alapelveket* (First Principles) tárgyaló fejezetet⁵³, illetve több korabeli tanulmányában foglalkozott a spenceri tanok hazai megismertetésével.⁵⁴ Ebbe a sorba tartozik még egy 1903-ban tartott, később elhíresült előadása, mely az evolucionista társadalombölcseletet, Spencer tanait népszerűsítette.⁵⁵

E korszak első kimondottan jogbölcseleti tárgyú írása szintén a Stampfel-féle sorozat „jog- és államtudományi csoportjában” 1901-ben megjelent *Jogbölcselet* című kis könyve.⁵⁶ Az előszóban a mű megjelentetésének céljáról írva ekkori tájékoztatói irányairól így szól: „... a szélesebb körű tájékoztatás célja kívánta meg, hogy a füzetke ne csak egy elméletet tükröztessen vissza, hanem nyújtson tájékoztatást korunk jogbölcseletének legkiemelkedőbb alkotásairól. Ezek: a Spencer-féle individualizmus, a történelmi materializmus, a Pikler-féle jogbölcselet, és az olasz kriminológusok főbb tanai.”⁵⁷ Somló e művében a spenceri nézetek jogbölcseleti vonatkozásával az „emberi alapjogok” kétféle tanának bemutatása kapcsán foglalkozik. Spencer igazságosságról szóló elméletében véli fölfedezni azt a

⁵¹ A „mester”-ről írt nekrológiájában Moór Gyula így summázza Somló első pályaszakaszának (1897-1909) lényegi jellemzőit: „Bármilyen hatalmas változáson ment is keresztül tudományos felfogása ezen idő alatt, legvégső filozófiai alapja változatlanul a spenceri filozófia világfelfogása: a belátásos elmélet szubjektív racionalizmusától egészen az objektív szociológia szélső végletéig vezető ingamozgás egész ideje alatt érintetlen maradt az a szeg, amelyen az inga függött.” (MOÓR Gyula, *Somló Bódog...*, i. m., 17-18.)

⁵² SOMLÓ Bódog, *Etika*, (Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár 59.) Pozsony, 1900.; *Szociológia*, (Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár 79.) Pozsony, 1901.

⁵³ HOWARD F. COLLINS, *Spencer Herbert synthetikus filozófiájának kivonata*, Társadalomtudományi Könyvtár I. köt. (Fordította: Jászi Oszkár, Pekár Károly, Somló Bódog, Vámbéry Ruzstem) Budapest, Politzer, 1903. (Somló a könyv I. fejezetét, az 1-66. oldalig fordította le.)

⁵⁴ SOMLÓ Bódog, *Spencer Herbert*, Huszadik Század, 1 (1900) 405-414.; *Spencer Herbert etikája*, Huszadik Század, 5 (1904) 98-110.

⁵⁵ Tanulmányként megjelenve lásd: SOMLÓ Bódog, *A társadalmi fejlődés elméletéről és néhány gyakorlati alkalmazásáról*, Huszadik Század, 4 (1903) 397-409.

⁵⁶ SOMLÓ Bódog, *Jogbölcselet*, (Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár 75.) Pozsony, 1901.

⁵⁷ *Uo.*, 3.

gondolati kísérletet, mely az alapjogok új eszméjeként is fölfogható.⁵⁸ Somló a spenceri tanok elemzéseképp arra a következtetésre jut, hogy az „alkalmazkodás haladásával” az eszményi jövőben ki fog alakulni egy olyan tökéletes állapot, amely „az emberi cselekvés végső állandó kódexé”-nek kialakulásához vezet. E „kódex” a legfőbb (liberális) alapjogokat fogja tartalmazni, így az élethez és a testi épséghez, a szabad mozgáshoz és a tulajdonhoz való jogot. A spenceri elmélet pozitívuma – Somló megállapítása szerint –, hogy a XVIII-XIX. századi észjogi felfogással szemben számol az emberi fejlődéssel, az emberi intézmények viszonylagosságával. Mindazonáltal kritikai észrevételt is megfogalmaz, amikor az írja, hogy a Spencer által feltételezett eszményi állapot ellentmond a „fejlődés törvényé”-nek, és sohasem fog bekövetkezni, mert „teljes lehetetlenség a teljes alkalmazkodottság egy olyan állapotáról szólni, a melyben fájdalmak nem lennének... nemcsak jelenlegi állapotunk átmeneti állapot, hanem ebből a szempontból mást mint átmeneti állapot elképzelni nem is lehetséges.” Ezt a gondolatot Somló az 1903-ban megjelent *Állami beavatkozás és individualizmus*⁵⁹ című – e korszaka fő művének tekinthető – könyvében azzal egészíti ki, hogy a fejlődés irányát, akár csak az individuum életének célját, a boldogságra való törekvés szabja meg, amely így szakadatlan, organikus folyamatot képez.⁶⁰ A korabeli monopolkapitalista fejlődés együttjárójaként tekinthető fokozott állami szerepvállalás ténye kikényszerítette a jog, az állam, a politika funkciójának és intézményeinek újragondolását, s e tekintetben a spenceri beavatkozás-ellenes, individualista álláspont meghaladását. Somló szerint az állami beavatkozás nem mond ellent az alkalmazkodás természet-törvényének, hiszen a természet rendjébe való „mesterséges” beavatkozást (pl. „jogalkotási cselekvőség”) is a természetes fejlődés eredményének kell tekinteni, hiszen „... a természetes kiválasztás... mindennemű állami beavatkozás mellet is okvetlenül végbemegy.”⁶¹ A mesterséges beavatkozás a természetes fejlődés eredménye, annak szükséges velejárója és ilyen értelemben maga is természetessé válik. Így jut el ahhoz a tételéhez, mely szerint bár növekszik az állami szabályozás köre, ugyanakkor az individuumok egyre spontánabban, önkéntesen rendelik magukat alá a szabályoknak (pl. a jognak), miáltal a kényszer is sokkal gyöngébb lesz. Művét – a spenceri tanok végső kritikájaként – a következő sorokkal zárja: „Az állam beavatkozása egyre nagyobb körre terjed, de az emberek szabadsága ennek a mindenkorai beavatkozásnak megváltoztatására is egyre nagyobb lesz. Növekvő állami szabályozás, növekvő politikai szabadsággal karöltve: ez a fejlődés iránya; – mindenre kiterjedő állami szabályozás és tökéletes szabadság ennek a szabályozás-

⁵⁸ *Uo.*, 31-42.

⁵⁹ SOMLÓ Bódog, *Állami beavatkozás és individualizmus*, Társadalomtudományi Könyvtár 2. köt. Budapest, Politzer, 1903.

⁶⁰ „Induljunk ki az egyik adott tényezőből, az emberi szervezetből. Ennek legalapvetőbb tulajdonsága az a folytonos megfogyatkozás és helyreépítés, az a folytonos önkiegészülés, a melyet életnek nevezünk és a melynek lélektani oldala a boldogságra való törekvés.” (*Uo.*, 4.)

⁶¹ *Uo.*, 99.

nak megállapítására vagy megváltoztatására: ez a fejlődés ideája.”⁶² Mindezek a gondolatok jól mutatják, hogy Somló képes volt az őt egyébként lenyűgöző Spencer gondolatainak kritikus elemzésére és megpróbált eredeti hangot keresve új utakat, magyarázatokat találni. Ennek ellenére ezt a kísérletét joggal nevezhetjük felemásnak, hiszen a kiindulópontok sokfélesége nem eredményezhetett mást, mint eklektikus magyarázatot.

Pozitivisták korszakának másik jelentős jogfilozófiai tárgyú könyve az 1906-ban megjelent kolozsvári egyetemi *Jogbölcséleti előadásai*⁶³, ahol már egy sor kérdésben, a későbbi fő művét idéző fogalmak használatával találkozunk.⁶⁴ Különbséget téve a tiszta és az alkalmazott (normatív) tudományok között már ekkor rögzíti – Rudolf Stammler hatására – későbbi neokantiánus kiindulópontját, mely szerint a jogbölcsélet két kérdéskör vizsgálatára szorítkozik: 1. a jog előfeltételeinek (fogalmának) meghatározása (jogi alaptan), 2. a helyes jog kutatása (jogi értéktan). E művében már megfigyelhető a hangsúlyeltolódás az Európában ekkortájt formálódó neokantiánus jogfilozófia irányába, ami főképpen az irányzat „atyjának” tekintett Stammler gondolatainak erőteljes jelenlétében nyilvánul meg. Spencer neve és tanai azonban még számos helyen előtérbe kerül a könyvben, így többek között a társadalmi fejlődéelméletek, illetve a „jogi szabályozás fokozása” kérdésének kapcsán, de ezeken a helyeken a már korábban megfogalmazott tételei rövid összefoglalásával találkozunk.

A neokantiánus fordulat valójában Stammler hatására a helyes jog kérdésének tárgyalásában következett be, de végkifejletével majd az 1917-ben német nyelven publikált *Juristische Grundlehre* című terjedelmes monográfiájában találkozunk.⁶⁵ Somló fő művében a korabeli neokantiánus felfogásnak megfelelően a jog – tartalmától független – fogalmának és fogalmi elemeinek analitikus elemzését adja. Könyve bevezetőjében (Einleitung), a 11. §.-ban, *Zur Geschichte der juristischen Grundlehre. Austins „notwendige Rechtsbegriffe”* címen⁶⁶, külön alfejezetet szentel saját elmélete és John Austin – az angol analitikai pozitívizmus első számú alakja – *Lectures on Jurisprudence* című művében megfogalmazott gondolatok kapcsolatáról.⁶⁷ Somló közösnek érzi a két elméletben, hogy olyan fogalmak, alapelvek és megkülönböztetések kimunkálásán fáradoznak, amely nélkül nem lehet semmiféle jogot megkülönböztetni, illetve ezek nélkül tételes jogtudományt

⁶² *Uo.*, 175.

⁶³ SOMLÓ BÓDOG, *Jogbölcséleti előadásai*, (Első füzet) Kolozsvár, 1906.

⁶⁴ Erre nagyon jó példa a jog fogalmának meghatározása, melyet lényegét tekintve a neokantiánus indíttatású fő művében megismétel: „Mi jog alatt azokat a szabályokat fogjuk érteni, amelyeket valamely társadalom legmagasabb rendű hatalma állít fel.” (*Uo.*, 31.)

⁶⁵ SOMLÓ BÓDOG, *Juristische Grundlehre*. Lipcse, Verlag von Felix Meiner, 1917.

⁶⁶ *Uo.*, 32-37.

⁶⁷ Somló és Austin kapcsolatával a hazai jogelméleti irodalomban Zódi Zsolt foglalkozott. Megállapításai több szempontból is tovább árnyalják Somlórol alkotott eddigi képünket. Somló és Austin viszonyának bemutatásakor az ő gondolatmenetét követem. Lásd erről bővebben: ZÓDI ZSOLT, *Erény és tudomány...*, = LOSS SÁNDOR, SZABADFALVI JÓZSEF, SZABÓ MIKLÓS, H. SZILÁGYI ISTVÁN, ZÓDI ZSOLT, *Portrévázlatok...*, i. m., 111-112.

sem lehet művelni. Saját elméletét e téren következetesebbnek tartja, de az érdem mindenképpen Austiné, hiszen ő kezdte ezt az utat először járni. Ezen kívül több ponton is érintkezik egymással a két elmélet. Mindketten a jogalkotó hatalom fogalmával operálnak. Egy helyen Somló bevallja, hogy Austin „sovereign”-je és az ő „Rechtsmacht”-ja megegyezik egymással.⁶⁸ Emellett több egyéb közös fogalmat is használnak (pl. az engedelmesség szokása/habit of obedience stb.), amelyek közül a jog fogalmának definiálásakor a „jogalkotó hatalom parancsa” kifejezést kell kiemelni.⁶⁹ Somló számos fogalom bevezetésekor az austini terminusok finomítása, a distinkciók részletezése során alakítja ki saját fogalmi apparátusát. Esetében az analitikus fogalomkeresést nagyban elősegítette a XIX. század végi Karl Bergbohm és társai által kidolgozott német fogalmi jogászat alaposabb ismerete. Kiemelésre méltó még, hogy mindketten csak nemzetállami keretek között tudták elképzelni a jog létét és funkcionálását, ezért elutasították a nemzetközi jog jogiságát, mely mögött nem áll tényleges kényszerhatalom. Somló számára az austini elmélet szigorú pozitívizmusa és következetessége lehetet vonzó és egyben alkalmas arra, hogy a neokantiánus előföltevések egy részének megfelelően fölhasználja saját fogalmi építkezésében.

6. Somló munkásságával a neokantiánus irányzat szellemisége vált uralkodóvá a hazai jogbölcseleti gondolkodásban. Somló kisugárzó hatása, legkedvesebb tanítványa, Moór Gyula (1888-1950) – a két világháború közötti legtekintélyesebb magyar jogfilozófus – munkásságában érhető tetten.⁷⁰ Az 1920-as évek elején Moórt joggal nevezte az „új magyar jogfilozófia” megteremtőjének Horváth Barna, a neves pályatárs. Moór újszerűsége „összefoglaló” szemléletmódjában öltött testet, melyet egyes kritikusai nem minden ok nélkül neveztek eklektikus fölfogásnak. Moór jogszemléletét nem érintette meg az angolszász jogi gondolkodás, haláláig a „klasszikus” neokantiánus gondolatiság jellemezte.⁷¹ Érdemes azonban itt egy 1926

⁶⁸ SOMLÓ Bódog, *Juristische Grundlehre...*, i. m., 95.

⁶⁹ Vö. SZABÓ Miklós, *John Austin*, = Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből, szerk. SZABÓ Miklós, Miskolc, Bíbor Kiadó, 1999, 173. (14. lábjegyzet)

⁷⁰ Moór Gyula jogbölcseleti munkásságáról lásd bővebben: PACZOLAY Péter, *Moór Gyula jogfilozófiája*, Jogtudományi Közlöny, 44 (1989) 10. sz. 505-512.; SOLT Kornél, *Moór Gyula jogfilozófiájáról*, Holmi, 6 (1994) 12. sz. 1850-1862.; SZABADFALVI József, *Moór Gyula: Egy XX. századi jogfilozófus pályaképe*, Budapest, Osiris-Századvég, 1994.

⁷¹ A neokantiánus jogfilozófiához való kötődésében Moórra a legnagyobb hatást Rudolf Stammler és Somló Bódog gyakorolta. Rajtuk kívül Hans Kelsen nevét kell megemlíteni, akinek az elmélete – bár sokat vitatkozott vele – mindenkor viszonyulási pontként hatott jogbölcseletére. Moór a 1920-as évek végétől a neokantiánus filozófiában új utakat kereső – Wilhelm Windelband, Heinrich Rickert nevével fémjelzett – „badeni” vagy más néven „értéktani iskola” által megfogalmazott paradigmákon próbálta jogfilozófiai rendszerét továbbépíteni, majd az 1940-es évek elejére Nicolai Hartmann újhegeliánus indítatású filozófiai gondolatainak termékenyítő hatásaként a neokantiánus és újhegeliánus filozófiai gondolatok szintéziseként fölfogott „újabb kultúrfilozófiai irányzat”-ban látta a jogbölcseleti gondolkodás megújításának lehetőségét.

tavaszán kelt Moór által írt ajánlásból idéznünk, melyben Horváth Barna tervezett angliai tanulmányútját, az ahhoz szükséges ösztöndíj-kérelmet ekképp támogatta: „... kérését, tekintve hogy nevezett a jogfilozófia művelésére kiváló képességekkel rendelkezik, melegen pártolom. – Minthogy magyar jogfilozófiai irodalmunk egyoldalú német hatás alatt áll, nemcsak [a] kérvényező szempontjából volna kívánatos, hanem a magyar jogfilozófia számára is igen értékes eredményekkel járna, ha Horváth Barna útján az angol-amerikai áramlatokkal közelebbi kapcsolatba jutna.”⁷² Moór tudósi nagyságát, nyitottságát példázza ez az indokolás, hiszen ekkoriban a magyar jog(filozófia)i gondolkodásra kevés kivétellel a kontinensen uralgó német jogtudomány eredményeinek interpretálása a jellemző.⁷³

⁷² Csongrád Megyei Levéltár. A Ferenc József Tudományegyetem Jogtudományi Karának iratai. 6. doboz. 613-1925/26. jksz. (Említésre méltó adalék, hogy Horváth másik ajánlója Hans Kelsen a neokantiánus jogfilozófia már ekkor nemzetközileg elismert kiemelkedő alakja volt.)

⁷³ Itt kell megemlíteni HEGEDÜS JÓZSEF nevét, akinek a jogbölcseleti munkássága még a szűkebb szakma számára is meglehetősen ismeretlen. Az 1920-as évek elejétől induló publikációiban egy „szintétikus jogbölcselet” – „a jog komplex felfogása”-nak – kidolgozása foglalkoztatta. Főbb művei: *A szintétikus jogbölcselet vázlatja és történelmi kialakulásának főbb mozzanatai*, Budapest, Politzer, 1924. (Átdolgozott kiadás: 1930.); *A természetjog időszerűségéről*, Társadalomtudomány, 19 (1939) 153-183.; *Aquinói Szent Tamás jogbölcseletének szintetikus jellege*, Különlenyomat a Notter Antal Emlékkönyvből, Budapest, 1941.; *Időszerű jogbölcseleti kérdések Aristotelesnél*, Társadalomtudomány, 21 (1941) 175-187.; *Spencer jogbölcseletének maradványai*, = Emlékkönyv dr. viski Illés József ny. r. egyetemi tanár tanári működésének negyvenedik évfordulójára, szerk. ECKHART Ferenc, DEGRÉ Alajos, Budapest, Stephaneum, 1942, 189-213.; *A jogpozitivizmus bukása*, Budapesti Szemle, 275 (1943) 207-218, 300-309.

Hegedüs Arisztotelész, Aquinói Tamás normaelméletében és Herbert Spencer „szintetikus jogbölcselet”-ben véli fölfedezni a jogfilozófia megújításának lehetőségét: „E szintetikus feladatnak általános előtérbe kerülése határozza meg a mai jogelmélet bölcseleti jellegét és írja elő egyben munkatervét. A voluntaristák szerint minden korszak tettekkel indul. A spirituális felfogás szerint viszont az új eszmék megsejtése a lényeges. A szintetikus jogbölcselet a maga területén e dialektikai ellentét fölé csak a jog komplex felfogásával tud emelkedni, amely szerint a jog egyidejűleg akarat és képzet, vagyis a normák életére befolyást gyakorló erők végső integrációja.” (*Spencer jogbölcseletének maradványai...*, i. m., 196.) Hegedüs úgy véli Spencer elméletében „két jogelméleti alapelv: a pozitivitás és naturalitás... egy síkban találkoznak”. (*Uo.*, 194. o.) Valójában ez a szintézis kölcsönöz a spenceri elméletnek maradvány jellegét.

Hegedüs szerint „Spencer szintetikus rendszere rendkívül termékenyítőleg hatott a jogelméletre”, mivel „a világ őstényeit egyetlen szemléletbe kapcsoló, a tudományok kétségtelen részleteredményeit osztatlan egészbe látó, a tudományágak módszertani revízióját megejtő olyan bölcseleti rendszer, amely nemcsak a van, hanem a kell, tehát a norma egyetemes eszmekörével is világszintézisre törekszik, csak egy van s ez éppen Spencer bölcselete.” (*Uo.*, 197.)

Az angol jogi kultúra iránti fokozottabb érdeklődés ez idő tájt a tételes jogászok körében is megfigyelhető. Említésre méltó a korabeli magánjogászaink írásai közül: GROSSCHMID Béni, *Werbőczy és az angol jog*, Budapest, Franklin-Társulat, 1928.; ifj. SZLADITS Károly, *Az angol jog kútfői*, Budapest, Grill, 1937.

7. A magyar jogbölcséleti tradícióban az 1930-as évek elejétől kezdődően az uralkodó neokantiánus felfogásban új szintet teremtett meg Horváth Barna (1896-1973), akinek pályakezdését, magántanári habilitációját még az 1920-as években Moór Gyula segítette.⁷⁴ Jogelméleti szemléletmódjának – melyet előszeretettel nevezett jogszociológiának, sőt Hans Kelsen terminológiáját szem előtt tartva „tisza jogszociológiá”-nak – eredetisége főképpen az ún. szinoptikus (együttnevező, egybenező) látásmódjában és az ehhez funkcionálisan szorosan kapcsolódó processzuális (eljárási) jogszemléletében nyilvánul meg. Horváth elméletének újszerűsége két alapvető – a korabeli jogfilozófiában egymásnak ellenfelezülő – paradigma összeegyeztetésében mutatkozik meg. Az újkantiánus (Lask, Rickert, Verdross, Kelsen stb.), illetve a pragmatikus-empirikus szemléletmód (Pound, amerikai realizmus, szabadjogi iskola, pszichológizmus stb.) egyidejű érvényesülése és egymásra vonatkoztatása nem csupán a magyar, hanem az európai jogi gondolkodásban is úttörő jellegű vállalkozásnak számított. E két nagyhatású paradigma jelenléte természetesen nem véletlenszerű. Míg a neokantiánus paradigmát a két világháború közötti Közép-Európában evidensnek kell tekintenünk, addig a pragmatizmus bizonyos szempontból új gondolatként jelenik meg, pláne ha a korabeli magyar jogbölcséleti közfelfogásra gondolunk. Horváth empirizmus iránti fogékonysága két okra vezethető vissza. Egyrészt pályája elején mint gyakorló jogász – visszaemlékezése szerint – tudatosan élte meg a norma és valóság ellentmondását, amellyel a neokantiánizmus nemigen nézett szembe, másrészt a 1929-ben tett angliai tanulmányútja során nagy hatást gyakorolt rá az angolszász politikai és jogi kultúra.

Horváth – szegedi professzori kinevezését megelőzően – egy szemesztert töltött Londonban.⁷⁵ Az angol fővárosban töltött hónapok elsősorban Harold

⁷⁴ Horváth Barna jogbölcséleti munkásságáról lásd bővebben: ZSIDAI Ágnes, *Tény és érték*, Jogtudományi Közlöny, 44 (1989) 10. sz. 513-519.; *A perspektíva törvénye*, Világosság, 32 (1991) 12. sz. 917-927.; *A tiszta jogszociológia*, = HORVÁTH Barna, *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelem-elméletének problémái.* (Ford.: Zsidai Ágnes) Budapest, Osiris Kiadó, 1995, 11-58.; SZILÁGYI István, *Circus Juris: Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében*, = LOSS Sándor, SZABADFALVI József, SZABÓ Miklós, H. SZILÁGYI István, ZÓDI Zsolt, *Portrévázlatok...*, i. m., 211-266.; PERECZ László, *A belátásos elméletről...*, i. m., 78-83.

⁷⁵ Önéletrajzi írásában ezekre a hónapokra így emlékszik vissza: „Legtöbb időmet a British Museum könyvtárban töltöttem. Kelsen professzor adott ajánlólevelet Laski professzorhoz, de ő szívélyesen kijelentette, hogy nekem hozzá nincs szükségem ajánlólevélre. Néhányszor meghívott otthonába. Kelsennel összehasonlítva ő inkább egy művész benyomását keltette. Kelsen nem tartozott semmilyen párhoz, míg Laski lelkes híve, valóságos vezéralakja volt a Munkáspártnak... Laski számos értékes információt adott az angol jogelméleti irodalomról. A Laskié mellett néha részt vettem Hobhouse és Ginsberg előadásain. Oxfordban találkoztam Allen, Cambridge-ben Sorley professzorral. A könyvtárban hatalmas anyagot gyűjtöttem. Főként cikkeket és szemléket olvastam, a könyvek olvasását akkorra hagytam, amikor visszatértem Magyarországra. Rengeteg könyvet vásároltam a szegedi jogi kar költségén.” (HORVÁTH Barna, *Forradalom és alkotmány*:

Laski⁷⁶ – a korabeli angol munkáspárt fő ideológusa és a politikai pluralizmus egyik jelentős elméletének megalkotója – hatása alatt teltek: „Laskinak majdnem minden művét elolvastam és tanításait igyekeztem beépíteni műveimbe. Ő mindezekelőtt a gondolat morális pátozával hatott rám.” – emlékszik vissza – „Csodáltam a minden művében fellelhető ‘buzgó szabadságvédelmet’... Nem lehet nála jobb eligazítót találni a ‘szabadság stratégiájának’ bonyolult problémái között és az eszmék átértékelésében, ami a ‘tervezésnek’ mint a ‘szabadság’ módszerének a gazdasági demokrácia körülményei között való igazolásába torkollik.”⁷⁷ Emellett behatóan foglalkozott az angol filozófiai és jogi gondolkodás óriásai közül Hobbes, Bentham, Austin munkásságával, illetve az amerikai jogi gondolkodás kiemelkedő alakjaival és közülük leginkább Roscoe Pound műveivel. Processzuális jogszemléletének kidolgozása szempontjából azonban legjelentősebb – az angol szociológus, az ún. szociális liberalizmus fő alakja – Leonard T. Hobhouse-sal (és tanítványával, Morris Ginsberggel) való megismerkedése, akitől átveszi és a jogfejlődésre alkalmazza a társadalmi fejlődés (evolúció) négy típusát.⁷⁸ Horváth nem csupán interpretálta, hanem jelentős mértékben továbbfejlesztette és kiegészítette a fejlődési típusok (növekedés, hatásosság, szabadság, kölcsönösség) egymás közti viszonyának vizsgálatát.⁷⁹ Említésre méltó még az amerikai jogi realizmus egyik jeles alakjának Thurman W. Arnoldnak a hatása, aki „a jog társadalmi függőségének pszichológiai interpretációját” dolgozta ki.⁸⁰

Önéletrajz 1944-45-től, Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete, 1993. 71.)

⁷⁶ Érdemes itt idézni Bibó István – az egykori Horváth-tanítvány – szavait, melyben jellemzi egykori professzora tudósi és politikai beállítódását: „Horváth Barna nyugat-európai típusú tudós volt, Bécsben és Angliában járt előzőleg, mielőtt professzor lett volna, Bécsben Kelsent hallgatta,... Angliában Harold Laski tanítványa lett, aki a munkáspárt balszárnyának volt az ideológusa. Horváth Barnának volt egy finoman prezentált, semmiképpen sem harcos, liberális anarchista álláspontja, és ebben a liberális angol szocialistákhoz állt közel.” (HUSZÁR Tibor, *Bibó István: Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*, Budapest, Kolonel Lap- és Könyvkiadó Kft., 1989, 24.)

⁷⁷ HORVÁTH Barna, *Forradalom és alkotmány...*, i. m., 87.

⁷⁸ Vö. *Uo.*, 86.

⁷⁹ Jogelméleti vázlatában Hobhouse nyomán ekképp foglalja össze a jogfejlődés lényegét: „A *növekedés* valamely rendszer mennyiségi kiterjeszkedése, elemeinek felhalmozása. Ilyen pl. a törvénytár felduzzadása vagy a perforgalom (ügyforgalom) emelkedése vagy a szervek túltengése (bürokrácia). A *hatásosság* a tetszés szerinti célokra való alkalmasságnak növekedését s ennek folytán fejlődési energia felszabadulását és megtakarítását jelenti... A *nagyobb szabadság* a rendszer elemeinek *akadálytalanabb* működését; a *nagyobb kölcsönösség* pedig fokozottabb együttműködést és egymás előmozdítását jelenti.” (HORVÁTH Barna, *A jogelmélet vázlat*a, Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1937, 9-10.)

⁸⁰ Vö. HORVÁTH Barna, *Forradalom és alkotmány...*, i. m., 87. (Érdemes itt Horváthnak az amerikai jogi realizmusról írt summázatából idéznünk. Thurman Arnold hatása, sőt nyelvezete letagadhatatlan: „Hogyan lehet a realizmust Arnoldon keresztül összefoglalni? Realizmus annyiban, mert semmiféle illúzióban nem akart ringatózni, illúziót nem

Angliából hazatérve Horváth több nagyobb lélegzetű tanulmányban ad számot az angol-amerikai jogelméleti gondolkodás eredményeiről, múltjáról és legújabb törekvéseiről.⁸¹ Az angliai élmények és benyomások arra az elhatározásra ösztönzik, hogy megírja az angol jogbölcséleti gondolkodás történetét. Majd' másfél évtizedes munkájának eredményeként született meg az *Angol jogelmélet* című, több mint hat és félszáz oldalas monográfia, mely 1943-ban a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában jelent meg. Műve – mely a mai napig hézagpótló és nélkülözhetetlen alpmunka a hazai jogirodalomban – az angol jogi kultúra legfontosabb sajátosságainak bemutatása mellett áttekinti az angol jogbölcsélet fejlődését a skolasztikusoktól kezdve a középkori és újkori gondolkodók keresztül John Austinon át – akinek a munkásságát a legalaposabban és a legnagyobb terjedelemben (több mint hetven oldalon) tárgyalja – az „újabb irányok”-ig, egészen az amerikai jogi realizmusig. Horváth az érintett elméletek részletes bemutatása mellett történeti és a szerzőket bemutató életrajzi vonatkozásokat is prezentál művében a mind teljesebb megismerés érdekében.⁸² Könyve megírásával Horváth rendkívüli

hajlandó valóságként elfogadni. Mindenekelőtt hangos tiltakozás az ellen, mintha a hagyományos elméletek kielégítenék azt, amit a jogról tudni kívánunk. Felzúdulás az örökségbe kapott jogszemlélet természetlensége ellen. Ami újat mond, az nem kerek tagadása, hanem kiegészítése, minősítése a régi elméleteknek. Az új fizikához hasonlóan csak a régi fogalmak határain észleli azok pontatlanságát és ott veti meg a lábát, ahol ezek a pontatlanságok lényegesek. Az új úgy jelentkezik benne, mint a relativitás elméletében, vagy a modern festészetben, Joyce írásaiban, vagy Bartók zenéjében. Nem tagadja, hogy a régi nagyjából, durva általánosságban megáll, de azt sokkal finomabb mérés, látás, beleélés, megérzés, megfigyelés segítségével mégis lényegesen minősíti és végül is egészen átértelmezi. Az új irány a régihez képest nem iskolás, nem céhbeli, nem exkluzív. Mesterség, tudomány és művészet fonódik össze benne, néha lírává válik. Mindebben a régi jogkép fellazulása, új élmények felduzzadása, más szakok, mint a fizika, a lélektan, az ideológiaelmélet, a művészeti irányok termékenyítő motívumai is működnek. Főképpen pedig a réginél hasonlíthatatlanul behatóbb és kitartóbb érdeklődés a jog eredeti élménye és annak elemzése iránt... Igazi jelentősége talán nem is a már elért eredményekben, mint inkább az új munkamódszerben van. Abban, hogy a kutatásnak, az adatszerű feltárásnak és ténybeli megfigyelésnek tágas új tere nyílt meg a hagyományos elmélet hézagain keresztül.” /HORVÁTH Barna, *Angol jogelmélet*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1943, 573-574./

⁸¹ HORVÁTH Barna, *A common law ideológiája és a jogismeret ideológiája*, Társadalomtudomány, 10 (1930) 87-115.; *A jog racionalizálása*, Társadalomtudomány, 12 (1933) 23-36.; *Az utópia értelme*, = Emlékkönyv Kolozsváry Bálint dr. jogtanári működésének negyvenedik évfordulójára, Budapest, Grill, 1939, 211-223.; *Der Sinn der Utopie*, Zeitschrift für öffentliches Recht, 22 (1940) 448-461.; *A jogszociológia útja*, Társadalomtudomány, 21 (1941) 43-74.

⁸² Az emigrációs években az Egyesült Államokban – az esetleges megjelentetés reményében – hozzálatott monográfiája angol nyelvre való fordításához, de halála miatt már nem tudta befejezni. Erről tanúskodnak a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában fellelhető kéziratos fordítások. Lásd HORVÁTH Barna, *Angol jogelmélet* (1943) című művének részleges angol és francia összegzése. MTAK Kézirattár Ms 5905/198-205.

szakirodalmi tájékozottságról tesz tanúbizonyságot, az angolszász szakirodalom ilyen beható ismerete inspiráló hatást gyakorolt tanítványaira és azok jogszemléletére. Említésre méltó, hogy az angol jogelmélet kéziratának elkészítése közben – az 1930-as években – formálódott és látott nyomtatásban napvilágot Horváth saját jogelméleti rendszere, mely számos ponton támaszkodott, illetve táplálkozott az angol-amerikai jogelméletből.⁸³

Az *common law* ideológiájáról szóló tanulmányában megfogalmazza saját jogelméleti törekvésének célját: „Fel kell adnunk azt a törekvést, hogy a jog lényegét egyetlen ideálban megtaláljuk... Olyan módszerre van szükség, amely összefér a különböző filozófiai álláspontokkal.”⁸⁴ Ugyanitt Pound kapcsán megjegyzi, hogy fel kell szabadítani „a jogelméletet az alól az illúzió alól, mintha a szembenálló filozófiai álláspontok között szükségképpen választani kellene”, illetve fel kell szabadítani „az egy eszméjű, egy alapgondolatú módszer optikája alól.”⁸⁵ Ez az a motiváció, amely Horváthot arra készíti, hogy a neokantiánus tradíciót, illetve a mindenkit ez idő tájt vitára inspiráló kelsen-i elméletet meghaladva szembenézzen a jog társadalmi természetével és annak következményeivel, mert a jog nem csupán normatív természetű jelenség, hanem társadalmi képződmény is. Horváthot az angolszász indíttatású pragmatikus-empirikus (esetjogi) szemlélet segíti hozzá az új látásmód, mint módszer megalkotásához, mely korábban nem ismert utakat nyithat a kontinentális jogi gondolkodás számára. A lét és a kellés egymást kizáró voltának neokantiánus alaptételéből kiindulva azt a következtetést vonja le, hogy a jog olyan tárgy, amely „egyfelől létezik, másfelől pedig érvényes”. A jog egy sajátos tárgykettősség („reflexív tárgyszurrogátum”, „kellésre irányuló lét”), melyben a biológiai-pszichológiai jelenségek sokféleségeként megjelenő társadalmi magatartáshoz – egy bonyolult eljárási apparátus közbejövételével – egy norma hozzárendelődik. A jog valójában csak egy gondolati tárgy („reflexív gondolati képződmény”), lét és kellés együtt szemlélése. Vagyis Horváth szerint nincs harmadik ismerettárgy.

De vajon milyen módszerrel vizsgálható tudományosan e tárgyilag kettéhasított képződmény? – teszi föl a kérdést. Ha nem elegendő sem a „normatudományi”, sem a „természettudományi” módszer, akkor egy *harmadik*, sajátos módszerre lesz szükség a jog jelenségvilágának megragadásakor: „... a jog tárgyilag kettéhasított gondolati képződményként a reflexív módon együttnező gondolkodás, a természetet és a normát funkcionálisan egymásra vonatkoztató gondolkodási módszer

⁸³ HORVÁTH Barna, *Jogbölcseleti jegyzetek*, Budapest, Szent István Társulat Rt., 1932.; *Rechtssoziologie: Probleme des Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre des Recht*, Berlin-Grunewald, Verlag für Staatswissenschaften und Geschichte G.m.b.H., 1934. (Magyarul: *Jogszociológia* Berlin-Grunewald, *A jog társadalom- és történelem-elméletének problémái*, /Ford.: Zsidai Ágnes/ Budapest, Osiris Kiadó, 1995.); *A jogelmélet vázlatja*, Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1937.

⁸⁴ HORVÁTH Barna, *A common law ideológiája*, Budapest, Klny. a Társadalomtudomány c. folyóirat 1930. évfolyamából, 1930, 22.

⁸⁵ *Uo.*, 25.

terméke.”⁸⁶ Vagyis a Horváth-féle módszer nem tárgykonstituáló: „Mivel a jogszociológiának szükségképpen a természetet és a normát kell egy reflexív gondolati képződményben egymásra vonatkoztatnia, így módszere nem hozhat létre harmadik tárgyiasságot...”⁸⁷ A jogszociológia módszere nem a megismerés, hanem – a szerző terminusa szerint – a „gondolkodás módszere”, „a lét és a kellés funkcionális látásának módszere, röviden: a „*módszerek módszere*”.”⁸⁸ A módszertisztaság, a módszerszinkretizmus elkerülése tehát csak a „tisztá elválasztáson” alapuló szinopszis esetén érhető el: „... a jog tudományos tárgyalásáról csak akkor lehet beszélni, ha a természettudományi módszer és a normatudományi módszer egymás eredményeit kölcsönösen *kontrollálják* abban az értelemben, hogy ‘kellésre irányuló létet’ jelent e még az, ahogyan a jog gondolati képződményében e két módszer funkcionálisan egymáshoz van rendelve. Ez a *szinoptikus módszer lényege*.”⁸⁹

A Horváth által kidolgozott módszer a neokantiánus jogfilozófia egyik alapkérdésének, az érték és valóság kezelésének egészen eredeti értelmezése, melyet a jogász tevékenység lényegéből bontotta ki: „A jogász eljárása azáltal válik szinoptikus módszerré, hogy a jogesetet a jogtételekre, a jogi normát a jogesetre vonatkoztatja.”⁹⁰ Minden „tétéles” jogász jogalkalmazó tevékenysége abból áll, hogy a valóságban megtörtént cselekvéseket, történéseket (tényállásokat) jogszabályi tényállások (jogi norma) alapján ítéli meg. A jogász tehát egy normatív tényállást vet össze egy valóságos tényállással. A jogásznak e munkájához jogszabályokon szelektált tényismeretre és tényállásokon szelektált jogszabályismeretre van szüksége. Míg a gyakorlati jogász elsődlegesen a jogesetre, az elméleti jogász inkább a jogtételekre összpontosít, de mindkettőjüket az jellemzi, hogy együtt nézik a jogesetet és a jogszabályt.

Horváth szinoptikus szemléletmódjához funkcionálisan kapcsolódik – az eredetileg az angol jog sajátosságaként bemutatott⁹¹ – „processzuális jogszemlélet”-e⁹², mely szerint a jog nem egyszerűen norma (tétel) és nem is csak tény (faktum),

⁸⁶ HORVÁTH Barna, *Jogszociológia...*, i. m., 112.

⁸⁷ *Uo.*, 113.

⁸⁸ *Uo.*

⁸⁹ *Uo.*, 118. (Későbbi írásaiban „szemléleti módszer”-nek is nevezi sajátos módszerét.)

⁹⁰ HORVÁTH Barna, *Jogszociológia...*, i. m., 129.

⁹¹ „A processzuális jogszemlélet... felelős elsősorban az angol jogelméletnek azért a *józan pozitívizmusáért*, amely spekulatív jogelveket sohasem téveszt össze a mindennapi joggyakorlat tényleges eseteivel... S ha tekintetbe vesszük, hogy később, a *common law* tulajdonképpen tartalmát nem az egyes precedensekben, hanem az *általános elveknek és tanoknak* abban a kincsében látják, amelyeken az egyes döntések alapulnak, akkor látjuk, hogy a processzuális szemlélet pozitívizmusa miként csendül összhangba azzal a *józan természetjogi* felfogással, amely az élő jog természetjogi elemét az *anyag* jogban, a jogeset konkrét faktuma által feltételezett szuperpozitív *jogelvekben* ismeri fel.” (HORVÁTH Barna, *Az angol jogi kultúra és a Common Law szelleme*, = HORVÁTH Barna, *Angol jogelmélet...*, i. m., 3.)

⁹² Vö. HORVÁTH Barna, *Jogszociológia...*, i. m., 338. , illetve *A jogelmélet vázlata...*, i. m.

hanem az „elvonat magatartásminta és ennek megfelelő tényleges magatartás”, vagy másképpen, a norma és magatartás „gondolati kapcsolata”, ami nem más, mint az eljárás.⁹³ Úgy véli, hogy az eljárás fogalmán keresztül lehet a jogot „elemi joghelyzetek, legegyszerűbb tény- és értékelemek sorozatára szétbontani”, illetve felépíteni, miközben „ezeknek az elemeknek a gondolatbeli összekapcsolódása is áttekinthetővé válik”.⁹⁴ Horváth szerint a társadalmi objektívációk (gazdaság, harc, hatalom, tudás, eljárás) közül egyiknél sem indokolt úgy a joggal való „generikus azonosítás”, mint az eljárás esetében: „az eljárás a jog *genus proximuma*”, a jog „felsőfogalma”. Vagyis a jogeset és a jogi norma folytonos (szinoptikus szerkezetű) egymáshoz rendelése egy eljárási folyamatot képez.

Horváth az processzuális jogelméletben találja meg a valódi megoldást, mely „közös nevezőre hozza a különböző jogelméleteket a nélkül, hogy azoknak részleges igazságait mereven tagadnia kellene.” Ez az új jogelmélet a jogban a társadalom „legintézményesebb eljárási szerkezetét” látja, mely, mint a társadalmi eljárások legfejlettebbike, a legfejlettebb eljárási apparátus kialakításával valósítja meg az eljárás felső fokát. Horváth részletesebben is meghatározza a „legintézményesebb eljárási szerkezet” fogalmát, melyben visszaköszönnek a Hobhouse-tól kölcsönvett és továbbfejlesztett fogalmak: „... a jog a meghatározott magatartásmintáknak és tényleges magatartásoknak olyan társadalmi közössége, amely a növekedésnek, hatásosságnak, szabadságnak és kölcsönösségnek viszonylag legmagasabb fokára fejlődött, azaz a tömegesség, az állandó szervekké szilárdulás, eljárásmenetekké szétkülönülés következtében viszonylag legfejlettebb szerkezetet alkot, amely a társadalmi igazságosság és szabadság nélkülözhetetlen előfeltétele.”⁹⁵

Az 1940-es évek elején – már túl az elméleti útkeresésen – Horváthnak szembe kellett néznie szinoptikus jogelméletének a „valóság”-ban való alkalmazhatóságával. Új szemléleti módszerét e tekintetben „színtelennek” vélte⁹⁶, s úgy gondolta – elmélete igazolásául – foglalkoznia kell a jogeset és jogtétel „küzdelmével”, azzal, hogy az eset egyedi körülményei miként „surlódnak”, „horzsolódnak” a „merev, szigorú szabály, rideg, éles szegélyein”. E próbálkozásának eredményeképpen született meg 1942-ben *A géniusz pere. Sokrates – Johanna* című könyve, melyben közismert történelmi perek rekonstruálása alapján kívánta ábrázolni a jog működését.⁹⁷ Horváth számára – miként az amerikai jogi realisták esetében – a per szimbolizálja leginkább a jog mibenlétét. Arnoldhoz hasonlóan a per és a dráma

⁹³ „Az előre meghatározott magatartásként felfogott eljárás egy szabály és egy tény egymásra vonatkoztatottsága. Mindkettő jelenti egyszerre, tehát mind az ideális mintát, a normát, mind pedig a magatartás tényleges bekövetkeztét, de csakis egymásra vonatkoztatottságukban. A szabály tényekben való tükröződése nélkül éppoly kevésbé eljárás, mint a szabály nélküli tény.” (HORVÁTH Barna, *Jogszociológia...*, i. m., 338.)

⁹⁴ HORVÁTH Barna, *A jogszociológia útja...*, i. m., 72.

⁹⁵ HORVÁTH Barna, *A jogelmélet vázlata...*, i. m., 204-205.

⁹⁶ HORVÁTH Barna, *A jogszociológia útja...*, i. m., 69.

⁹⁷ HORVÁTH Barna, *A géniusz pere: Sokrates – Johanna*. Kolozsvár, Universitatis Francisco-Josephina Kolozsvár, 1942.

összefüggéseiről írva megállapítja, hogy közös bennük a „különösen megszervezett cselekmények” rendszere, illetve a konfliktushelyzetek sokasága. A per valójában nem más, mint egy „sűrített dráma”. Horváth e kérdéskör elemzéséhez kifejezetten – miként művének bevezetőjében írja – az amerikai (új)realizmus hatására fogott hozzá, mely a jogban – a fentiekén túl – a „játék” és a „színházas” elemét is látni véli. Legnagyobb „szerepeink” – Horváth szerint – a jog által „kiosztott” perbeli szerepek. Az egész nem más, mint – Arnold hasonlatát kölcsönözve – egy „óriási színház”, vagy a jog világára vonatkoztatva, „Circus Juris”. A per az emberek mindennapi életében a konfliktusok kezelése során a drámai megtisztulás, a katarzis élményét biztosító szimbólummá, a jog jelképévé válik.⁹⁸

Horváth jogelméleti munkásságának valódi jelentősége abban áll, hogy a XX. századi (neokantiánus) magyar jogbölcseleti gondolkodás tradicionális német-osztrák kötődéseit az angolszász jogtudományi szemléletmód közvetítésével „lazította”, új perspektívákat teremtve a hazai jogelmélet további fejlődésének.⁹⁹ Sajnálatos módon a második világháború és az azt követő politikai változások 1949-ben emigrációba kényszerítették, ahol már nem volt igazán lehetősége elmélete továbbfejlesztésére.¹⁰⁰

⁹⁸ „Ezzel a téma kidolgozása szinte adalékká válik ahhoz az újrealista jogszemlélethez, amely a jogban többé nem hajlandó az élettől elvonatkoztatott dogmát, tételt, normát, merő elvontságot látni. Számára a jog cselekedet, a tétel és az eset drámai találkozása, amely, a per megszervezettségében, intézményességében válik jelképpé. A per azért rövidítő szimbóluma a jognak, mert mintaképe, a jogi voltát leginkább szemléltető példája minden jogi eljárásnak. De az újrealizmus a jogban meglátja a megszervezett cselekedet, az intézményesen megoldott konfliktus elemén kívül a játék, a színházas, a mimus elemét is. Szerepeket választunk magunknak és eljátsszuk őket a társadalmi élet színpadán. Ilyen szerepeket játszunk az intézményeinkkel is. Legnagyobb szerepeink talán éppen a hivatalos, a jog által kiosztott, a perbeli szerepeink. Oriási színház, Circus Juris ez, amikor elszórakoztat, megvigasztal, nagy belső konfliktusokat elsimít, sok mindenért kárpótol a társadalomban... Mi a műsora a jog színházának? Arnold szellemében azt mondhatjuk: nagy és mély, másképpen meg nem oldható konfliktusok 'le-reagálása'. Amikor megjátsszuk, kifejezzük, a legteljesebben feltárjuk őket, egyúttal meg is szabadulunk tőlük. Talán ez a katarzis, a drámai megtisztulás értelme... Az előadott darab mögött az örök emberi színházi per: az eszmének és a valóságnak, az értékeknek és a tényeknek, a szabadságnak és a szükségszerűségnek gyógyíthatatlan ellentétét éljük át s közben az általa ütött sebeink begyógyulnak.” (Uo., 6.)

⁹⁹ Említésre méltó, hogy a háborút követő szellemi-politikai újjáépítésben résztvevő Horváth Barna 1945 nyarán a „demokrácia-vita”-nak elkeresztelt konferencián tartott *Demokrácia és jog* című előadásában (HORVÁTH Barna, *Demokrácia és jog*, = Demokrácia, Budapest, A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása, Egyetemi Nyomda, 1945, 43-67.) javarészt az angolszász politikai és jogi intézmények és technikák bevezetését, illetve adaptálását javasolta a hazai új demokrácia gazdasági, politikai és jogi rendszerének kialakításában. (Vö. NAGY Endre, *Bevezetés Horváth Barna: Demokrácia és jog című tanulmányához*, Medvetánc, 1985, 2-3. sz. 295-303.; SZABADFALVI József, „Demokrácia és jog”: Adalékok Horváth Barna politikaelméletéhez /1945/46./, Magyar Közigazgatás, 40 /1990/ 7. sz. 605-613.)

¹⁰⁰ Az emigrálást követően rövid ausztriai tartózkodás után az Újvilágban próbált szerencsét. 1950 és 1956 között politikatudományt, jogelméletet és nemzetközi jogot tanított a New

8. Az 1930-as évek közepétől kezdődően főleg Moór Gyula és Horváth Barna tanítványai személyében egy új, igen tehetséges korosztály szárnypróbálgatásának lehetünk tanúi. A Moór tanítványok közül Szabó József és Solt (Scholz) Kornél, illetve a Horváth tanítványok közül Bibó István, Vas Tibor, Bolgár Vera, valamint a pécsi Losonczy István első publikációit a neokantiánus paradigma meghaladására tett kísérleteknek tekinthetjük. Személyükben az az új generáció jelent meg, akik számára az osztrák és német jogtudomány eredményeiben való tájékozottság mellett az angol-amerikai, francia stb. irodalom egyidejű, naprakész ismerete is adott volt, s lehetőségük nyílt az elődök külföldi szakmai kapcsolatait más irányokba továbbépíteni. A magyar jogbölcseleti gondolkodás ekkorra – úgy tűnt – alkalmas-sá vált, hogy a nemzetközi jogfilozófiai közélet európai mércével mérhető tényezőjeként megfeleljen a második világháborút követő modern kor kihívásainak.

E fiatal nemzedék egyik jeles tagja volt Szabó József (1909-1992), aki Moór-tanítványként végzett a szegedi egyetemen, s csupán végzett jogászként 1934 tavaszán, mint ösztöndíjas gyakornok, ismerkedett meg a Moór-tanszékét „megöröklő” Horváth Barnával.¹⁰¹ Horváth személyisége és az angolszász jogtudomány hatásait tükröző jogelméleti megközelítés Szabó tetszését igen hamar kiváltotta. Életrajzi írásában ezt így idézi föl: „Ez volt az az idő, amikor nálunk is kezdtek felfigyelni a német és francia tudomány mellett az angol és amerikai tudományra. Ez a szemléletváltás rokonszenvesnek látszott.”¹⁰² Horváth Barna személyes kisugárzása nem maradt hatás nélkül. Ő volt az egyetlen korabeli magyar jogfilozófus, akit „szegedi iskola”-ként számontartott tanítványi kör vett körül.¹⁰³ A mester kisugárzó hatása a

York-i Graduate Faculty of Political and Social Science The New School of Social Research visiting-professoraként. Nehéz anyagi körülményei időközben arra készítették, hogy állást vállaljon az Amerika Hangja Magyar Osztályán, ahol nyugalomba vonulásáig, 1964-ig dolgozott. Eközben számos alkalommal megfordult Európában, s mint vendégprofesszor tanított Zürichben (1948, 1964), Bécsben és Berlinben (1962), Freiburgban (1964), Koppenhágában és Gentben (1966).

Az Egyesült Államokban egy terjedelmes angol nyelvű tanulmányban tett kísérletet a szinoptikus módszer továbbgondolására. A komoly szakmai figyelmet kiváltó és nemzetközi vitát provokáló mű a jog „mezőelméleté”-nek megfogalmazását kísérli meg. Az elmélet háttérét a fizikai világképben – a modern fizika eredményei nyomán (Einstein relativitáselmélete, illetve Maxwell mezőelmélete) – bekövetkezett változás inspirálta. A jog mezőelmélete nem kidolgozott teória, inkább izgalmas és továbbgondolásra érdemes gondolati kísérlet. (Vö. HORVÁTH Barna, *Field Law and Law Field*, Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht, 8 /1957/ 44-81.)

¹⁰¹ Szabó Józsefről és jogbölcseleti munkásságáról lásd bővebben: SZABADFALVI József, *Egy derékba tört életmű margójára: Szabó József jogbölcseleti munkássága*, Jogtudományi Közlöny, 53 (1998) 12. sz. 493-504.

¹⁰² SZABÓ József, *Negyven év*, = SZABÓ József, *Ki a káoszából, vissza Európába*, Budapest, Kráter Műhely Egyesület, 1993, 17.

¹⁰³ A mesterhez legközelebb álló és később akadémiai karriert befutó tanítványok közül Szabón kívül Bibó Istvánt és Vas Tibort kell kiemelniük, akiknek korai munkáiban egy-

legszámtöbb módon Szabó jogbölcseleti szemléletmódjának formálódásában figyelhető meg. Az érintett erre így emlékezik: „Horváth unszolására kerültem sokkal közelebbi kapcsolatba az angol filozófiával és amerikai jogtudománnyal; különösen Hume két hatalmas művével, Austin jogbölcseletével, az akkor új amerikai jogtudománnyal, J. Frank, T. V. Arnold, C. L. Becker, B. Russel írásaival.”¹⁰⁴

Már 1938-ban az első – *A jog alapjai* című¹⁰⁵ – jogbölcseleti tárgyú könyvében alapos filozófiai fejtegetések során mutatja be saját jogfilozófiai kiindulópontját, mely híven tükrözi a korabeli európai jogbölcseleti törekvések legjobb hagyományait. Szabó szemléletmódját már e művében az idealizmusban és realizmusban egyaránt meglévő dogmatikus előfeltevéseket meghaladó szkeptikus gondolkodás jellemzi, mely sok szállal kapcsolódik a Hume filozófiai felfogására visszavezethető kritícizmushoz¹⁰⁶ és – bár itt nem tesz róla külön említést – az amerikai jogi realizmushoz. Szabó szerint a Hume felfogására visszavezethető ismeretelméleti kiindulópont a filozófiában – s ezen keresztül a jogbölcseletben – forradalmian újat hozott azzal, hogy a világról alkotott ismereteink szubjektív jellegére hívta föl a figyelmet: „... a rajtunk kívüli, vagyis objektív külvilágot, amely egyébként is csupán feltételezett, mint számunkra hozzáférhetetlent, ki kell hagynunk kutatásaink köréből. Marad tehát az emberi alanyiség világa, ahol egyedül bír értelemmel a tárgy és a norma, lét és érvény megkülönböztetése, és azoknak a jog egységes fogalmává való összekapcsolása is.”¹⁰⁷ Szabó – Hume filozófiájára hivatkozva – megállapítja, hogy „[a] megfigyelt dolgok kapcsolata (okság)... nem bennük,

értelműen kimutatható professzoruk jogelméletének hatása. (Lásd erről bővebben: SZABADFALVI József, *Bibó István és a szegedi iskola*, = A szabadság kis körei: Tanulmányok Bibó István életművéről, szerk. DÉNES Iván Zoltán, Budapest, Osiris Kiadó, 1999, 125-152.)

¹⁰⁴ SZABÓ József, *Negyven év*, = SZABÓ József, *Ki a kaoszól...*, i. m., 19.

¹⁰⁵ SZABÓ József, *A jog alapjai, különös tekintettel a nemzetközi jogra*, Budapest, Magyar Társadalomtudományi Társulat, 1938.

¹⁰⁶ Úgy véli, hogy az emberi öntudatra ébredés az idealizmus-realizmus-kritícizmus egymást követő lépcsőfokaival modellálható, s a jogi gondolkodás is ennek megfelelő fejlődési utat futott be. Az idealizmusnak a természetjogi doktrínának, a realizmusnak a XIX. században hegemon szerepbe került jogpozitivizmus felel meg, míg a korabeli jogi szemléletmód a kritícizmus jegyében próbálja meg túlszárnyalni, meghaladni a korábbi törekvéseket. A mű még a neokantiánus jogfilozófia jól ismert paradigmáit teszi magáévá, mégis kritikusan viszonyul a (neo)kantiánus tanokhoz. Kant és filozófiai szemléletének követői alapvető hibáját abban látja, hogy lét és érvény pólusainak kettősségéből indultak ki, s csupán a neokantiánus jogfilozófusok próbáltak meg egymástól gyakran merőben eltérő módon kapcsolatot teremteni a világ két minősége között. Ez nem is sikerülhetett számukra mivel „maga a lét és érvény [n]em a tárgyi, hanem az alanyi világban keresendő, amiből ‘a maiore ad minus’ következik, hogy kapcsolatuk s az annak helyén kialakuló jogfogalom sem kereshető másutt.” (*Uo.*, 12.)

¹⁰⁷ *Uo.*, 21.

hanem bennünk, a megfigyelőkben van.”¹⁰⁸ Vagyis a jog „létének legmélyebb alapjai sem nyúlnak túl az alanyiség bűvkörén...”¹⁰⁹

Az 1940-es évek elején megjelent munkáiban¹¹⁰, így *A jogászai gondolkodás bölcselete* című könyvében, illetve *Hol az igazság?* című terjedelmes tanulmányában, valamint az Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie „Ungarn-Heft”-jében egykori mesterei, Moór Gyula és Horváth Barna tanulmányainak társaságában – *Wahrheit, Wert und Symbol im Rechte* című írásában – mely a korábban kifejtett téziseinek összefoglalását tartalmazza tovább folytatja *A jog alapjai* című könyvében megfogalmazott jogfelfogásának kifejtését és finomítását, ezáltal megteremtve a jog fogalmának „újrealista” koncepcióját.¹¹¹

A jogászai gondolkodás bölcselete című művében arra tesz kísérletet, hogy bemutassa, miképpen befolyásolja a jog(ász)ai gondolkodást a jog létének és érvényesülésének alapjait meghatározó „emberi alanyiség”. Az angolszász szakirodalomban használatos módszert alkalmazva számos jogeset részletes bemutatásán keresztül, alapos jogdogmatikai elemzés során jut el arra a következtetésre, hogy a szillogizmus, illetve a logikai szubszumció nem modellálja megfelelően a jogászai gondolkodás lényegét. Úgy véli, e felismerés egyaránt jellemzi az angol, illetve a „hagyományos” magyar jogszemléletet, mely írásának végső konklúziója szerint „a jogászai gondolkodás szellemének és belső lényegének leginkább megfelel.”¹¹² Ezzel a szerző szembefordul a kontinentális jogi gondolkodásban mély gyökereket

¹⁰⁸ *Uo.*, 49.

¹⁰⁹ *Uo.*, 50. (Szabó „kriticizmusa” nem csupán a bírált elméletekkel szemben érvényesül, hiszen saját jogkoncepciójával szemben is önkritikusan fölveti a „transzcendencia” problémáját. Úgy véli, hogy elmélete az „emberi alanyiség” gondolatán – mely önmagában már nem létező és nem is értékes, hanem létet és értéket teremtő fogalom – keresztül a transzcendenciában gyökerezik. Azonban azzal vigasztalja magát és esetleges bírálóit, hogy míg ő csak „egy” transzcendens fogalmat vezet be, amelyből létet és érvényt egyaránt levezet, addig az általa bírált elméletek két vagy több transzcendens fogalommal operálnak. Míg más elméletek megismerni és megmagyarázni, az övé „csupán” posztulálni kívánja a transzcendenciát, melyben jelentős szerepe van a transzcendens alanyiságból eredő intuíciónak.)

¹¹⁰ SZABÓ József, *A jogászai gondolkodás bölcselete*. Szeged, Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Juridica-Politica, Tom. XVI. Fasc. 2. 1941.; *Hol az igazság? (A bíró lélektani problémái)*. Társadalomtudomány, 22 (1942) 1. sz. 1-55. (Klny. Budapest, 1942.); *A jogtudomány helye az emberi gondolkodásban*, Szellem és Élet, 5 (1942) 4. sz. (Klny. Kolozsvár, 1942.); *Wahrheit, Wert und Symbol im Rechte*, Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie („Ugarn-Heft”), 36 (1943) 101-121.

¹¹¹ Szabó József saját jogfelfogására az 1948-ban megjelent írása címében használta először a jog fogalma „újrealista” megvilágításának meghatározását. (Vö. *Der Rechtsbegriff in einer neurealistischen Beleuchtung*, Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht, 1/1948/ 291-311.) Az „újrealizmus” kifejezést Szabó valószínűleg mesterétől, Horváth Barnától kölcsönözte, aki az *Angol jogelméletében* Arnold, Cook, Corbin, Frank, Green, Hamilton, Llewellyn, Radin, Robinson, Yntema – az amerikai jogi realizmus fiatalabb nemzedéke – kapcsán használja a fogalmat. (Vö. HORVÁTH Barna, *Angol jogelmélet...*, i. m., 557.)

¹¹² SZABÓ József, *A jogászai gondolkodás bölcselete...*, i. m., 69.

vert „logizáló jogelmélet”-i felfogásokkal, melyek – a logikum mítoszának csapdájába esve – nem néznek szembe a valósággal, a jog valódi működésével.¹¹³ Úgy gondolja, a jogászi döntést valójában „pszichológiai momentumok” befolyásolják, s a döntés „a premisszákbán rejlő alogikus, irracionális fogalmak és ténykérdések mikénti értelmezésén, felfogásán fordul meg.”¹¹⁴

Ugyancsak a jog logizáló, kontinentális felfogásának következménye a jogbiztonságba vetett hit kialakulása, melynek illúzió jellegére – Szabó szerint helyesen – az amerikai jogtudósok hívták fel a figyelmet. Itt az amerikai jogi realizmus legjelentősebb alakjai közül Jerome Frank, Edward Robinson, Thurman Arnold gondolatait idézve veszi górcső alá a jogbiztonság iránti illuzórikus emberi ragaszkodást, melyet a hibás logikai jogszemlélet keltett életre.¹¹⁵ Arnold és társai gondolatisága hatják át Szabó további gondolatmenetét, mely szerint a minket körülvevő világ jelensége, így maga a jog világa is mint jelkép, mint szimbólumok rendszere fogható fel. Mint látjuk ekkoriban a „mester”-t és tanítványát egyaránt továbbgondolásra készítették Arnold ezirányú megállapításai. A jogbölcselet feladata Szabó szerint az, hogy a szimbólumok mögötti jelentést, értelmet megtalálja. A szimbólumoknak ebben a rendszerében, ahová a jog is tartozik, kitétetett szerepe van a nyelvnek, amely maga is egy sajátos szimbólumrendszer. Az emberi gondolkodás egyik „betegségének” nevezi Szabó – Jerome Frank nyomán –, hogy „kifejezőmódjait sokszor összetéveszti azzal, amit ki akar fejezni”, s az eredmény gyakran megrogzott verbalizmushoz, szómágiához vezet: „Így született a jogtudományban a fogalmi, a jogalkalmazásban a logizáló jogászat.”¹¹⁶ E rövid, modern nyelvfilozófiai okfejtésnek is tekinthető magyarázatot követően megállapítja, hogy a jog nem a tapasztalati valóság része, hanem valójában szimbólum, amely jelképez valamit, de önmagában nem jelent semmit. A jogról alkotott képünk valójában a tudatban bír jelentéssel, így a jog gyökereinek a megértéséhez is „az alanyiség talajának” mélyebb – tudatalatti – rétegeibe kell ereszkedni. Szabó – explicit módon – átvéve Jerom Frank jogi alapmítosz (basic legal myth) elméletét a következőket írja: „Bennünket itt főleg azok érdekelnek, amelyek a tekintély tudatalatti ideológiájával kapcsolatosak: a tradíció, dogmák, szavak, szokások, tabuk tisztelete, a konzervatív világnézet gyökerei, egyszóval amit a mélypszichológia atya-komplexusnak nevez. Az atya szerintük is csupán a sejtelmes gyermekkorban jelenik meg a mindentudó, csalhatatlan bíró szimbólumaként (father-as-judge); azután átveszi helyét más földi tekintély (father-substitute) a jogbiztonság, egy logikailag zárt jogrend, a csalhatat-

¹¹³ Az általa „racionalo-logisztikus” természetűnek nevezett jogászi gondolkodás tipikus hibái között említi az ún. alsó-, és felső-tétel, vagyis a tényállás, illetve a tényállásra vonatkozó norma megállapításának problémáit. A „mesterséges logikai szerkesztés”-sel szemben „a jogászi gondolkodás mélyebb összhangját”-ról beszél, mely a „logikai formák látszatérvényláncá mögött az irracionális lényeg keresésé”-ben ragadható meg. (Uo., 15.)

¹¹⁴ Uo., 25-26.

¹¹⁵ Uo., 43-44.

¹¹⁶ Uo., 55.

lan bíró illúziója.”¹¹⁷ Szabó visszaul az írásában elemzett jogesetekre, illetve az azokban megjelenő irracionális, alogikus (tudatalatti) tényezőkre, amelyek révén az esetek jogi megítélése megfordulni látszott. Úgy véli a jogászai gondolkodás lényege „az a csodálatos alogikus, irracionális képesség, amit általában judíciumnak szoktak nevezni.”¹¹⁸ Mindezt az ember alanyiségének mélyrétegében meghúzódó „Én”-ben kell keresni, abban az entitásban „aminek valósága összetartja a mindenséget”, amiben „szellem és anyag dualitása feloldódik”, „hiszen az értékek csak azért érvényesek, a valóságok csak azért lehetségesek, mert az Én ezeket érvényesnek, illetőleg létezőnek tartja...”¹¹⁹

Szabó sorait olvasva az amerikai jogi realizmus szellemisége nyilvánvalóvá válik, az óvatlan olvasó számos helyen akár azt is képzelhetné, hogy Jerome Frank szöveget olvas.¹²⁰ Ekkoriban, az 1940-es évek elején, ez a fajta gondolatiság a magyar jogbölcséleti irodalomban meglehetősen kivételes. Szabóra talán méginkább elmondható az, amit Horváth jogszemléletének méltatásakor szoktak megfogalmazni, hogy a klasszikus neokantiánus kérdésközpontú megválaszolásokban az amerikai jogi realizmusra jellemző, sajátos pragmatista magyarázatokat fogalmaz meg. Ezzel lehetőséget teremt két jogi kultúra termékeny szintézisére. Mindez még akkor is fontos, ha gyakorta eklektikusnak tűnő magyarázatokkal, hivatkozásokkal, érvrendszerekkel találkozunk. Ez alól nem kivétel sem a mester, sem tanítványa.

A második világháború alatt megjelent utolsó jelentős jogbölcséleti írásában, a *Hol az igazság?* című terjedelmes tanulmányában a bíró „igazságkereső” jogalkalmazó tevékenységének elemzésével folytatja jogbölcséleti rendszerének további kidolgozását. Művének alcíme – *A bíró lélektani problémái* – jól mutatja, hogy a századfordulót követően a jogtudományra alapvető hatást gyakorló mélylélektan kutatási eredményei Szabó érdeklődését is fölkellették. A freudizmus hatása egyaránt jól kitapintható mind az európai, mind az észak-amerikai jogi gondolkodásban. Szabó szemléletmódját e tekintetben inkább az amerikai jogi realizmus képviselői, s közülük leginkább Frank gondolatai termékenyítették meg. Szabó –

¹¹⁷ *Uo.*, 62.

¹¹⁸ *Uo.*, 67.

¹¹⁹ *Uo.*, 65.

¹²⁰ „Az nem lehet, hogy mindenről tudjunk, ami befolyásol bennünket; de az lehet, hogy tudjuk, hogy nem tudunk minden befolyásoló körülményről. Az nem lehet, hogy a tények és szabályok mérlegelésénél mindennel számoljunk; de az lehet, hogy nem számoltunk mindennel. A jogalkalmazás tudatos és tudatalatti háttérének mélypszichológiai boncolása tulajdonképp ennek belátását célozza. Ha egy bíró tisztában van azzal, hogy abban a tényállásban, amit tisztázottnak lát, ő maga is benne van, minden erényével és hibájával, látókörével és gátlásaival, s hogy abban a jogszabályban, amit alkalmaznia kell s amit látszólag csak egy értelemben lehet felfogni, logikailag szintelen fogalmak tömege lehet elbujtatva, amelyek mikénti felfogásában az ő énjének tudatalatti állásfoglalása rejlik: akkor ez a bíró nem fog vakon bízni a látszólag mindent megoldó logika technikumában, hanem keresni fogja végső állásfoglalás előtt azokat a hézagokat, ahol a logika felszíne az ő tudatalatti szubjektív állásfoglalásait takarja, s a döntés szempontjából lényeges fordulópont rendszerint éppen ilyen helyen lesz.” (*Uo.*, 68.)

hasonlóan korábbi írásaihoz, követve az angolszász hagyományokat – számos jog-eset és ahhoz kapcsolódó bírói döntés elemzésén keresztül mutatja be, hogy az értelmezésre szoruló jogtételek nem adnak elég támpontot az igazságos ítélet meghozatalához.¹²¹ Úgy véli, hogy az igazság-keresésben nem szabad csupán a jogtételekbe belefeledkezünk, hiszen maga a jogeset („tapasztalati valóság”) föltárása, a tényállás megállapítása legalább olyan fontos feltétele az igazságos döntés meghozatalának, mint a vonatkozó norma értelmezése.¹²² Sőt az ítékezés során a bírónak a tényállás egyszerű rekonstruálása kapcsán is számos nehézséggel kell szembenéznie, hiszen a tényeket, amelyek fölött ítélnie kell többnyire nem közvetlenül tapasztalja. A bíró rendelkezésére álló tapasztalati valóság csupán valószínűség, melynek mértéke attól függ, hogy a látszat és valóság mennyire fedik egymást. E tekintetben számos objektív és szubjektív tényezőt sorakoztat föl, melyek közül részletesen a tanúvallomásokban benne rejlő megismerési tevékenységből adódó szubjektivitásról szól bővebben. Úgy véli a jó bírónak pszichoanalitikai vizsgálódást kell végeznie, hogy egy-egy tanúvallomás „megközelítőleg helyes jelentését” igazán mérlegelni tudja. E sorokat olvasva nem ok nélkül jutnak eszünkbe Frank „szabály- és ténytsekszis”-ről kifejtett gondolatai, melyek az amerikai jogi realizmus e markáns figuráját a nemzetközi jogirodalomban oly ismertté tették. Szabó szerint a bíró tapasztalata – mely a bizonyítási eljárás során keletkezik – ugyanolyan szubjektív, mint bármely tanúé vagy bárki másé: „A valóságnak legfeljebb foszlányai jutnak el hozzá tanúvallomások, szakértői vélemények, indíciumok alakjában; ezekhez színt, jelentőséget, értelmet már ő kapcsol, s az ő teremtő képzelete tölti ki a hézagokat... Mikor ugyanis a bíró jogtételeket és bizonyítékokat beilleszti annak a gondolati képnek az egységébe, ami ítéletének alapjául szolgál, már látnia kell az igazságot.”¹²³ S itt ismét visszaköszön már a legelső jogbölcseleti tárgyú írásaiból ismert „emberi alanyiség” fogalma és gondolatisága. Szubjektív ismeretelméleti felfogásából adódóan nem meglepő az a gondolata, mely szerint „az ítéltő munka nem folyhat le másutt, mint a bíró lelkében”, hiszen az igazság „bennünk” van. Végző konklúzióként állapítja meg: „Az igazság kérdése tehát nem jogi, nem logikai, nem etikai, nem metafizikai, hanem mélylélektani probléma.”¹²⁴

¹²¹ „Nem áll az, hogy a bíró a jogtételekből a logika technikai eszközei segítségével megállapíthatja, hogy mi az igazság. Ellenkezőleg, a bírónak, mikor ítélt, tudatosan vagy tudatalanul már egy igazságfogalom lebeg a szeme előtt; ettől és a jó bírónál csakis ettől függ az, hogy az értelmezés útvesztőjében melyik utat választja.” (SZABÓ József, *Hol az igazság?...*, i. m., 26.)

¹²² „Még ha azok a tények és tettek, amelyeket a bírónak minősítenie, egy jogtétel alá szubsumálnia kell, teljes bizonyossággal megállapíthatónak látszanak is, gyakran felmerül az az aggály, vajjon pontosan fedí-e ez a reális tényálladék a jogtétel alapjául szolgáló tényálladékot. Vagyis felmerül a szabályozott és az ítélet alapjául szolgáló valóság azonosságának a kérdése. Az azonosság pedig legtöbbször nem teljes.” (Uo., 27.)

¹²³ Uo., 40.

¹²⁴ Uo., 50.

A magyar jogbölcseleti gondolkodás legnagyobb sajnálatára Szabónak nem sikerült az „újrealista” jogelméleti szemléletmódjának további rendszerezett kifejtése. A második világháborút követő években az szegedi egyetem jogi karának újjászervezése, majd a fordulat évét követő események – börtönévek, belső emigráció – elvonták alkotó-energiáit a jogbölcselet művelésétől.¹²⁵

9. Az ötvenes évektől kezdődően egzisztenciálisan is veszélyessé vált a korabeli dogmarendszerbe nem „illő” irányzatokra, azok képviselőire, pláne mint élenjáró tudományos eredményekre hivatkozni.¹²⁶ Az önállóságra és nemzetközi elismertségre vágyó magyar jogbölcseleti gondolkodás fejlődése a második világháborút követően a közismert közép-kelet-európai politikai történések tükrében más irányt vett. A Magyarországon 1948/49-ben bekövetkezett baloldali (kommunista) hatalomátvétel, nem csupán a háború utáni politikai, gazdasági és kulturális föllendülést akadályozta meg és perspektivikusan a nyugat-európai fejlődési modell megvalósításától szakította el hazánkat, hanem – csak utólag tudjuk – négy évtizedes kitérőt eredményezett a magyar jogfilozófia fejlődésében. Így nemcsak a kortárs angolszász jogi gondolkodás eredményeiről, hanem más nyugat-európai jogfilozófiai irodalomban élenjáró elméletekről sem lehetett a lekezelés, a megbélyegzés hangján kívül más értelemben szólni. A „polgári”-nak, sőt „burzsoá”-nak nevezett elméleteket és jogfilozófusok gondolatait – kevés kivétellel – csupán az elhallgatásra ítélt, belső- vagy külső száműzetésüket töltő jogbölcselelőink kezelték valós értékükön. A hivatalos hazai jogelméletre nem tudtak termékenyítő hatást gyakorolni.

10. Végül összegzésként elmondható, hogy a magyar pozitivistá jogbölcseleti gondolkodás kialakulásában a természetjogi (észjog) tanok meghaladásában a mainei-, és főképpen a spenceri tanok meghatározóan fontos szerepet játszottak.

¹²⁵ Még 1947 nyarán a British Council és a magyar kormány ösztöndíjával két hónapot töltött Angliában, ahol az oxfordi egyetemen is megfordult. A kutató munka mellett Londonban megismerkedett Jászi Oszkárral, aki segítséget nyújtott egy Egyesült Államokbeli tanulmányút előkészítésében. Nem rajta múlt, hogy ez útból nem lett semmi. Az 1948/49-es politikai fordulat végleg elsodorta a tudomány művelésétől, az egyetemi pályától. A börtönévekkel „fűszerezett” belső száműzetés csupán a „szemlélő” pozícióját biztosította számára, s az 1956-os tiszavirág életű rehabilitációját leszámítva, csak az 1960-as éveket követően, külföldi szaklapokban megjelent kisebb-nagyobb írásaival lehetett jelen a tudományos közéletben.

¹²⁶ A korabeli légkört, a kritika szellemét és színvonalát jól példázza Szabó Imre 1955-ben megjelent és később Kossuth-díjjal „jutalmazott” monográfiájának – a vele egykorú – Szabó József szemléletmódjáról szóló summázata, ami szerint jogbölcseleti felfogása annak a jogelméleti irányulatságnak a „szolgálatában állt”, amely kapcsolatot teremtett a fasiszta jogi ideológia és az amerikai jogbölcselet között, s ez azért veszélyes, mert „az Amerikai Egyesült Államok jogbölcselelői veszik át a német újkanti jogfilozófiától és a fasiszta újhegelianus jogbölcselelőktől a reakciós jogfilozófia stafétabotját.” (Vö. SZABÓ Imre, *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*, /Második javított kiadás/ Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980, 491-492.)

Az angol filozófia és jogbölcselet e képviselőinek termékenyítő hatása nélkül nem erősödhetett volna fel a hazai jogfilozófiai gondolkodás önállóvá válásának a folyamata. E tekintetben mindenképpen revízió alá szorul a tanulmány elején hivatkozott megállapítás. Míg azonban a magyar jogpozitivisták gondolkodása a rá reveláció erejével ható spenceri tanok bővületéből nem tudott kikeveredni, addig egyes neokantiánus jogfilozófusaink – néha eklektikus jelleggel ugyan – alkotó módon be tudták építeni a korabeli angol-amerikai jogelmélet eredményeit. Az előzőek alapján joggal állíthatjuk, hogy az angolszász jogfilozófia a jogpozitivismus uralomra jutásától kezdődően a XX. század közepéig számottevő hatást gyakorolt a magyar jogbölcseleti gondolkodókra, s jelentős szerepe volt a magyar jogfilozófia folyamatos megújításában.

Diszkrimináció, avagy a szegregáció egyik formája

A cigányság élethelyzetének megítéléséről és javításáról sokféle felfogás él, ám abban talán egyetértés mutatkozik, hogy az oktatás legkülönbözőbb szintjei sarkalatos pontját jelentik a „cigány kérdés” drámájának. A kormány 109/1997. (VII. 29.) számú határozata a cigányság élethelyzetének javítására vonatkozóan középtávú intézkedési csomagot fogadott el. Ezen belül 1997-1998-ban megvalósítandó programok és intézkedések között az alábbi célkitűzés is szerepelt: „*Fel kell tárnai az eltérő tantervező osztályok és iskolák, valamint az áthelyező bizottságok működésének problémáit azzal a céllal, hogy ez az oktatási forma ne váljék nemkívánatos szegregáció területévé.*”¹

1998-ban az akkori Művelődési és Köznevelési Minisztérium, az intézkedés felelősének megbízásából kutatást végeztünk Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén, *Szakértői és rehabilitációs bizottságok hatáselemzése* címmel. A kutatást Szabó Györgyné, Loss Sándor és Páczelt Istvánné végezte.²

¹ Az Orbán-kormány 1047/1999. (V. 5.) határozata a cigányság életkörülményeinek és társadalmi helyzetének javítására irányuló középtávú intézkedéscsomagról már említést sem tesz a kisegítő cigány gyerekek problémáiról. Pedig azóta készült el és keltett nagy feltűnést a nemzeti és etnikai kisebbségek országgyűlési biztosának (kisebbségi ombudsman) hivatalból elrendelt vizsgálatának jelentése, mely megállapította, hogy „a kisegítő oktatási rendszer nem tekinthető másnak, mint egyfajta »szakutcának«, amelybe a roma fiatalok sajnálatos módon igen nagy számarányban kényszerülnek bele. Más szavakkal megfogalmazva, a kisegítő oktatási rendszer nevezhető a cigány ifjúsággal szembeni diszkrimináció egy sajátos fajtájának is, amely alatt ebben az esetben egyértelműen szegregációt, mesterséges kirekesztést, elkülönítést értünk. Az ombudsmani vizsgálat megállapította, hogy a kisegítő oktatási formában a cigány fiatalok létszáma indokolatlanul és megmagyarázhatatlanul nagy, és maga a rendszer – amely egyébként az egyéni adottságokban megnyilvánuló esélyegyenlőtlenségek kiküszöbölését célozná – tág lehetőséget enged a diszkrimináció közvetett formájának a megvalósítására.” *Beszámoló a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának tevékenységéről, 1999. január 1. – december 31.* OBH, Bp., 2000. 146.

² Azóta a jogszabályi környezet módosult: az áthelyező bizottságok működését szabályozó, a képzési kötelezettségről és a pedagógiai szakszolgálatról szóló 14/1994. (VI. 24.) MKM rendeletet a 3/1998 (IX. 9.), illetve a 36/1999. (VIII. 24.) OM rendelet módosította. Létrehozta így egyebek mellett a korai fejlesztés és gondozás, a fejlesztő felkészítés jogintézményét, erősítette a bizottság tevékenységének nyilvánosságát, a szülő rendelkezési szabadságát, előírta a kisegítőben elhelyezett gyerekek állapotának folyamatos ellenőrzését, illetve lehetővé tette, hogy a gyerek a szülő kérésére és a bizottság javaslatára

Az általunk vizsgált tanévben, 1997/98-ban 924 fő gyermeket utaltak a megyei tanulási képességet vizsgáló szakértői és rehabilitációs bizottság (szrb.) elé, és gyakorlatilag ennyi tanulási problémával küszködő gyermek részesült tanácsadásban. Ebből 420 főt a fogyatékos gyermekek részére létesített óvodákba, iskolákba (csoportokba, osztályokba) javasoltak, ezek a gyerekek jelentették az egyik vizsgálati csoportot az ún. „*áthelyezett gyerekeket*”, a másik csoportot az az 504 fő képezte, akiket a bizottság valamilyen oknál fogva nem helyezett át, és ők jelentették elemzésünk másik vizsgálati csoportját.

A gyermekek áttelepítése ma Magyarországon azt jelenti, hogy bizonyos gyermekek nem normál tanrendű iskolai oktatásban vesznek részt, hanem valamiképpen speciális tanrendű képzésbe részesülnek. Közöttük a tapasztalatok szerint igen magas a cigány tanulók számaránya.

Az áthelyezett gyerekek

Azokban az óvodákban, illetve az általános iskolákban, ahová ezek a gyerekek jártak, rendszerint kirekesztésnek, frusztrációnak voltak kitéve, a legjobb esetben is közöny vette őket körül, így kudarcaik állandósultak, rendszerint rosszul érezték magukat. Az óvodáztatás hiányosságai miatt alapvető ismerethiányokkal és rész-képességeik fejlődésbeli késleltettségével kerültek az iskolába. Ezért már az első félév végén a pedagógusok látványos lemaradást tapasztaltak náluk, így többnyire már ekkor javasolták az iskolaérettségi vizsgálatukat. Általában magatartási zavarokkal küzdöttek, melyek csak az eltérő tantervű kiegészítő iskolai oktatás során képességeikhez igazodó követelmények között és kis létszámú osztályokban enyhültek. A normál általános iskola nem tolerálja a másságot, nem képes a „problémás gyerekek” kezelésére és fejlesztésére.

Elmaradottságuk az iskolai tudás területén érzékelhetőbb volt, mint pszichometriailag. Rendszerint olyan ismerethiányokat mutattak ki náluk, amelyek szocializációs hiányosságokkal hozhatók összefüggésbe (bizonytalan tér-, idő-, mennyiségfogalom, színismeret, stb.). Nyelvi hátrányaik is kiterjedtek voltak, szignifikánsan rosszabbul teljesítették a középosztálybeli tudásanyagra épülő teszteket, de azonos típusú hibákat tudunk kimutatni (pl. *őzike-bika* fogalom tévesztése). Intelligenciateszt-eredményeik 70-85 IQ-pont közé estek, s ezek az eredmények olyan határesetek, amelyek nem elég meggyőzőek az áthelyezéseknél.

A gyerekek többségénél táplálkozási hiányosságokat, betegségeket lehetett találni, de ezek a betegségek többnyire nem álltak kapcsolatban értelmi fogyatékos-

még egy évig óvodába járhatson. Újabb vizsgálatok bizonyítják azonban, a megváltozott előírások korántsem jelentik, hogy a (több) évtizedes gyakorlat egy csapásra megjavult volna. A legnagyobb sajnálatunkra, a két éve végzett vizsgálat állításainak többsége így ma sem avult el.

sággal. Gyakran voltak gondozatlanok, ruházatuk elhanyagolt volt. Legtöbbjükre a szegénység, a szüleikre az alacsony, nemegyszer marginális társadalmi helyzet volt a jellemző. Gyakran származtak deviáns, alkoholizáló családból. Magasabb rizikójuk volt a fiúknak, mint a lányoknak, hogy az áthelyezés sorsára jussanak.

A tanulók 90%-a cigány származású vagy a többségi környezet által ekként azonosított szubkultúrából került ki. A többségi társadalomhoz és a középosztályhoz tartozó szülők enyhe fokban sérült gyermekeiknél is meg tudták akadályozni gyermekeik kiegészítő osztályba történő áthelyezését. Tapasztalataink szerint az áthelyezett gyermekek szüleinek többsége olyan, aki számára a művelődés, az iskoláztatás nem képvisel értéket; az áthelyezési eljárásban sodródnak, s igen alacsony érdekérvényesítéssel rendelkeznek.

Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Szakértő és Rehabilitációs Bizottság tevékenysége során az azok a gyerekek kerültek nagy valószínűséggel eltérő tantervű osztályokba, intézményekbe, akiknél a lemaradás szociális és neveltetési tényezők befolyása következtében alakult ki. Az szrb. által mért azonos „képességek” mellett az áthelyezés leginkább a cigány kisebbséghez való tartozástól függött.

Az áthelyezés mechanizmusa

Az állandó áthelyező bizottságok éppen a munka folyamatosságának és szakszerűségének biztosítása érdekében álltak fel, ma már megyénként minimálisan három szakember vizsgálja a gyerekeket (pszichológus, gyógypedagógus, gyermek-szakorvos), ám a szelekciós vizsgálatok tavaszra koncentrálódó kampányjellege mégsem szűnt meg. A szelekció nem független az iskoláktól, gyakran tetten érhető, hogy működik – az szrb. asszisztálása mellett – az az intézményes érdek, amely eléri, hogy a gyógypedagógiai iskolák mindenképpen feltöltődjenek. Ez azért veszélyes, mert a megye gyógypedagógiai intézményhálózata és a kiegészítő osztályok területi eloszlása nem teljesen igazodik a társadalmi igényekhez.

Az iskolák csak elvétve vállalkoznak arra, hogy a gyermekekkel külön foglalkozva, korrepetálva megkíséreljék elkerülni az áthelyezést: az intézmények szabadulni igyekeznek a „problémás” gyerekektől.

A gyakorlatban az áthelyező bizottság vizsgálatának jogszabályban előírt komplexitása is sérül, mivel a vizsgálati idő rövid, egy-két alkalomra korlátozódik, mechanikus és rutinjellegű. Az szrb. fejlesztési javaslatai sem a szülő, sem a pedagógus előtt nem ismeretesek minden esetben, így a gyerekek érdekében tett intézkedésekre sokszor eleve nem kerülhet sor, így a bizottság munkája öncélúvá és önigazolóvá válik.

A megyei áthelyező bizottság tevékenysége Miskolc-centrikus. A gyerekeket, szülőket utaztatják, nemegyszer órákig várakoztatják. Idegen környezetben, étlen-szomjan, a hosszú procedúra után a gyerekek teljesítménye romlik (csak Ózd esetében tettek kivételt, ahova a megvizsgálandó nagy gyermeklétszám miatt szálltak

ki). A szelekció felülvizsgálatát, a kontroll lehetőségét nem minden esetben biztosítják, normál általános iskolába alig-alig helyeznek vissza, így a kiegészítő rendszerből a gyerekeknek szinte nincs is esélyük, hogy kikerüljenek. A bizottság sajnálatos módon egyáltalán nem működik tanácsadó módszertani központként, mentálhigiénés szempontból sem a szülőt, sem a gyermekkel foglalkozó pedagógust nem vonja be a fejlesztési folyamatba. Az szrb. nem veszi figyelembe az iskolai pedagógusok szakmai tudását, bár való igaz, hogy a korai fejlesztés metodikája hiányzik a tanárképzésből, illetve a továbbképzésből, ráadásul kellő számú gyógypedagógus nincs a megyében.

Az áthelyezési munka szemlélete és módszertana mára nagyban egységesült. Nonverbális és verbális intelligencia-teszteket alkalmaznak: Budapest-Binet (26%), gyógypedagógiai megfigyelés (29%), Goodenough-skála (19%), S.O.N. (12%), Brunet-Lesine (10%), MAWGY, HAWIK (1-1%). Változatlanul nem állnak viszont rendelkezésre a hazai szubkultúrára standardizált intelligenciát vizsgáló módszerek. A kritikus tartományba eső, mentálisan retardált, tanulásban akadályozott gyermekek eredményeit sehol nem figyelik külön is, illetve sehol nem vizsgálják, hogy mi lehet az általános iskolai eredménytelenségük oka.

Az szrb. ma független, megfoghatatlan, kívülálló hatalomként jelenik meg a szülők és az iskolák előtt. Ez azonban az intézményeket különösebben nem zavarja, mert a bizottság döntése alapján legitim módon szabadulnak meg az általános képzési követelményekhez valamilyen módon (időben) igazodni képtelen gyerekektől, és a felelősséget egy általuk jórészt ismeretlen mechanizmusra háríthatják át. A hangsúly változatlanul a szelektáláson és a képezhetőség minősítésén van, a folyamat pedig tapasztalataink szerint egyre inkább etnikai szegregációként azonosítható. Az iskolák így megkerülik az integrációs kényszert, ám eközben változatlanul táplálják az iskolarendszer intoleranciáját minden az átlagostól eltérő mássággal szemben.

Az átirányított gyerekek

Az alábbiakban az áthelyezési eljárásban közreműködő személyekkel készült interjúk alapján írjuk le a gyerekek „végzetszerű” iskolai pályafutását. Az áthelyezési eljárás során a kiegészítő iskolákba történő átirányítás gyerekek ezreinek határozza meg a sorsát, determinálja későbbi életlehetőségüket, életútjukat, eközben alig vagy egyáltalán nem tudni, hogy kik ezek a gyerekek, honnan jönnek, valóban fogyatékosok-e, és miért kerültek kiegészítő iskolákba.

A mintánkban szereplő harminc tanuló szüleiivel, óvónőivel, tanítóival, gyermekorvosával és az illetékes közigazgatási tisztviselővel (többnyire jegyzővel) készített interjúkban arra kerestük a választ, hogy az iskolai karrierjük mennyiben következhet születési körülményeikből, egészségi állapotukból, egyéniségükből, családi viszonyaikból, társadalmi helyzetükből, etnikai hovatartozásukból.

A gyermekek születési körülményei nem tűntek meghatározónak. Az anamnézisek arról tanúskodnak, hogy többségük problémamentes terhesség után időre, bár viszonylag kis (3000 gramm alatti) testsúllyal született, és születésükkor orvosaik organikus szervi vagy idegrendszeri sérülésre utaló jelet nem találtak. Mindössze egy-egy újraélesztett, igen kis súllyal, öröklött terheltséggel született, illetve adaptációs zavar miatt patológiás újszülött osztályon kezelt gyerek került a mintánkba.

Az egészségi állapot születés utáni alakulása már változatosabb képet nyújt. A gyermekek egyharmadának kisgyermek korában sem volt komolyabb betegsége. A megkérdezett orvosok, vagy a helyszínen járó interjúkészítők a leíráshoz többnyire hozzátesszik, hogy „egészséges, a rossz körülmények ellenére”. A többség viszont erősen megszenvedti a rossz körülményeket, és joggal nevezhető „betegeskedőnek”. Feltűnően sokan és sokszor voltak kórházban kiszáradással, hörghuruttal, tüdőgyulladással, asztmával, fülgyulladással, szívpanaszokkal, hasmenéses betegségekkel kezelve, ótvarral, rühvel fertőzve. A betegségek jó része egyenesen következett az otthoni hiányosságokból, a nem megfelelő higiénés körülményekből, a fűtetlen lakásokból, a hiányos öltöztetésből, a rossz minőségű, elégtelen, táplálkozásból, és gyakran a szülők tudatlanságából, illetve az elhanyagolásból. A kórházi kezelés a családból való kiszakítottság, a magárahagyatottság, a kiszolgáltatottság sokkhatásával mindig minden gyermeket megvisel. A magatartászavarok egyik gyökere talán itt is kereshető. Néhány szülő utalt is arra, hogy a kórházból kikerülve változott meg a gyerek magatartása:

„Ott történt vele valami, belement az ideg, mert addig nyugodt kislány volt.”

„Kétéves koráig nyugodt gyermek volt, akkor kórházba került, ott valószínűleg nem foglalkoztak vele, sokat fogyott, ekkortól kezdődtek a gyerek idegrendszeri problémái.”

A betegeskedés, a gyenge egészségi állapot a gyermekek egy részénél közvetlenül is befolyásolta az óvodai, illetve az iskolai karriert. A rendszertelen óvodába járás gyakori indoka a gyerek betegsége (volt olyan, aki a kötelező iskola-előkészítő óvodai foglalkozásokról is rendszeresen elmaradt). Az iskolai hiányzások behozhatatlan lemaradássá álltak össze a sokat betegeskedő gyermekek esetében. Az iskolai, óvodai frusztráció, a sikertelenségek, a többi gyerek részéről megnyilvánuló kiközösítés (amely sokszor csak a cigányságuknak, más esetben rongyos, piszkos ruházatuknak, tetvességüknek vagy egyszerűen csak gyengébb teljesítményüknek szólt) mind-mind hozzájárult a magatartászavarok kialakulásához.

A kisgyerekkor

A kisgyerekkor a mintába került gyermekek többségénél családi körben telt el. Hárman életük első 3-4 évét állami gondozásban töltötték, majd örökbefogadó, illetve nevelőszülőkhöz kerültek, egy nebuló pedig ötéves kora óta állami gondozott. A családban felnövekvő gyerekeket általában több testvér és a közelben élő rokon vette körül. A legtöbbjük a szülők szerint „jól elvolt, nem volt vele problé-

ma”. Az egyik községi iskola pedagógusa érdekes magyarázatot fűzött a családban (nevezetesen cigány családokban) folyó neveléshez:

„A szülők a maguk szocializáltsági szintjén szeretik a gyerekeiket. Az etnokulturális sajátosságokból adódóan a gyerek náluk a család teljes jogú tagja, születésétől fogva így bántak vele. Nem övezi a mi kultúránkban természetes odafigyelés, nyomon követés. Kezdtől fogva részese a felnőttek belső életének. Minden fontos, sorsdöntő családi eseményen részt vesz, véleményt nyilváníthat. A cigány kultúrában természetes, hogy a gyermek magától, tapasztalatait, tudását öntevékenyen gyarapítva, a felnőttektől eltanulva, segítség nélkül nő fel. Erre utal az anya rövid, tömör jellemzése: nem volt vele gond.”

Az óvodába a gyerekek egy része egyáltalán nem, másik része csak rendszeresen járt. Ennek okát firtató kérdésünkre két tipikus válasz érkezett: azért nem, mert a gyereket jobbnak látták otthon tartani; illetve azért nem, mert az óvodára nem volt pénzük. Kivételes esetnek számított, amelyben a szülő szerette és tudta volna óvodába járatni a gyermekét, de nem volt hely az intézményben.

Azok a mintában szereplő gyerekek, akik állami gondozottként nőttek fel, három-, illetve négyéves korukban szerető-gondoskodó nevelő- és örökbefogadó szülőkhöz kerültek. A csecsemőotthonban szerzett pszichés sérüléseket azonban még egyikük sem heverte ki, aminek látványos jele volt, hogy kényszermozgást végeztek, himbálták magukat.

Annak a kisfiúnak, aki jelenleg is állami gondozott, az általunk megismertek közül a legkeservesebb sors jutott. Börtönviselt szülei születése után magára hagyták, alkoholista nagyanyja nevelte ötéves koráig. Mire intézetbe és iskolába kerül már „borzalmas”, kezelhetetlen gyerekké vált: szélsőségesen agresszív, kegyetlenkedő, ön- és közveszélyes magatartást tanúsító. Tizenévesen büntetőeljárás folyik ellene, és úgy tűnik, élete megállíthatatlanul halad egy bűnöző karrier felé.

A családok helyzete, szerkezete

Amikor az 1970-es években Ladányi János és Csanádi Gábor szociológusok a szelekció jelenségét vizsgálták az általános iskolában³, pontos leírást adtak arról, hogy az akkori kisegítő iskolai képzésben részt vevő tanulók a legkedvezőtlenebb helyzetben lévő társadalmi rétegekhez tartoznak.⁴ A dolog lényegét illetően a helyzet azóta sem változott, illetve több vonatkozásban romlott: a társadalmi hierarchia legalján lévő csoportok, amelyek gyerekei – jelen vizsgálódásunk szerint is – megtöltik az eltérő tantervű iskolai osztályokat, a rendszerváltás abszolút vesztesei.

³ LADÁNYI János – CSANÁDI Gábor: Szelekció az általános iskolában. Bp., 1983.

⁴ A kisegítőre vonatkozó frissebb adatokkal dolgozó tanulmányuk: Gerő Zsuzsa – CSANÁDI Gábor – LADÁNYI János: A „megszüntette megőrzött” gyogyó. Kritika, 1996. 7. 8–12.

A mintában szereplő gyermekek illetve családjuk marginális társadalmi helyzete több forrásból fakad:

– Több, mint 90%-uk a cigány etnikai kisebbséghez tartozik.⁵ (Három családban csak az egyik szülő cigány, a másik nem az.)

– A családok általában cigánytelepeken, vagy nagyjából cigányok lakta településrészeken, utcákban laknak. A szegregált lakóhely – pl. a szomolyai barlanglakás, a lepusztult ózdi bérlakás, az aprófalvak régebbi vagy újabb keletű cigánytelepén található ház – önmagában is jelzi a társadalmi hierarchiában elfoglalt kedvezőtlen helyzetüket. A földrajzi-fizikai peremhelyzet, kirekesztettség társadalmi peremhelyzettel, kirekesztettséggel jár együtt.

– A kisegítő szülők alacsony iskolai végzettségűek, elvéte található közöttük olyan apa, aki valamilyen szakmával rendelkezne.

– A 90-es években, az észak-magyarországi régióban tömegesen váltak munkanélkülivé azok a képzetlen munkavállalók, akik korábban a „szocialista nagyiparban” segéd- vagy betanított munkásként dolgoztak. Nem meglepő tehát, hogy a vizsgált gyermekek alacsony iskolázottságú, szakképzetlen szülei többnyire munkanélküliek, ráadásul olyan tartós munkanélküliek, akik már legfeljebb csak jövedelempótló támogatásra⁶ vagy rendszeres szociális segélyre, de nem munkanélküli segélyre jogosultak. Az anyák többsége, ha valaha volt hosszabb-rövidebb ideig munkahelye, mára bizonyosan „háztartásbelivé” vált.

– A mintában szereplők többsége három vagy több gyermeket nevelő „nagy családban” nevelkedik. A sokgyerekesek nyomorúsága szociálpolitikai közhely, ezzel együtt a sok gyerek – az utánuk járó szociális juttatások révén – olykor az egyetlen biztos, kalkulálható megélhetési forrás.

Középosztálybeli, értelmiségi vagy akár jómódú, gyerekeit kisegítőbe járató családdal nem találkoztunk. Az értelmileg enyhe fokban sérült tanulók oktatását és nevelését ellátó iskolákban a társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő családok gyermekei tanulnak. Olyan családok ezek, amelyek csak a szegénység mértékében és az életmód civilizáltságában különböznek egymástól: tisztességes szegények, nyomorgók, lumpenek.

„Cigánytelepen takaros, tiszta, jó levegőjű, egyszerűen berendezett házban élő család, az apa munkanélküli, használt tárgyak vételével-javításával-továbbadásával igyekszik keresethez jutni. Kétszer is nekirugaszkodott a szakképesítés megszerzésének, a jövőben is terveik között szerepel. Szeretnék, ha a gyermekeik jobb életet

⁵ Az utolsó, még a cigány gyerekek adatait is tartalmazó országos iskolastatisztika szerint 1992 októberében a cigány gyerekek aránya a kisegítő oktatásban 42,6% volt. *Beszámoló a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosságának tevékenységéről, 1999. január 1. – december 31.* OBH, Bp., 2000. 227.

Az Oktatáskutató Intézet ideji vizsgálata szerint a 10%-nál jelentősebb arányban cigány gyerekeket oktató alapfokú kisegítő intézményekben a cigányok aránya 84,2% volt. F. HAVAS Gábor: *Kitörési pont: az iskola.* Beszélő, 2000. 11.

⁶ Ez az ellátási forma időközben megszűnt, de még vannak olyanok, akiknek még jár.

élnének, és ezért továbbtanulnának, de ténylegesen nem tudnak ebben segíteni, a nagyobb gyereket ültetik a kisebb mellé segítségképpen.”

„A kétszobás lakás egyik szobáját lomtárolásra használják, a másikban laknak, a házon nincs ajtó, csak függöny, az egerek a szobában szaladgálnak.”

„Lumpen életmódot folytató cigány család. Főleg az anya alkoholizál, a gyerekek gondozatlanok, piszkosak, éhesek, verik és elhanyagolják őket. Egy szobában öten élnek, a lakás elhanyagolt, kevés a bútor.”

A vizsgált családok többsége ép (nukleáris) család, amelyben együtt él az apa és az anya a gyerekekkel. De van olyan is, ahol egy-egy özvegy, elhagyott anya neveli gyerekeit, és természetesen nem lehet semmilyen családról beszélni az állami gondozásban lévő gyermek esetében. Annak ellenére, hogy a mintában többségben vannak a falusi és a cigány családok, ritka a többgenerációs, legalább egy nagyszülővel együtt élő család. Nem jellemző a felnőtt házaspár gyerekek otthonmaradása sem. Többségben vannak a három- és többgyerekes családok. Ebből a szempontból az egyik végletet az a gyerektelen, nem cigány házaspár jelenti, amely örökbe fogadott egy kisfiút, a másik végletet pedig az a cigány család, amelyben tizenegy gyermek született, és közülük még ma is öt kiskorú.

A családok jövedelmi viszonyai

A harminc család közül csak kettőben volt rendes munkaviszonnyal rendelkező aktív kereső.

Az egyik írástudatlan cigány apa vasalóként és gombfelvarróként dolgozott egy kisváros varrodájában, négy gyereket tartott el. Büszke volt a munkájára, és kínosan ügyelt arra, hogy meg legyenek vele elégedve, és ne kerüljön semmilyen (pl. lopás) gyanúba. Vasalt ingben járt dolgozni. A munkahelyén gyorsan cserélődött az állomány, ennek ellenére már évek óta ugyanabban az állásában dolgozott, úgy érezte, megbecsülik a cégnél.

A másik aktív kereső, általános iskolai végzettségű cigány családfő traktoros a helyi tsz-ben. Családja három felnőtt gyermekük mellett három állami gondozásból kivett gyerek nevelését vállalja úgy, hogy az utánuk kapott pénzt takarékbba teszik a gyerekek nevére. Kétszintes, ötszobás saját házban élnek egy kisközségben.

A többi családban egyetlen aktív kereső sem volt, és ez alapvetően meghatározta jövedelmi viszonyukat. A munkanélküli ellátásból származó juttatások mellett a háztartások mintegy negyedében a rokkantnyugdíj jelent biztos jövedelmet. Több mint felükben az elsődleges és szinte kizárólagos megélhetési forrást a különböző szociális juttatások és segélyek jelentik: első helyen is a családi pótlék, a gyermekek után kapott rendszeres nevelési segély, az anyasági pótlék és néhány esetben a GYES. A családok túlnyomó többsége a létminimumon vagy inkább alatta, egyik napról a másikra él.

A szülők iskolai végzettsége

A családok közel kétharmadában legalább az egyik szülő kijárta az általános iskolát. Egy kimondottan analfabéta apáról és egy anyáról tudunk, de a funkcionális analfabéták száma valószínűleg lényegesen nagyobb lehetett. A minta valamivel több, mint egytizedében az egyik szülő szakmunkás volt, és akadt egy olyan család is, ahol a férj és a feleség is rendelkezett középfokú szakmai végzettséggel. A szülők többsége saját elmondása szerint sem tud segíteni a gyermekek tanulásában. Többen szeretnék, ha gyerekeik „többre vinnék” mint ők. Pl. az egyik kisfiút nevelőszülei külön angolra járaták, és tragédiaként élték meg kisegítő áthelyezését. A többség azonban nem hisz abban, hogy a felemelkedés útja valóban a tanulás, az így megszerezhető középosztályos kultúra lenne, általában rendkívül bizonytalanok, a továbbtanulási lehetőségeket nem ismerik. A lakások többségében láttunk televíziót, néhol videó-lejátszót is, de könyvet, újságot csak elvétve.

A tanulók óvodai előlete

A mintában szereplő gyermekek 90%-a járt óvodába, közülük minden második *papíron* kettő-négy évet töltött az intézményben, a többi – leginkább iskola-előkészítőként – egy évet, vagy ennél rövidebb időt. Ez az egy év sem jelentett azonban legtöbbjükénél intenzív óvodai vagy iskolára felkészítő nevelésben történő részvételt. Egyrészt ugyanis betegségek, orvosi, kórházi kezeléseik miatt rendszeretlenül jártak, másrészt (és ez a gyakoribb) különféle, nehezen definiálható, de többnyire utólagos öngizolásnak tűnő „családi okok” miatt maradoztak el.⁸ Néhány esetben – jogellenesen – az óvoda túlsúlyfoltásra hivatkozva utasították el a gyerek jelentkezését, máskor objektív okokra hivatkoztak: nem szobatiszta, tetves vagy rühös. De a látszólag hosszabb időt az óvodában töltők többsége is éppolyan rendszeretlenül járt az intézménybe, mint a „kisdősök”. Akik pedig nem jártak, egyáltalán nem kerültek a települési önkormányzat látókörébe, és csak az iskolai beiskolázáskor „kerültek elő a semmiből”, „pottyantak le az égből”.

Minden harmadik megkérdezett szülő jelezte, hogy a család nem rendelkezett a gyermek megfelelő szintű óvodába járatásához szükséges pénzzel, a gyerekeknek nem volt megfelelő ruhájuk, cipőjük. Jobb anyagi helyzetben csak a nevelőszülőknél lévő gyerekek voltak.

„Ha kezdettől fogva ingyenes lett volna az óvoda, kezdettől járt volna.”

„Az óvodában nem nézték jó szemmel, ha a gyerekek nem tudta megvenni azt, ami kell.”

⁷ „Ők úgyis otthon vannak a kisebb testvérekkel, így a gyerekek is jobb otthon.”

„Főlöskézes volt óvodába járni, mert úgy is csak játszani jártak oda.”

⁸ Az előkészítő több községben egyébként is csak heti kétszer két órás beszoktatást jelentett, amellyel még rendszeres részvétel mellett is nehezen csökkenthető a hátrányok.

Azok a szülők, akiknek a gyerekei csak kevés időt tartózkodtak óvodában, úgy ítélték meg, hogy ők is képesek az óvoda (általuk feltételezett) funkciói betöltésére. Az óvónők az óvodai nevelés sikertelenségének okaként (itt most nem említve a képezhetőséget) elsősorban a rengeteg hiányzást jelölték meg. Gyakori volt emellett a nagyfokú szülői érdektelenség is, amely gyerekek óvodai előmenetelét övezte: nem érdeklődtek az óvodások problémái iránt, az óvónői felvetésekre nem vagy elutasítón reagáltak. A kevés számú pozitív hozzáállás sem terjedt túl a megértő és segítőkész problémameghallgatáson.

Több gyerek esetében az óvónők alapvető higiénés problémákat észleltek, amelyek akadályozták az óvoda mindennapi munkáját.⁹ A gyerekek beilleszkedését egyes, a legtöbb hasonló korú gyerekénél otthonról hozott „alapvető ismeret” hiánya is nehezítette.

„Az evőeszközöket, tárgyakat nem ismerte, a vízcsaptól megijedt, a WC-t használni nem tudta, a ceruzát, a játékokat nem ismerte, evőeszkőzzel étkezni nem tudott.”

A „kisidős” cigány gyerekek közösségi integrációjánál (főleg amelyik óvodában kevesen voltak) óriási gondként jelentkezett, hogy a többségi gyerekek közé, nehezen vagy egyáltalán nem tudtak beilleszkedni, kiközösítették őket.

„A szerepjátékokba szeretett volna bekapcsolódni, de a többiek nem szívesen választották, de ha mégis, legtöbbször alkoholistát alakított.”

„Nem nagyon barátokozott, a fehér gyerekek amúgy is elkülönítik őket. Van a foglalkozásnak egy része, amikor külön játszik az etnikum, meg van egy olyan része is, amikor közösen együtt vannak. Amikor játékot játszunk, vagy meg kell fogni egymás kezét, nem akarják megfogni a cigány gyerek kezét. Amikor kérdezem, hogy miért, csak annyit tudnak mondani, hogy azért, mert cigány.”

„Kisidős” gyereke óvodai kudarcát több szülő is megfogalmazta, leggyakrabban úgy, hogy szerintük nem szeretett a gyerek óvodába járni, vagy az óvónővel volt probléma.

A rendszeresen (bár sok hiányzással) óvodába járó gyerekek szülei – amennyiben beleláltak a nevelési folyamatba – az óvodai neveléssel alapvetően elégedettek voltak. Nem így az óvónők, akik szerint a szülők túlnyomó többsége még az óvoda kisebb kéréseinek (pl. rövid versek, dalok otthoni elsajátításában való segítségnek, higiénés szabályok megtanításának) sem tett eleget.

A mintába került gyerekek óvodai teljesítményét az óvónők (mintegy igazolásként a gyerek későbbi kisegítő pályafutására) utólagosan rendszerint problémásnak ítélték, még akkor is, ha a gyerekek alkalmassági vizsgálatát nem is ők kezdeményezték, tehát akkori véleményük szerint a gyerek az óvodát, mint normál iskolára „alkalmas” hagyta el. Az óvónők az intézményükbe járt kisegítő gyerekek csak egytizedénél találták kielégítőnek azok óvodai teljesítményét. A túlnyomó

⁹ *„Koszor, rossz szagú, putris, tetves volt.”*

„Piszkos, kellemetlen szagú volt.”

„A gyerekek gyakran voltak serkések, rühösek, ótvarosak.”

többségük esetében kérdéseinkre valamilyen pozitív tulajdonság hiányát „idézték föl”, amely akadályozta sikeres óvodai előrehaladásukat; legtöbbször a gyermek agresszivitását, verekedésre hajlamosságát, fegyelmezetlenségét, szófogadatlan-ságát, kizárólagosságra törekvését emelték ki, illetve olyan másik tulajdonság-együttesről számoltak be, amely a gyerek félnkségére, bátortalanságára, riadt-ságára, önállótlanóságára, passzivitására, magába zárkózottságára, együttműködésre képtelenségére utalt. A harmadik általuk jellemzőnek tartott tulajdonság-együttes a gyermek feledékenységet, szétszórtságát, feladattudatának hiányát, fáradékony-ságát, éretlenségét, gyengeségét foglalta magába. A negyedik már konkrét tudás-hiányra vonatkozott, pl. nem tudta megfogni a ceruzát, nem tudott rajzolni, ala-csony volt az intellektuális szintje, nem alakult ki a számfogalma, tér-, forma- és időérzéke, beszédhibás volt. De volt olyan óvónő, aki szerint a gyerek „egyszerűen nem tudott produkálni”. Ugyanilyen megfoghatatlan vélemény, amikor nem konk-retizált „otthoni lelki sérülésekről” számoltak be. Pozitívumként említették a ra-gaszkodást, a szeretetét, a kiemelt egyedi bánásmód igényét.

Iskolai előélet az áthelyezés előtt

Az általunk vizsgált gyerekek 55%-át normál általános iskolai osztályból helyezték át kisegítőbe, 45%-ukat pedig az óvodából vagy iskolaalkészítő óvodai foglalko-zásról. A normál általános iskola első osztályának első feléve után vagy az első év végén kezdeményezték a nebulók harminc-harminc százalékának áthelyezését. Ne-gyedüknél két sikertelen iskolai év után, tizenöt százalékuknál négy-öt osztályis-métlés után került sor az áthelyezésre. A gyerekek felénél tehát sem az óvodában, sem az iskolai előkészítő foglalkozásokon nem vélelmezték, hogy alkalmatlan lenne a normál általános iskolai képzésre. Néhányuk esetében abban bíztak, hogy „későn érő típus”, tehát ha lassan is, de alkalmassá válik a normál képzésre.

Azoknál a tanulóknál, akik esetében a pedagógus három hónap alatt döntötte el, hogy a gyerek nem alkalmas normál képzésben történő részvételre, illetve azok-nál is, akik esetében ez csak év végére vagy osztályismétlés után derült ki, a peda-gógusi interpretációk meglepően azonos sémákat rajzolnak ki. A tanítók szerint az ilyen tanulók az első osztályban elvárható szakmai követelmények minimumát sem teljesítik: nem alakul ki a számfogalmuk, nem tudnak számolni; problémák jelent-keznek náluk a betűírás, vonalköztartás, betűmásolás és a betűfelismerés terén; nem jutnak el az olvasás megfelelő szintjére, pl. nem tudnak betűket összekap-csolni; nem fejlődik életkoruknak megfelelően a fogalmi gondolkodásuk, gyenge az absztrakciós képességük; gyenge a memoriter és emlékezeti sémájuk; szegényes szókinccsel, gyakran beszédhibával rendelkeznek. (Előfordult aztán, hogy kiderült, az egyik tanuló azért „értetlenkedett”, azért nem értette a *felhő* kifejezést, mert gyengén látó, és akkor még nem volt szemüvege.)

A normál iskolai értékelések szerint a tanulási nehézségek gyakorta pszichikai problémákkal párosulnak: a gyerekek játékos, fáradékony, szétszórta, nehezen tűri a

kötöttségeket, „nem bír egy helyben maradni”. Többen letargiába esnek, félénkek, visszahúzódóvá, bizalmatlanná válnak. A gyerekek egy része sikertelenségét kudarcként megélve agresszivitásba hajló makacssággal reagál osztálytársai vagy tanítója közeledésére, stresszes, sírós lesz, a pedagógus számára kezelhetetlenné válik. A higiénés problémákat már kevesebbszer említik a tanítók, mint tették azt az óvónők. A gyerekek negyedénél jelöltek meg a pedagógusok méltányolható igyekezetet, szorgalmat, és hozzáállást, de ezeket a gyerekeket sem tartják normál képzésre alkalmasnak.

„Ha a tanítónő külön foglalkozott velem, akkor figyelt és mindent megoldott, viszont rengeteget hiányzott, fűzeteit elhagyta, házi feladatait sohasem készítette el.”

A gyerekek kapcsolata osztálytársaikkal is problémás, érzetik velük „butaságukat”, kiközösítik őket. A cigány tanulók inkább egymással teremtenek kapcsolatot, mint a többségi osztálytársaikkal. Előfordult olyan eset is, amikor a pedagógus a „számárpadba” ültette a gyereket.

„Kiközösítették, mert cigány, a tanárnő ki is ültette a számárpadba így, hogy még a táblát sem láthatta, nem tanult meg semmit.”

Miképpen az óvodában, a normál osztályba járt gyermekeknél is jellemző a hiányzások magas száma. A tanárok és a szülők közötti kommunikációs vákuum néhány kiegyensúlyozott tanár-szülő kapcsolatot leszámítva az iskolában is fennmaradt. A szülők nem jártak szülői értekezletre, a tanár nem látogatott családot.

A szülők kétharmada maga is elismerte, észlelte gyermeke szerényebb képességeit, hogy „nincs minden rendben vele”, ám a felelősséget gyakran hátrították át a pedagógusra.

„A tanárok keveset foglalkoztak velem, nem mondták meg neki, mit, hogyan kell csinálni.”

„A normál iskolában nem volt velem gond, csak valahogy a gyerek azt a tanárt nem kedvelte, a tanárok sem úgy álltak hozzá, őt javasolták a kisegítőbe, a testvérét nem, pedig az is megbukott, nem tudom, miért haragudhatott rá a tanár, hiszen a másik is megbukott, nem tud tőle többet.”

A szülők tanári erőszak alkalmazásáról is beszámoltak, ezt a problémát azonban egyik esetben sem tisztázták a pedagógussal. Egy pedagógus az egyik gyermeket sorozatos lopással vádolta meg, amely később az áthelyezés megindításának nem formális indokai között is felbukkant. Az egyik szülő szexuális zaklatást is megemlített.

Az áthelyezési folyamat

Mivel az áthelyezési folyamat jogszabályok szabta keretek között bonyolódik, annak menete minden mintába került gyermeknél azonos séma szerint zajlott. A sémának azonban több variánsával találkoztunk, mégpedig aszerint, hogy az ügybe hányan kapcsolódtak be, és a szereplők mennyire szakszerűen és lelkiismeretesen jártak el. A kezdeményező minden esetben az óvónő vagy a normál iskolai

pedagógus volt, egyetlen eset kivételével, ahol az apa gyakorolt nyomást, hogy évismétlésekkel bajlódó fia kiegészítő iskolába kerülhessen. Az eljárást akkor indítják meg, ha a pedagógus úgy érzelki, hogy a gyerek értelmi képessége, személyisége, magatartása, szociokulturális háttéréből fakadó beilleszkedési problémái, illetve ezek kombinációi alkalmatlanná teszik normál iskolai képzésben történő részvételre, tehát a tanulónak javallott oktatási forma az eltérő tantervű iskola vagy osztály, köznapin néven a „kiszegítő” képzés.

A mélyinterjúk során a pedagógusok ugyan néhány esetben tanácsstalanságról számoltak be egy-egy gyerek képességeinek megítélésekor, de mivel nem ők döntenek, így a döntés felelősségét nyugodtan az szrb.-re háríthatták. (Így fordulhatott elő, hogy a gyerek iskolai pályafutását, és alighanem életútját messzemenően befolyásoló áthelyezési eljárásban meghatározó szerepet élvező folyamatelindító döntésükben rövid távú szempontokkal is találkozunk.) Az óvónőknél tapasztalható a legnagyobb bizonytalanság, felelősségáthárításuk a gyermek képességeinek megítélésében a kompetenciahiányon alapul. Az óvónők, miképpen az iskolapedagógusok is elsősorban a nevelési tanácsadóhoz fordulhatnak szakmai segítségért, ahogy ezt a jogszabály is előírja számukra. Az óvónőnek, ha falun dolgozik, az óvodavezetőn és esetleg a leendő tanítón kívül nem is van egyéb lehetősége mástól tanácsot kérni, csak városi óvodáknak van saját pszichológusuk vagy logopédusuk. A tanítók esetében már változatosabb a kép. Legtöbbször kollégáikhoz, a munkaközösség vezetőjéhez, az iskola igazgatójához fordulnak felvetéseikkel, az áthelyezés ötletével, viszont ők is csak elvétve konzultálnak pszichológussal, gyógy-pedagógussal. Az eljárás megindításában tehát náluk is döntő marad az egyéni intuíció és elhatározás, esetleg a kollégákkal történő beszélgetés, végül pedig az igazgató állásfoglalása. A nevelési tanácsadó (többnyire egyszeri) vizsgálatával döntően a pedagógus véleményét támasztja alá. Annál is inkább, mert a tanár vagy az óvónő egyfajta előszűrést végez a gyerekek között, és a gyengébb képességűek közül – valamilyen megmagyarázhatatlan illemszabálynak vagy önkorlátozásnak engedve – legtöbbször csak egy gyereket javasol áthelyezésre, a többi fejleszhetőnek ítéli. (A konzultációba „spontánul” bevont szereplők sem mondanak többnyire ellent kollégájuknak, csak egyetlen esettel találkoztunk, amikor az igazgató kivárára buzdított, de a gyerek egy évvel később ott is újra csak eljárás alá került.)

A gyerekekkel foglalkozó pedagógus kobakjában megszülető áthelyezési ötleten kívül minden más jogszabály által előírt feltétel (a nevelési tanácsadó, a háziorvos írásbeli véleménye) a gyakorlatban csak bürokratikus formáság az eljárás megindításához. Különösen áll ez az orvos szerepére, aki ugyan látszólag jogszerűen vesz részt a folyamatban, valójában azonban teljesen passzív.

„Nem oszt, nem szoroz.”

„Papíron megy az egész.”

„A státuson kívül, maximum a szomatikus fejlettséget, az orvosságszedést írom le, ami az értelmi fejlődésre kihathat.”

Az orvosok maguk is kompetenciahiányukra hivatkoztak a mélyinterjúkban. Igazából felesleges a munkájuk, mert ők is tudják, hogy az „szrb.-ben is lesz egy orvos”.

Ugyanennyire passzív a jegyző szerepe is az áthelyezési folyamatban („csak akkor lépek, ha az útiköltséget intézem”). Tevékenysége csak „extrém” esetekre korlátozódik: ha a szülő nem jelenik meg a nevelési tanácsadó vagy az szrb. előtt, vagy ha a gyerek törvényes képviselője nem ért egyet a bizottság döntésével. A megjelenés elmulasztása esetén a jegyző bírságot róhatna ki, de inkább meggyőzi a szülőt, kifizeti az útiköltségét vagy gondoskodik a szállításáról. Az esetek 10%-ában fordult elő, hogy a szülő nem értett egyet a bizottság döntésével (ezek közül egyetlenegyszer ragaszkodott a szülő gyereke kisegítő képzéséhez). Ilyenkor az szrb. kezdeményezi, hogy a jegyző intézkedjen a gyermek számára megfelelő iskolai ellátás biztosításáról; ő pedig ilyenkor vagy igyekszik megpuhítani a szülőt, hogy mégis nyugodjon bele a döntésbe, vagy eléri az iskolaigazgatónál, hogy esetleg helyben, például eltérő tantervű osztályban, speciális foglalkoztatással oldják meg a gyermek oktatását. Azoknak a szülőknél az egytizede is, akik elfogadták az áthelyező döntést, érthetően, ragaszkodnak a lakóhelyen történő iskolázatáshoz, mert szerintük a gyerekeket megviseli a napi vagy (bentlakásos intézet esetében) a többnapos távollét. A nem cigány szülők azért is sérelmezik az áthelyezését, mert „a kisegítő cigány osztály”, tehát rossz lenne gyerekeik számára.

Az áthelyezési folyamat is a szülő egyetértésével indul, amikor a pedagógus aláírta vele a bizottsághoz küldött vizsgálatot kezdeményező kérdőívet. Ám a vizsgálaton a szülő nagyon sokszor nem vehet részt, mert a vizsgálóból kiküldik, előfordul ugyanis, hogy a kisebb gyerekeket is kénytelenek magukkal vinni. A szülő tevékenysége az áthelyezési folyamat kapcsán tehát szintén passzív, általában kimerül abban, hogy a folyamat elindulásakor és lezárásakor mások döntésére rábólint. Bizonytalan, aggodalom gyötri, de mindent ráhagy a szakemberekre, mivel nem tartja magát kompetensnek ahhoz, hogy beleszóljon az áthelyezésbe. Bele nyugszanak az szrb. véleményébe, hogy „jobb lesz a gyerekeknek a kisegítőben”. Ebben talán az is szerepet játszik, hogy a szülők 20%-ának már az aktuális döntés előtt is járt gyereke kisegítőbe, így könnyebben elfogadják ezt a képzési formát („legalább együtt lesznek, segítenek egymásnak, a rokon gyerekek is odajárnak”). A döntés következménye néhányuknál csak később tudatosodott, amikor szeptemberben elkezdődött az iskola, hiszen az szrb. előtt csak arról volt szó, hogy a gyerek – saját érdekében – kis létszámú osztályba kerül. A korábbi döntésétől visszatáncolni akaró szülő ekkor azonban már csak a rossz meg a még rosszabb között választhat. Még durva nyomásgyakorlással is találkozunk.

„Azt mondták, ha nem egyezek bele, és nem írom alá a papírt, elviszik más városba a kisfiút, ahonnan csak hétvégén járhat haza.”

Az áthelyezés minősítése

Az áthelyezési folyamatban résztvevő külső, de professzionális szereplők (pedagógus, orvos, jegyző) az áthelyezési folyamat intézményéről, illetve annak gyakorlatáról alkotott véleménye rendkívül heterogén, sokszor önmagukban is ellentmondásosak. A szóródó nézetek szélsőértékei a „minden úgy jó, ahogyan van, illetve „az egész úgy rossz, ahogyan van”. A középértékeket pedig a reális helyzetértékelések, kritikai-javító, ugyanakkor kissé pesszimista meglátások adják.

Az orvosok viseltetnek a téma iránt a leginkább távolságtartóbban, hiszen az áthelyezés intézménye nincs hatással mindennapi tevékenységükre. Az folyamat kezdetén tett (formális) szakvéleményükről nem kapnak visszajelzést, így csak abban az esetben tudnak a gyermek későbbi iskolai karrierjéről, amennyiben az sokat betegeskedik. Speciális eset, ha a tanuló IQ-ja az 50-es értéknél kisebb lett, mert akkor kiemelt szintű családi pótlékra jogosul, így az már a közgyógyellátásra is tartozik.

„A kiségtőbe került gyerekek 80-85%-a familiáris okokból került oda, az úgynevezett pseudo-debilitásból eredően súlyos magatartászavarokkal küzdenek.”

„Genetikailag öröklött háttér is van az áthelyezések mögött.”

„Amilyen körülmények között élnek itt az emberek, nem is csodálkozom azon, hogy ennyi debil gyerek van.”

„A cigányoknál sokkal nagyobb az értelmi fogyatékosok száma”

„Rettentően ingerszegény a környezet, ami kihat személyiségük teljességére.”

„A gyereket semmiképpen sem szabadna kiskorában más településre helyezni, elszakítani a szülőktől, még akkor sem, ha rossz is a környezet.”

„Volt már rá példa, hogy a szülő kereste meg az iskolát, hogy nyilvánítsam gyerekeit hülyének, mert akkor felemelt családi pótlékot kapna.”

A pedagógusok abban egyetértenek, hogy az szrb. előtti fél- vagy egy óras vizsgálat nem elégséges a döntéshez, és folyamatosabb kapcsolattartásra lenne szükség a „hatóság”, illetve az iskola között. Így esetleg a kiségtőből a normál iskolai oktatásba történő visszahelyezésekre is gyakrabban kerülhetne sor. A bizottság munkájába nem látnak bele, csak néhányan rendelkeznek egzakt tapasztalatokkal. Mégis általában csak akkor kritikusak, ha az szrb. véleménye homlok-egyenest ellentétes saját tapasztalataikkal.

„Akiknél indokolt lenne, azt sohasem helyezik át, és így mindenki rosszul jár.”

„A bizottság politikai felhangok miatt szigorú az áthelyezések elutasításánál, mert akkor ki kellene jelenteni, hogy hülye nemzet vagyunk, azért van ennyi kiségtős és ezért a szigor.”

Gyakran eltérő szakmai kompetenciák csapnak össze, de van úgy, hogy a pedagógus szerint a bizottság nem ismeri a helyi sajátosságokat, pénzügyi lehetőségeket.

„Azt írja a bizottság, hogy kis létszámú osztályban fejleszhető a gyerek, de mivel nálunk nincs kis létszámú osztály, így marad a normál osztályában.”

„A vizsgálatkor nem a normál IQ-tesztet oldadják meg a gyerekekkel, hanem egy olyan szintnek megfelelő tesztet, ahová a gyereket akarják helyezni. A 60 feletti IQ-érték így nem reális, de ezzel elérik azt, hogy a gyereket nem kell áthelyezni, mert ez csak 60 alatt lehetséges, a továbbiakban tehát egyedi foglalkozást igényelne a gyermek, amire meg nincs pénz.”

A pedagógusok egy része úgy látja, hogy a bizottság nem veszi figyelembe az értelmi és a szociokulturális hátrány közötti különbséget. Nem esnek egybe a két eltérő szempontrendszer alapján dolgozó „szakma”, a bizottság és pedagógusok céljai.

„Külön kellene kezelni a magatartásproblémás és a tanulási problémás gyerekeket, mert mindkét típus más-más kezelési módot igényelne. Sematizmus érvényesül: »probléma van, tehát jöhet az áthelyezés.«”

Néhány pedagógus szerint az szrb. gyakran veszi figyelembe a nem cigány szülők azon óhaját, hogy gyerekük ne kerüljön a tisztán cigány gyerekekből álló kiegészítő osztályba. A cigány szülők viszont inkább biztonságban érzik gyengébb képességű gyereküket a kiegészítőben, mint a kis létszámú normál osztályban, ahol a többségi előítéleteinek is ki lennének téve.

„A nem cigány szülők félnek a gyereküket az etnikusan meghatározott iskolákba adni, így hajlanak a szakértők is arra, hogy a szülő kérésére nem oda javasolják.”

Érdekes módon a lelkiismeretesebb jegyzők jelezték, amit esetleg a pedagógusoknak kellett volna, hogy az áthelyezési folyamat elindulásának decemberi határideje túlságosan szoros. A jegyzői véleményekben persze megjelenik a saját intézményes érdek is.

„Probléma, hogy kevés az idő, decemberig kell döntenii itt helyben, mert az áthelyező bizottság pontosan kéri betartani az idő.”

„Néha kitelepelülhetne a bizottság vidékre is, ne keljen kapkodni, ha valamelyik szülő nem tud ott lenni, vagy nem akar elmenni Miskolcra.”

Jövőbeli kilátások

A pedagógusok szinte kivétel nélkül az áthelyezés megindításáról hozott személyes döntésüket pedagógiailag megalapozottnak tartják, és ez erőteljesen befolyásolja a gyermek rövidtávú (iskolai) jövőjéről alkotott véleményüket: „egyedül csak a kiegészítő iskolai képzés tud ezeken a gyerekeken segíteni”. A kiegészítő iskolát nem tartják stigmatizálónak. Szerintük a gyermekek harmonikus, kudarcok nélküli, sikerélményekkel is kecsegtető fejlesztésére nyílik ott lehetőség; bukások, évis-méltlések nélkül fejezhetik be az általános iskolai tanulmányaikat; ezt az oktatási formát tartják a társadalomba való beilleszkedésük utolsó esélyének.

„A kisegítő iskolára nincs kiírva, hogy »kisegítő«, tehát rendes általános iskolaként működik. Amikor végeznek, általános iskolai bizonyítványt kapnak, nem kisegítőst.”

Paradox módon a tanuló hosszú távú jövőjét, vagyis a továbbtanulási esélyeit azonban már néhány kivételtől eltekintve kilátástalannak tartják.

„A kisegítő oktatás rendszere nem teszi lehetővé, hogy ráépüljön a középfokú vagy szakmai jellegű oktatás, hiszen az alapismeretek oktatása megáll a normál általános iskolai oktatás hatodik osztályának anyagánál. Ezen a problémán a NAT sem segít.”

Leginkább a szakmai oktatás kínálozik számukra alternatívaként, de mivel a normál általános iskolában végzett szerényebb képességű gyermekek továbbtanulása sem megoldott, a kisegítősökre még nehezebb sors vár.

„Ezek a gyerekek nem állják meg a helyüket a szakmunkásképző intézetekben sem, akkor sem, ha a felvételinek megfelelőek, rövid idő alatt lemorzsolódnak.”

„Probléma, hogy nem tanulnak fizikát, kémiát, amire a szakmánál szükség van.”

„Kosárfonást, gazdasszonyképzést, kertéptést tanítanak, varrónő lehet, de ez sem perspektíva.”

A szülők többsége szerint korai még a jövőről beszélni, jelenleg nem foglalkoztatja őket ez a probléma, egyelőre azt szeretnék, ha a gyerek elvégezné a kisegítőt. A továbbtanulási lehetőségeket nem igen ismerik. Néhányan pusztán pénz kérdésének tartják a továbbtanulást: amennyiben a család segít, menni fog. A szülők negyede szeretné, ha továbbtanulna a gyereke, és egybehangzóan szakmaszerzésre aspirál. A többség azonban reálisabban látja a jövőt, és azzal számol, a gyerek munkanélküli lesz, miközben a kisegítő tanuló orvosi, tanári pályáról álmodozik.

A bizottságról

Az szrb. tevékenységéről kisebbségben voltak az elismerő, dicsérő vélemények. És ezek között is a válaszadó pedagógusok, orvosok leginkább relatív elismerést fogalmaztak meg: „jelenleg nincs más megoldás”, vagy „nincs jobb”.

A bírálókat egy része azért kárhóztatta a bizottságot, mert nem minden elé küldött gyermeket helyezett át, a másik az áthelyezések gyakorlatával nem értett egyet, a harmadik koncepcionális problémákat feszegetett. Néhány pedagógus szerint az szrb. az indokoltnál kevesebb gyereket helyez át, nem veszi figyelembe a küldők véleményét, döntéseit titokzatos limitek és politikai érdekek korlátozzák, s mindezzel végső soron gátolja a hatékony nevelőmunkát. Egy iskolaigazgató feltételezése szerint a bizottság a tesztekkel manipulál: más-más feladatokat ad, ha a tanulót át akarja helyezni, illetve ha nem.

„Az áthelyezésre felterjesztett gyermek, ha a kérdésre, hogy hány lába van a lónak, véletlenül tudta a választ, már nem fogadták el az óvoda előterjesztését. és mehetett normál iskolába.”

„Voltak már itt olyan politikai felhangok, hogy hülyül a nemzet. Mert ha x százalék fölött van a fogyatékos gyerekek száma egy adott korú népességen belül, akkor már hülyül a nemzet. Akkor megszigorították az áthelyezéseket, és nem helyezték át azt sem, akit tényleg át kellett volna. Egy időben meg mindenkit, akit fölterjesztettek és volt valami kis hátránya, vagy valamilyen határeset volt, már rögtön fogyatékosnak kiáltották ki.”

„Az ilyen gyermekek, ha a normál osztályokban maradnak, a tanároknak többlet feladatot jelentenek: egyénileg kell velük foglalkozni, hogy felzárkóztassák őket a többiekhez. Például a korrepetálás az egész osztálynak szólna, de csak velük tudnak foglalkozni.”

A kritikai megjegyzések egy része a megvalósult áthelyezésekkel kapcsolatos. A vélemények egy csoportja szerint bizonyos objektív tényezők (a rövid idő, a gyermek számára rendkívüli és ismeretlen körülmények, az alkalmazott tesztek) eleve nem teszik lehetővé a megalapozott döntést. Mások szubjektív hibákat, elfogultságot, előítéletességet, felületességet kértek számon az szrb.-én.

Szülők és pedagógusok is egyetértenek abban, hogy nagyon kockázatosá teszi a döntést a mindössze egyszeri, rövid időtartamú „vizsgálat”. A tanulónál ez a megoldás erős stresszel jár, amelyet egyéni adottságaiktól függően eltérően tolerál, és amely különböző mértékben befolyásolja teljesítőképességét is.

„A szülők jelenlétében történő egyszeri mintavétel a gyermek szempontjából sokszor kedvezőtlen döntést is hozhat. Egy tipikusan fogyatékos gyermek természetesen soha nem fog normál iskolába járni, viszont vannak álfogyatékosok is, akiket csak egyszer látott szakember, és nem biztos, hogy azt teljesíti az adott pillanatban, amit a szakember elvár tőle. Sok olyan gyermek van, akinél csak »szociális éretlenség« tapasztalható. Nehezen beszél, vagy meg sem szólal, mert az adott pillanatban számára nincs mondanivaló, vagy, mert idegen környezetbe került. Amióta a gyermekeket tovább lehet óvodában tartani, az ilyen esetek száma csökkent, de nem szűnt meg.”

„Meg is lepődött Imike a kivizsgálásnál, nem is mert úgy ottan foglalkozni. Amikor jöttünk haza, akkor már tudta, hogy mit kellett volna mondani.”

Akiket érint, azok nagyon súlyosan kifogásolták, hogy a bizottság egyes döntéseiben figyelmen kívül hagyta a gyermekek életének, életkörülményeinek meghatározó jelentőségű vonatkozásait. Kis elemszámú mintánkban három ilyen esetet is találtunk. Két gyerek esetében nem vették figyelembe, hogy állami gondozásból kerültek örökbefogadó, illetve nevelő szülőkhöz, és bentlakásos eltérő tantervű iskolákba irányították őket. Egy tanulót pedig ikertestvérétől szakítottak el.

Az egyik három éves koráig állami intézetben nevelkedő kisfiú vergődését, akit bentlakásos kiségitő iskolába helyeztek át, csak két napig bírták nézni a szülei, és a harmadik nap hazavitték. (A gyereket az iskolája egyébként azért javasolta kiségitőbe, mert a nevelőintézetben összeszedett szorongásait kényszermozgással,

himbálózással enyhítette.) A történet szerencsésen végződött, mert egy falubeli pedagógus segítségével meg tudták oldani, hogy a kisfiú naponta átjárjon a szomszéd község általános iskolájába, ahol eltérő tantervű osztály is működött. Először itt sem akart megmaradni, mert félt, hogy végleg otthagyják. Végig kellett vezetni az egész iskolán, megmutatni, hogy sehol nincsenek ágyak, nincs is hol aludni.

Abban az esetben, amikor egy ikerpárból az egyik kislányt helyezték át kiségitő iskolába, a pedagógiai és egyéb szakvéleményekben nyoma se volt annak a gyermek életében meghatározó jelentőségű körülménynek, hogy attól az ikertestvérétől szakították el, akihez pedig nagyon ragaszkodott, akivel egy osztályba járt, és aki tehetségesebb lévén tanulni is segített neki.

Egy gyerekorvos is a családi milió gondosabb vizsgálatát hiányolja, véleménye szerint a döntést befolyásolni kellene annak a körülménynek, mennyire feltételezhető a szülő igyekezete, hogy a gyerek hátrányai idővel megszűnjenek.

„A szülőt nem nagyon veszik figyelembe az áthelyezési gyakorlat során. Van, aki nemcsak intellektuálisan igénytelen, de egyáltalán nem is törődik a gyermekével. Vannak azonban aggódók, akik vállalnák, hogy fokozatosan felhozzák a gyermeküket a megfelelő szintre. Ma viszont, már ami a bizottsági elbírálást illeti, nincs különbség a kétféle szülő között. Az utóbbiakra érdemes lenne külön odafigyelni, esélyt adni nekik.”

Elfogultsággal, előítéletességgel vádolták az szrb.-t azok a cigány szülők, akik nehezményezték gyermekük átirányítását. Sérelmezték, hogy könnyebben, kevésbé körültekintően helyeznek át cigány tanulókat kiségitőbe, mint nem cigányokat, illetve, hogy az eltérő tantervű oktatást a éppen a cigány tanulók számára szervezték meg. Az erősebb érdekérvényesítő képességű szülők meg tudták akadályozni gyermekük átirányítását, a társadalmi hierarchia alján élő, gyenge érdekérvényesítő képességgel rendelkezők (így a cigányok) pedig nem. Egy óvónő így számol be a jelenségről:

„Az óvodából két gyermeket küldtek vizsgálatra ebből a csoportból. Egy kislányt, aki enyhefokban autista volt az óvónők szerint, és egy (cigány) kisfiút, aki nevelőszülőknél élt. Abban biztosak voltak, hogy a kislány nem mehet normál osztályba. De a kislány volt a tanító unokája. A nagypapa el is kísérte a kislányt a vizsgálatra. Az eredmény a várt fordítottja volt, a kislány normál osztályba, a kisfiú kiségitőbe került.”

Tragikus „véletlenek” és akár a pedagógus felelőtlensége is kiségitőbe taszajthat oda egyáltalában nem való gyerekeket. Egy ózdi kisfiú este is egy ilyen „véletlenről” tudósít. A gyerek egy évig járt normál óvodába, majd kimaradt. Abban az évben, amikor a kötelező iskola-előkészítőbe kellett volna járnia, nem indult ilyen csoport az óvodájában, ezért egy olyan speciális óvodába irányították át, ahová a középsúlyos értelmi fogyatékos gyermekek járnak. Itt a többiekhez képest lényegesen értelmesebb volt. A beszédhibás, de 81-es IQ-jú kisfiút rutinból mégis az szrb. elé küldték, amely át is irányította az intézményen belüli (!) első osztályba. A normál óvodában, ahová korábban egy évig járt, nem is értik, hogy az értelmes,

ügyes gyerek miért került kiségitőbe. Ez az eset úgy is értelmezhető, hogy a kislány az egyszer már létrehozott speciális intézmény önfenntartásra törekvésének esett áldozatul. A kiségitő abban érdekelt, hogy a nem fogyatékos tanulók továbbra is maradjanak náluk, s ne kerüljenek visszahelyezésre, mert ezekkel (valójában nem idevaló, jobb képességű) gyerekekkel kevesebb munkával, jobb eredményeket tudnak felmutatni. A papíron csak enyhe fokban fogyatékos gyerekekkel foglalkozó intézményekben, osztályokban közepsúlyos értelmi fogyatékos gyermekeket is találtunk, ők azonban kivétel nélkül a jobb érdekérvényesítő családokból jöttek.

A másik eset talán még hátborzongatóbb. Egy kislányt lényegében azért küldtek a bizottság elé, mert a tanítónője szerint lopott és hazudott. Az osztályban eltűntek az uzsonnák, tollak, ceruzák, végül a tanítónő asztaláról 50 Ft. A lopással gyanúsított kislányt a tanárnő szégyenpadba ültette, az osztály pedig fokozatosan kiközösítette. A pedagógus szerint a kislány hazudott is, mert mindig tagadta a lopásokat, és bár sohasem érték tetten, de a tanítónőnek máig az a megingathatatlan véleménye, hogy a tolvaj csak ő lehetett. Lényegében emiatt akarta eltávolítani őt az osztályból, aki különben szerinte is átlagos képességű, ám sokat hiányzó és „érdektelen” gyerek volt. Nem csoda, ha a kislány és szülei is örültek a kiségitő iskolába való áthelyezésnek, ahol többségben hozzá hasonló cigány gyerekek tanulnak, s ahol „egyformán kezelik a tanulókat, és nem közösisítenek ki senkit”. Arról a veszteségről, hátrányról, ami a normál iskola elhagyásával érte a kislányt, a szakemberek nem beszéltek, a szülők nem tudnak.

A koncepcionális bírálatok többnyire azzal kapcsolatosak, hogy a bizottság nem tesz különbséget a valódi fogyatékosok, illetve az ál-, pseudo-fogyatékosok, valamint a szociáldebilek között: a gyerekek többsége nem szellemi fogyatékos, hanem szociális retardáltság, illetve szociokulturálisan determinált mentális retardáció miatt kerül kiségitőbe. Az áthelyezéssel kapcsolatos szakértői-orvosi vizsgálatok messze elégtelenek – vélte egy gyerekorvos. Amikor iskolaorvosként utólag megvizsgál egy-egy áthelyezett gyereket, számos esetben az a véleménye, hogy korrigálni kellene az áthelyezés kapcsán megállapítottakat. Egy másik gyermekorvos azt nehezményezte, hogy kb. 1997 óta nem kérnek tőle státuszvizsgálatot az áttelepítés előtt, mondván, az szrb.-ben úgyis van gyerekorvos, az majd megvizsgálja a gyereket.

Többen hívták fel a figyelmet arra, hogy az áthelyezett gyerekek nagy többsége a cigány.

„Az áthelyezett gyermekek 98%-a cigány, s szinte mindegyikük esetében szociokulturálisan determinált mentális retardáció áll az áthelyezés hátterében. Az áthelyezett gyermekek jelentős részénél a hátrányok halmozódása figyelhető meg. Számos esetben enyhe vagy közepsúlyos érzékszervi vagy beszéd-fogyatékoság társul az alapproblémához. Ebben szerepet játszanak a nem megfelelő higiénés viszonyok, a szülői elhanyagolás, a rendszeres orvosi ellenőrzés hiánya.”

A megyei gyermek és ifjúságvédelmi intézetben dolgozó szakember a jelenlegi áthelyezési gyakorlat diszfunkcionális voltának egy sajátos következményére hívta fel a figyelmünket. Nevezetesen, hogy miközben megkérdőjelezhetően odavaló

gyerekekkel töltik fel a kisegítő intézményeket, és akarva-akaratlan cigány osztályokat, iskolákat hoznak létre, aközben a ténylegesen rászorulókat kiszorítják ebből az oktatási formából.

„Ez a fajta áthelyezési gyakorlat kétszeres hátrányt szül. Egyrészt az áthelyezett álfogyatékos gyerekek életesélyeit csökkenti, másrészt indirekt módon kiszorítja a speciális képzésből a nem cigány, enyhén és középsúlyosan fogyatékos gyermekeket, akiknek a szülei félnek gyermekeiket ezekben az etnikusan meghatározott iskolákba adni. Ezeket a nem cigány gyerekeket a szülő kérésére a szakemberek végül is nem javasolják a speciális intézménybe.”

A képzés minősége

Az átirányított gyermekekről készített esettanulmányokban megkérdeztük a szülőktől, pedagógusoktól, orvosoktól, jegyzőktől azt is, hogy általában mi a véleményük a kisegítő képzésről. Amikor a megkérdezettek véleményt formáltak, akkor természetesen különböző szempontokat érvényesítve ítélték. A vélemények között számbelileg a pozitív, méltató vélemények voltak többségben, a megállapítások súlyát tekintve viszont a negatív, bíráló megjegyzések nyomtak többet a latban.

Az eltérő tantervű iskolák, iskolai osztályok meglétét, a lehetőséget magát, a pedagógusok általában jónak tartották: ez a képzési forma ugyanis mentesíti a normál általános iskolát a nehezen kezelhető, problémás, lassan haladó, esetleg magatartászavaros gyerekekkel való küszködés összes nyűgjétől. A tanári munka könnyebbé és hatékonyabbá válik az erősen lemaradó tanulók kiszűrésével és eltávolításával, ugyanakkor úgy vélték, hogy a „normál” tanulóknak is ez az érdeke, mert zavartalanul, gyorsabban haladhatnak, nem kell alkalmazkodniuk a gyengébbekhez.

„Különbözik nem lehetne szárnyaltatni az értelmesebb gyerekek nagy részét, mert az energia a gyengébbekre menne el.”

Nem nehéz e vélemény mögött a könnyebb megoldás választását és az erősek, tehetségesek önzését felismerni. Az azonban vitathatatlan, hogy a problémával másképpen a nagy létszámú osztályokban tanító és speciális szakképzettséggel nem rendelkező pedagógusok egyedül képtelenek megküzdeni.

A szülők nagy része elégedett az általánosan csak „kisegítő iskolának” nevezett oktatási formával, mivel „a gyerek jól érzi ott magát, a gyerekekkel többet foglalkoznak, a gyerekeknek sikerélményei vannak”. Olykor egyenesen csak a sajátos szempontokból megfogalmazott előnyökre tekintenek:

„A család szerint sokkal jobb a kisegítő. Odajár a nagyobbik fiú is, most a kislány, és a kisebbik fiút is átteszik. Rengeteg ismerősük van a kisegítőben, az anya bátyjának összes gyereke, nővérének két gyermeke, s az utcából is sokan. A kisegítőben egyformán kezelik a tanulókat, nem aszerint, hogy ki jobb módú, ki pedig szegényebb szülő gyereke.”

A megkérdézett pedagógusok is fontosnak tartják megjegyezni, hogy az átirányított gyerekek általában jól érzik magukat a kisegítőben. Ezekben az osztályokban nincsenek kitéve csúfolódásnak, lenézésnek. Látja, megtapasztalja azt is a gyermek, hogy nem egyedül csak neki vannak tanulási nehézségei, a hozzá hasonló gyermekek között oldódhat a szorongása a kisebbségi érzése. Normál osztályokban a legtöbbször kiközösítik a lemaradókat: ott semmiben sem tudnak kitűnni, ha gyengébb képességűek.

„Jó látni, hogy a gyerek boldog és büszke, mikor lejön beszélgetni. Megváltozott a helyzete, mert eddig nemigen tudott bekapcsolódni az órai munkába, ott viszont képes erre.”

A pozitív vélemények másik csoportja a képzés pedagógiai előnyeit hangsúlyozta, hogy az áthelyezett gyerekekkel többet foglalkoznak, speciális képzettségű tanáraik vannak, s az itt alkalmazott pedagógiai módszerek jobban megfelelnek a gyermekek adottságainak, mint azok, amelyekben a normál iskolában volt részük.

„A kisegítő iskola pozitívuma, hogy kis létszámú osztályok vannak, minden gyerekre jut idő, alaposan tudnak magyarázni, és szükség szerint gyakoroltatni is.”

Általános vélemény, hogy a speciális tantervű iskolák, osztályok sikerélményt nyújtanak azoknak is, akiknek a normál oktatási formában csak sikertelenségben volt részük. A szülők, különösen a képzetlen, nagyobb összefüggéseket felismerni képtelen szülők, akik esetleg maguk is csak bukdácsoltak az iskolában, örömmel látják, hogy áthelyezett gyermekük egy csapásra csak sikeres lesz, dicsérik, jó jegeket kap, jeles, netán kitűnő tanuló válik belőle.

A pedagógusok véleménye megoszlott az áthelyezett gyerekek sikereit illetően. Néhányan a szülőkkel együtt örvendeznek, és nem vesznek tudomást e sikerek viszonylagos voltáról, míg mások a relatív sikerek túlértékelésére figyelmeztetnek.

A bírálatok kisebb számban, de nagy súllyal fogalmazódtak meg. Azok a szülők, akik nem értettek egyet gyermekük áthelyezésével magát az oktatást, esetenként a körülményeket kifogásolták. Az igénytelenség, az irreális sikerek következményeiről szólt egy pedagógus. A képzés zsákutcás jellegét hangsúlyozták többen, hozzáfűzve azt, hogy jelen formájában a kisegítő a társadalmi hátrányok újratermelésének eszköze.

Kisvárosi cigány szülők nagyon rossz véleménnyel voltak a kisegítő iskoláról. Szerették volna kivenni gyereküket, és felülbíráltatni az áthelyezési döntést. Úgy látták, hogy a gyermeküknél sokkal butább gyerekek is járnak normál általános iskolába.

Az egyik bentlakásos gyógypedagógiai intézményről ellentmondásos információkat kapott az esettanulmány készítője. Az illetékes megyei szakember kiváló pedagógiai intézménynek tartotta, a környéken viszont nem volt jó híre. Az oda helyezett gyerek szülei is sok rosszat hallottak róla, és kétségbeestek, amikor első osztályos kisfiúkat ebbe a bentlakásos intézménybe utalták. Állításuk szerint a gyerek tapasztalatai is nagyon rosszak, valóságos iskolafóbiája alakult ki. Amikor hétvégén hazaviszik, kétségbeesetten tiltakozik az ellen, hogy vissza kelljen mennie. A nagyobbak bántják, elveszik a pénzét, ellopják a holmiját. A nevelők

éjszakára rájuk zárják az ajtót, így nem tudnak kimenni a WC-re és bepisilnek. A szülők személyes tapasztalata, hogy a gyermekek ágyneműje mocskos, bűdös. A kisfiú lefogyva, éhesen érkezik haza, mert állítása szerint az étel ehetetlen. Az igazgató tiltakozott, amikor mindezt elmondták neki, és megfenyegette őket, hogy pénzbüntetést kapnak, ha a gyereket nem viszik rendesen az iskolába. Elképzelhetetlen, hogy bármennyire sikertelen normál iskolai képzésnél jobb, hatékonyabb lenne ez a kisgyerek testét, lelkét meggyötrő bentlakásos tanítás.

A képzés alacsony színvonalának társadalmi következményeire hívja fel a figyelmet szarkasztikus megfogalmazásban egy jegyző:

„A minimum, amit egy kiségitő osztályba járó gyerektől elvárnak, arra elegendő, hogy ne tévedjen el hazafelé menet, és a különböző állami segélykérvényekre rá tudja írni a nevét. Amíg ez a tendencia nem változik, ne várjunk semmit ezektől a fiataloktól.”

Az alacsony szintű követelmények káros, konzerváló hatására figyelmeztetett egy pedagógus:

„Azok a gyerekek, akik kiségitő osztályban kezdik és fejezik be tanköteles éveik letöltését, fokozatosan hátrányos helyzetbe kerülnek. A minimális követelményrendszer nem minden esetben segíti a gyermek továbbfejlődését, továbblépését. Pár év laza tanulás után a gyerekek meg kell tudni maradni az életben. Természetesen vannak olyan esetek, ahol indokolt ez a képzés-típus, de sajnos, a legtöbb esetben éppen a fokozott és speciális terhelésre kellene fektetni a hangsúlyt. Az eltérő tanrendű képzést követően a legtöbb gyerekek nincs esélye a továbbtanulásra, maximum a szakmunkásképzőbe felvételizhet, amit nem tud befejezni, éppen a két tanrend közötti nagy különbségre való tekintettel. Az induláskor jelentkező mentális vagy viselkedési zavarok idővel megszűnhetnek, módosulhatnak, de a gyerek adigra képtelen lehet a váltásra.”

Az eltérő tantervű képzéssel szemben támasztott legsúlyosabb kifogás a képzés zsákutcás jellege, a továbbtanulás megoldatlansága. A szülők jó része éppen iskolázatlanságánál, esetleg érdektelenségénél fogva nincs tisztában azzal, hogy mi történik majd a gyerekével a speciális iskola elvégzése után. Feltehetően az átirányításban közreműködőknek sem szívügye, nem is érdeke a szülők felvilágosítása éppen akkor, amikor a hozzájárulásukat igyekeznek megnyerni, illetve megteremteni azt a hamis látszatot, hogy a szülő kéri, kezdeményezi az áthelyezést.

A képzés két vonatkozásban is zsákutcát jelent: elvileg van, de gyakorlatilag nincs lehetőség a normál iskolai képzésbe való visszatérésre, illetve a továbbtanulásra.

A megkérdezett pedagógusok több évre visszamenően is csak egy-egy esetről tudtak beszámolni, amikor egy-két év kiségitő iskolai képzés után a gyermeket visszahelyezték a normál iskolába, természetesen egy osztállyal lejjebb. Egy kiségitő iskolában oktató miskolci pedagógus szavait idézve:

„A visszahelyezésre csak nagyon-nagyon elvétve kerül sor. Ugyanakkor az is tény, hogy az áthelyezést követő második évben ún. kontroll vizsgálatra kerülhet sor. Pontosabban minden esetben, amikor is a bizottságtól újra véleményeket

kérnek, és az iskola véleménye is az, hogy esetleg megvalósulhat a visszahelyezés. De őszintén megmondom, hogy én már nagyon régóta vagyok a pályán, de ez alatt a harmincegynehány év alatt ebben az iskolában mindössze csak kétszer volt hasonlóra példa.”

Zsáktutca ez a képzési forma abban az értelemben is, hogy nem teszi lehetővé, hogy ráépülhessen a közép fokú vagy a szakmai oktatás. Az alapismeretek oktatása megáll a normál általános iskola 6. osztályának az anyagánál, bizonyos tantárgyak pedig hiányoznak az oktatásból. A kémia, fizika, biológia oktatásának hiánya nagyon sok szakma tanulását lehetetlenné teszi. Ily módon az értelmileg enyhe fokban sérült tanulók oktatását és nevelését ellátó általános iskolák azt a képzetlen, munkanélküli, legjobb esetben segéd vagy betanított munkás társadalmi réteget termelik újra, amelynek a gyerekeit jelenleg is oktatják.

Egy gyermekvédelmi szakember szerint a bajok gyökere az iskolarendszerben keresendő, abban ahogy összekuszálódtak a normál iskolai képzés és a gyógypedagógiai képzés feladatai. A hetvenes években a magyar gyógypedagógiai oktatás felvállalta a szociálisan retardált gyermekek képzését is, ezzel mintegy feloldozta az iskolarendszert a velük való foglalkozás kényszerétől, s így a normál iskolarendszeren belül nem alakulhatott ki a pseudo-debil gyerekek számára szükséges speciális képzés. Ennek több máig ható káros következménye van. A valódi fogyatékos gyerekek oktatása nem vált el a pseudo-debil gyerekektől, aminek következtében a gyógypedagógiai oktatás nagy tempóval megindult a normál általános iskolai oktatás felé, és ezt az iramot a valódi fogyatékos gyerekek nem bírták követni. Ugyanakkor az álfogyatékosok számára nem volt eléggé fejlesztő, felzárkóztató hatású, és ezzel együtt elsikkadt a magatartási zavarok kezelése. Rendkívül magassá vált a szociokulturális hátrányokkal érkező cigány gyermekek aránya a gyógypedagógiai oktatásban, holott genetikailag kizárt, hogy nagyságrendekkel több organikusan sérült gyerek lenne a cigányok körében. A valóban kisegítő iskolai oktatásra szoruló nem cigány fogyatékos gyermekek esetében pedig a szülők a magas cigány létszám miatt gyakran tiltakoznak az áthelyezés ellen, és mindent elkövetnek, hogy egyébként tényleg sérült gyermekük bent maradjon a normál iskolarendszerben.

Javaslatok alternatív megoldásokra

Azok a szülők, óvónők, pedagógusok, akik látják a jelenlegi helyzet hibáit, ellentmondásait kérésünkre szívesen vállalkoztak arra, hogy alternatív megoldásokat javasoljanak. Ezek közül ismertetek néhányat, köztük olyanokat is, amelyeket illetően bizonytalan vagyok, vagy egyenesen nem értek velük egyet, de karakteresek és megfontolásra érdemesek.

Abban a válaszadók egyetértettek, hogy egy olyan súlyos társadalmi problémával álunk szemben, amelyet ha nem próbálnak meg a jelenleginél eredményesebben kezelni, a helyzet menthetetlenül továbbromlik, és végül kezelhetetlenné válik.

A javaslatok jelentős része az óvodai képzéssel kapcsolatos, és az óvodába járás időtartamának meghosszabbítását, a minél kedvezőbb feltételek megteremtését, az óvónők felkészítését, képzését és a speciális programok kidolgozását szorgalmazza. Az, az időtartam, amelyet a gyermekek az óvodában tölthetnek, szigorúan behatárolt, hiszen az óvoda 3 és 7 év között nevelő intézmény, de a kisegítősek a lehetségesnél kevesebb időt töltenek itt, és többnyire rendszertelenül járnak.

„Nekünk igazából az volna az érdekünk, de úgy hiszem, maguknak a szülőknek is, a gyermekekről már nem is beszélve, hogy azt értsék meg a szülők, hogyha az utolsó évben hozzák a gyermekeiket, akkor már nem tudunk velük mit kezdeni, mert rövid az idő. Legalább hároméves korban már be kellene adni ahhoz, hogy tényleg valami értelme is legyen. És akkor nem itt tartanánk.”

Vannak, akik kötelezővé szeretnék tenni az óvodába járást, a jelenleg kötelező egy éven túlmenően is.

„Minden cigány kisgyereknek óvodába kellene járnia, akár a szülők szankcionálása árán is.”

Ehhez a hosszabb idejű kötelező óvodáztatáshoz azonban meg kellene teremteni a feltételeket. A szülők szankcionálása valószínűleg nem volna önmagában elégséges. Az egyik kisközségi önkormányzat már a megoldáson dolgozik: bővíti az óvodát, és előteremti a fedezetet az óvodáztatás ingyenessé tételéhez.

Egy gyermekvédelmi szakember szerint a szociális ellátórendszernek a segítelyezést, a támogatásokat közvetlenül be kellene építenie a bölcsődei, óvodai, iskolai ellátásba ezzel is a prevencióra helyezve a hangsúlyt. Az óvodák jelentős része jelenlegi feladatival is nehezen birkózik meg, ezért többen javasolják azt, hogy a megnövekedett feladatokra tekintettel növeljék az óvodai személyzet létszámát, és részesítsék speciális felkészítésben, képzésben az óvónőket. Az egyik városi óvodában a szakképzett óvónők mellett pedagógiai asszisztensre bízják a problémás gyermekekkel való foglalkozást – már státuszt is igényeltek számára.

Kis létszámú csoportokban lehetne hatékonyan foglalkozni a rászoruló gyerekekkel, még akkor is, ha nem egyszerű megteremteni a kiscsoportos foglalkozás személyi és tárgyi feltételeit. A kiscsoportos foglalkozások bevezetésére már történtek kísérletek. Az egyik városi óvodában pl. működik egy ún. startcsoport, ahol a részképesség zavaros gyermekekkel foglalkoznak. Ez tulajdonképpen egy iskola előkészítő oktatás speciális szakemberek (pszichológus, pedagógus, logopédus) bevonásával.

A speciális csoportok működtetéséhez speciális programok szükségesek. Szükség volna tehát minél több felzárkóztató, korrigáló program kidolgozására, hozzáférhetővé tételére és elterjesztésére. Több óvónő javasolja, hogy célszerű volna időben előrehozni és korán, már 4-5 éves korban elvégezni az óvodában egy, az iskolaérettségi vizsgálathoz hasonló vizsgálatot. Ezzel a vizsgálattal ki lehetne szűrni azokat a gyerekeket, akik valamilyen tekintetben a fejlődésben elmaradtak. A hátrányok behozatalára, a hiányosságok pótlására még óvodás korban nyílna lehetőség, és így az „álfogyatékos” gyerekek közül jóval kevesebben kerülnének iskolaéretlenség miatt az óvodából egyenesen a kisegítő osztályba.

A javaslatok másik nagy csoportja az iskolai oktatással kapcsolatos, és jórészt arra vonatkoznak, hogy hogyan lehetne a gyerekeket megtartani a normál iskolai képzés keretein belül. Sokan egyetértenek abban, hogy a szociokulturális hátránnyal iskolába került gyermekek felzárkóztatása csak egyéni, személyre szóló foglalkozással oldható meg. Húsz fő feletti osztályokban az egyéni foglalkozás, ráadásul problémás gyermekekkel, pedagógiai képtelenség. A kis létszámú osztályokban megszervezett korrekciós, felzárkóztató oktatás látszik a jó megoldásnak. Arról már megoszlanak a vélemények, hogy hány fősek legyenek ezek az osztályok, s arról is, hogy csak a problémás gyermekek járjanak-e ezekbe, vagy „vegyes” összetételű csoportok legyenek. Egy elképzelés szerint kombinálni kellene kiscsoportos és a normál osztályban folyó oktatást. A pedagógus maximum 6 fős csoportban külön foglalkozna a problémás gyerekekkel a normál iskolai első osztályos tanmenet szerint, majd, ha sikerült felzárkóztatnia a csoportot, a második osztályban automatikusan csatlakoznának a többséghez. Valaha már jól bevált megoldás felelevenítését javasolja egy pedagógus:

„Korábban működött egy kis létszámú felzárkóztató osztály az iskolában, amelyben nem értelmi fogyatékosok, hanem gyengébben haladó, nehezen tanuló, lemaradó gyerekek tanultak itt két évig. Az első osztályt normál tantervvel végezték, azután kiszűrték a gyengébbeket (kb. 30-ból 10-et), és őket külön fejlesztették második és harmadik osztályban. Nem voltak lényeges különbségek a gyerekek között a visszahelyezés után, a felső tagozatban sem bukott ki senki közülük. Ezt akkor az önkormányzat finanszírozta, azóta viszont pénzühiány miatt nem működik.”

A hátrányos helyzetű, elsősorban szociálisan retardált tanulók teljes elkülönítésének nincsenek hívei a javaslattevők között. Valamilyen módon minden javaslat az integrált oktatás megvalósítását szolgálja. Egy kisvárosi kiegészítő iskola igazgatója úgy tudná elképzelni az integrációt, hogy azokkal a gyerekekkel, akik gyengébbek bizonyos tárgyakból, külön pedagógus, gyógypedagógus foglalkozna, külön teremben, ugyanakkor egyes órák közösek lennének valamennyi tanuló számára. Mindennek jelenleg azonban nincsenek meg a személyi és tárgyi feltételei.

Egyes pedagógusok javaslata szerint a hátrányos helyzetű gyerekek iskolai nevelésének hatékonyságát növelni lehetne az iskolaotthonos oktatás megszervezésével. A cél az volna, hogy a tanuló minél több időt töltsön az iskolában, a tanuláshoz nem megfelelő otthoni környezet helyett. Természetesen ennek csak akkor volna értelme, ha változatos és hasznos programokkal, foglalkozásokkal tudnák kitölteni az iskolai tartózkodás időtartamát.

Ákár kis létszámú osztályokról van szó, akár felzárkóztató vagy korrekciós csoportokról, akár az iskolaotthonos nevelésről, valamennyi javaslat kulcsfigurája a hozzáértő, szakképzett pedagógus. A javaslatok között hangsúlyosan szerepel a pedagógusok felkészítése azokra a feladatokra, amelyeket a több szempontból hátrányos helyzetű tanulókkal való foglalkozás jelent. Hangsúlyozottan nem csak gyógypedagógusok munkába állítására van tehát szükség, hanem elsősorban arra, hogy a „normál” pedagógusképzésben nagyobb súlyt kapjon a gyengébb képességű és szociális hátrányokkal küzdő gyerekekkel való foglalkozásra való felkészítés.

SZERZŐK:

Balogh Judit	egy. docens	DE JÁTI
Csécsey Andrea	egy. adjunktus	DE JÁTI
Gedeon Magdolna	egy. adjunktus	DE JÁTI
Kardos Sándor	egy. adjunktus	DE JÁTI
Loss Sándor	egy. docens	DE JÁTI
Orosz P. Gábor	egy. tanársegéd	DE JÁTI
Pósán László	egy. docens	DE BTK
Szabadfalvi József	egy. tanár	ME ÁJK / DE JÁTI
Szabó Béla	egy. tanár	DE JÁTI